

Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte

Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte

M.A.W. Gerding (red.)

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2003

Historia Agriculturae 33

Published by/ uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

-Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen

-Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: <http://odur.let.rug.nl/~nahi>

E-mail: nahi@let.rug.nl

**Deze studie werd mede mogelijk gemaakt door een bijdrage uit de
subsidieregeling Belvedere**

ISBN 90-367-1796-5

Omslagontwerp: Edward Houting BNO

Druk: Grafisch Centrum RUG

INHOUDSOPGAVE

VII

1	INLEIDING	1
	Michiel Gerding	
2	VERTEL, MUZE, VERTEL. GESCHIEDENIS, RUIMTE EN CULTUREEL ERFGOED	9
	Anton Schuurman	
3	EEN VERANDERENDE LANDBOUW IN EEN VERAN- DEREND LANDSCHAP, OF VAN 'ÉTAGE-BEDRIJF' NAAR <i>HIGHTECH</i> MELKVEEHOUDERIJ	49
	Jan Bieleman	
4	LANDGOEDEREN, LANDBOUW EN LANDSCHAP IN DE NOORD-WESTELIJKE ACHTERHOEK, 1825-1950	85
	Piet van Cruyningen	
5	HET VERGETEN LANDSCHAP. DE WAARDE VAN HET LANDSCHAP VAN DE RUILVERKAVELING	111
	Simon van den Bergh	
6	HET NEDERLANDSE PLATTELAND IN DE GREEP VAN DE STAD	139
	Pim Kooij	
7	HET LANDSCHAP VAN HET 'WILDE WONEN'. HOOGVEENONTGINNINGEN EN HEIDEVELDEN ALS WOONOORDEN	165
	Michiel Gerding	
8	DE NIEUWSTRAAT TE KERKRADE: IDENTIFICE- RING IN EEN GRENSLANDSCHAP	197
	Erwin H. Karel	

LITERATUUR	239
OVER DE AUTEURS	257
HISTORIA AGRICULTURAE	259

1**Inleiding****Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte****Michiel Gerding**

In de korte tijd van haar bestaan heeft de nota Belvedere veel losgemaakt. Er wordt geregeld over gediscussieerd, er wordt een hoop inspiratie uit geput en er worden tal van pogingen gedaan om van de subsidiemogelijkheden te profiteren. Belvedere is een begrip geworden, niet alleen in vakkringen, maar evenzeer binnen alle lagen van de overheid. Ook op wetenschappelijk vlak doet zij haar invloed gelden. Zo is het NWO-programma 'Bodembescherming in behoud en ontwikkeling' sterk aan de Belvederegedachte gerelateerd. De nota is zo succesvol dat nauwelijks nog vraagtekens bij de uitgangspunten en fundamenten van Belvedere worden gesteld. Het is met name op dit meer theoretische terrein dat deze bundel van het NAHI een bijdrage wil leveren.

Het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) is een onderzoeksinstituting die nauw gelieerd is aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit en aan de sectie Economische en Sociale Geschiedenis van de Groningse Faculteit der Letteren. De directeur van het NAHI, prof.dr. P. Kooij, is de leerstoelhouder op deze twee plaatsen. Het instituut houdt zich bezig met historisch onderzoek in de groene ruimte, niet alleen naar landbouwkundige thema's, maar op het brede terrein van de rurale geschiedenis. Zo worden momenteel onderzoeken verricht naar de geschiedenis van de ruilverkavelingen, de streekverbetering, het Landbouwschap en het economisch beheer van landgoederen in de Achterhoek.

In zijn Wageningse oratie uit juni 1999 *Mythen van de groene ruimte* heeft Kooij een aantal discussies genoemd die binnen die groene ruimte spelen en waaraan historici een zinvolle bijdrage zouden kunnen leveren. Hij noemt de plattelandsvernieuwing, de infrastructuur, de natuurontwikkeling en de profilering van het streekeigene. Ware de nota Belvedere toen al verschenen, dan

zou deze naadloos in dit rijtje hebben gepast. Het ligt dus in de rede dat het NAHI met grote interesse van de nota kennis heeft genomen.

Geschiedenis en Belvedere

Veel van het denken over cultuurhistorie en cultureel erfgoed, over waardevolle structuren en objecten uit het verleden, dat binnen de ruimtelijke planvorming in de achterliggende jaren opgeld heeft gedaan, heeft in de nota zijn weerslag gekregen. De interdisciplinariteit binnen de cultuurhistorie is daarbij een belangrijk aspect, waarbij archeologie, architectuur en stedenbouw en natuur en landschap geïntegreerd worden beschouwd. Er wordt daarbij ook stilgestaan bij de kennisontwikkeling, waarbij als doel geformuleerd wordt ‘het verspreiden en toegankelijk maken van de kennis over cultuurhistorie (...)’. Historisch besef en beschikbaarheid van kennis en informatie worden daarbij als vereisten genoemd. De onderhavige bundel wil ook daaraan een bijdrage leveren.

Als wij voorbijgaan aan alle positieve en enthousiasmerende kanten die de nota ontegenzeggelijk in zich draagt en ons concentreren op de kritische kanttekeningen, dan valt op dat het begrip cultuurhistorie niet geproblematiseerd wordt. Nergens wordt duidelijk over welke cultuurhistorie er eigenlijk gesproken wordt. De nota spreekt van cultuurhistorie als het gaat om ‘sporen, objecten en patronen/structuren (...) die onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling’. Het roerend erfgoed in musea en het papieren erfgoed in archieven wordt hiervan uitgesloten. Het gaat dus om fysieke sporen van het verleden die in de huidige tijd belangrijk geacht worden. Maar wat is belangrijk? Er wordt geen onderscheid gemaakt naar de historische betekenis van de sporen. Alles wat een beeld van het verleden geeft is goed, zo lijkt het. Toch worden in de praktijk natuurlijk allerlei keuzes gemaakt - in een belangenafweging kan dat ook niet anders - maar die keuzes geschieden alleen impliciet en willekeurig. De vraag wordt niet gesteld waarom **dat** spoor van **die** historische situatie belangrijk wordt geacht. Omdat het aanwezig is, zo lijkt het vaak. Het toeval speelt een belangrijke rol en te weinig wordt nagedacht over het geschiedverhaal dat zich achter deze of gene sporen van het fysieke erfgoed bevindt en deze betekenis geeft. In de discussie wordt niet genoeg gekeken naar de historische context waarbinnen het fysieke erfgoed is ontstaan en zich heeft ontwikkeld. Objecten of patronen worden geïsoleerd beschouwd en los van hun samenhang alleen in zichzelf op hun waarden (bijvoorbeeld architectonisch of landschappelijk) geanalyseerd.

Een voorbeeld kan dat verduidelijken: de verdedigingswerken. Deze worden in de cultuurhistorie hoog gewaardeerd, denk bijvoorbeeld aan de Stel-

ling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Beide worden in de nota Belvedere prominent ten tonele gevoerd. Maar, zo dient men zich af te vragen, welke rol hebben deze verdedigingswerken daadwerkelijk gespeeld in de Nederlandse geschiedenis? In het geval van de Waterlinie hoeft daarover weinig twijfel te bestaan, maar bij de Stelling van Amsterdam ligt dat heel anders. Zoals de nota zelf zegt: “In de meidagen van ’40 kreeg de linie niet de kans haar kwaliteiten te bewijzen (...)”. Wij beschermen in dit geval dus wat niet gefunctioneerd heeft! De historische betekenis van de Stelling ligt in ieder geval niet in het functioneren. Misschien is zij wel van belang als exponent van een (verouderd) denken over militaire verdediging, maar dat wordt nergens geëxpliciteerd.

Het ontbreken van de historische context kan ook leiden tot het omgekeerde – en misschien is dat veel erger –, namelijk dat veronachtzaamd is om te beschermen wat wél een belangrijke rol in de geschiedenis heeft gespeeld. Zo zijn de onderste maatschappelijke lagen van de samenlevingen uit het verleden sterk ondervertegenwoordigd in het erfgoedbestand. Keuterboerderijen bijvoorbeeld zijn op monumentenlijsten vrijwel niet terug te vinden. Toch hebben de kleine (keuter)boeren, vooral in het pleistocene gedeelte van ons land een enorme invloed gehad, op de landbouw als geheel, op de ontginningen en op de vormgeving van het cultuurlandschap, zoals uit een van de bijdragen in deze bundel naar voren komt. Kennelijk mag alleen de elite zich ruimtelijk representeren.

Het doel van de hier gepresenteerde essays is om de inbreng van het vak geschiedenis in Belvedere te vergroten. De vakhistorische benadering van de cultuurhistorische thematiek hebben wij hierbij centraal willen stellen om aldus deels tegemoet te komen aan de in de nota gedane constatering dat ‘historici onvoldoende geschoold worden in de ruimtelijke problematiek’¹. Het NAHI wil de impliciete uitdaging die hierin vervat zit graag aannemen. Door een gerichte discussie op gang te brengen willen wij met deze bundel de historische inbreng in het cultuurplanologische discours vergroten. Van de Nederlandse historici behoren de aan het NAHI gelieerden tot degenen die in hun economische en sociale geschiedbeoefening terdege rekening houden met ruimtelijke factoren. De regionaal georiënteerde studies van de ‘Wageningse School’ (gepubliceerd in de A.A.G. Bijdragen) en van het project ‘Integrale Geschiedenis’ in Groningen kennen een sterke ruimtelijke component.

¹ *Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*, 51.

Thema's

In de hier gepresenteerde bijdragen is de historische ontwikkeling van de thema's die worden aangesneden de primaire invalshoek geweest. Er is een zestal historische processen en fenomenen in beschouwing genomen en van daaruit is onderzocht welke ruimtelijke weerslag en consequenties deze hebben gekregen. Er is dus niet uitgegaan van bestaande objecten of structuren die vervolgens op hun historische context zijn onderzocht.

Aan deze thema's gaat een algemene geschiedtheoretische beschouwing van Schuurman vooraf, waarin hij de uitgangspunten en de begrippen die in Belvedere worden gehanteerd tegen het licht houdt en in een historische context plaatst. Hij analyseert en problematiseert vaak gebruikte begrippen als *cultuurhistorie*, *biografie van het landschap* en *identiteit* en laat zien welke bijdrage de wetenschap van de geschiedenis kan leveren aan de culturele planologie. Deze ligt onder meer in het integrerende karakter en in de betekenisgeving die het vak in zich draagt. Het belang van het verhaal achter de objecten wordt in dit essay duidelijk zichtbaar gemaakt. Tegelijk wordt stelling genomen tegen een ééndimensionale opvatting van identiteit en cultuurhistorische waarde en aangetoond hoezeer verschuivingen in betekenissen en waarderingsen in de loop van de tijd kunnen optreden en afhankelijk zijn van het gekozen perspectief, het schaalniveau of de sociale achtergrond van de waarnemers.

De andere zes bijdragen werken meer concrete historische thema's uit, die met elkaar gemeen hebben dat zij zich in de groene ruimte afspelen.

Bieleman neemt een strikt landbouwkundig thema bij de kop en volgt over een periode van honderdvijftig jaar de dynamische ontwikkeling van het etagebedrijf tot de technologisch hoogontwikkelde melkveehouderij van de dag van vandaag. De dynamiek en de technologische veranderingen staan voorop. Deze leidden in meerdere en mindere mate tot voortdurende ruimtelijke aanpassingen en ingrepen. Dat proces verliep minder rechtlijnig en uniform dan wel verondersteld wordt. De grote verscheidenheid die het Nederlandse landbouwbedrijf zo zeer kenmerkte, is niet verdwenen, zelfs niet na de geweldige transformaties sinds 1960.

Van den Bergh onderzoekt de waarde van het landschap van de ruilverkaveling. Hij laat zien dat door een studie van de historische context allerlei aspecten van ruilverkavelingen, die door beeldvorming of onvolledige kennis negatief gewaardeerd worden, sterk aan betekenis winnen. Bij ruilverkaveling ligt de nadruk veelal op hetgeen verdwenen is en te weinig op de nieuwe elementen die zijn gecreëerd. Bovendien is het van belang vast te stellen dat machtsverhoudingen, vooral ook op lokaal en regionaal niveau, een factor van betekenis zijn geweest die voor de uiteindelijke uitkomst van belang wa-

ren. Zijn conclusie is dat vanuit de historische analyse de ruilverkaveling als ruimtelijke representant van de belangrijke en markante naoorlogse maakbaarheidsgedachte veel meer waardering verdient binnen de cultuurhistorische disciplines.

Van Cruyningen onderzoekt de landgoederen in het Noordwestelijk deel van de Achterhoek en gaat daarbij vooral in op het thema van het economisch beheer. Wat moeten de eigenaren doen om het zo hooglijk gewaardeerde landschap van hun landgoed in stand te kunnen houden? Dat blijkt een onderwerp te zijn waarnaar nog nauwelijks onderzoek is gedaan, terwijl dat beheer forse ruimtelijke consequenties heeft gehad. Het landgoed kent naast woon- en belevingsfuncties ook productiefuncties. Deze laatste dienen tot instandhouding van het landgoed als geheel, maar staan wel in het teken van het behalen van economisch rendement. Althans voor zover het gaat om particulier eigendom. Natuurbeschermingsorganisaties hebben een ander doel. Het landgoederenlandschap zoals wij dat nu kennen blijkt van recente datum, van na de negentiende eeuwse markendingen. De rijkdom aan bossen is te danken aan de bebossing door landgoedeigenaren in de negentiende eeuw en aan hun verzet tegen de ontbossing in de twintigste eeuw. Daarbij wogen overwegingen van esthetiek en ontspanning zwaarder dan economische motieven. Waar het gaat om agrarische activiteiten komt Van Cruyningen tot de verrassende conclusie dat landgoedeigenaren met hun streven naar een combinatie van rendabele landbouw en behoud van landschappelijke waarden hun (Belvedere) tijd ver vooruit waren.

Kooij stelt in zijn bijdrage de stad centraal en de ruimtelijke invloed die deze doet gelden op het omringende platteland. Vanuit de stedelijke functies maakt hij de stap naar de acties om uiteindelijk uit te komen bij de actoren van de ruimtelijke processen. Hij laat onder andere zien dat er een vermenigving heeft plaatsgevonden van stedelijke en landelijke elementen in de groene ruimte. Daarnaast komt duidelijk bij hem naar voren dat plekken verschillende betekenissen kunnen hebben in verschillende perioden, maar evenzeer binnen één periode voor verschillende actoren.

Gerding stelt in zijn artikel nadrukkelijk de vraag: wiens landschap en gebouwde cultuur beschermen wij eigenlijk? Hij doet dit door het vergeten landschap van de voormalige hoogveenontginningsgebieden in ogenschouw te nemen. Deze streken groeiden in de achttiende en negentiende eeuw uit tot woongebieden voor de allerarmsten onder de plattelandsbevolking. Zij vormden de rurale equivalenten van de stedelijke achterbuurten. De woningwet uit 1902 bracht een proces op gang waarbij de hutten en keten geleidelijk vervangen werden door woningwetwoningen die qua vorm en ligging aansloten bij het karakter van het gebied en zijn bewoners. De woon-

omstandigheden hebben belangrijk bijgedragen aan een negatieve beeldvorming over dergelijke gebieden. Hoewel veel van de bebouwing en de landschappelijke kenmerken verdwenen zijn, wordt in het essay verondersteld dat een systematische inventarisatie wellicht nog wel de nodige kenmerkende sporen kan opleveren.

Karel tenslotte kiest met zijn artikel over de rol van grenzen een andere benadering en gaat met name in op het aspect identiteit. Hij laat zien hoe fluïde dit begrip in wezen is. Door de Nieuwstraat te Kerkrade tot uitgangspunt te nemen, waar de - inmiddels weer virtuele - grens tussen Nederland en Duitsland de straat in tweeën deelt, laat hij zien dat naast geografische landschappen ook mentale landschappen bestaan, Hij stelt dat deze laatste in de loop der tijd voor de analyse van de cultuurhistorische identiteit(en) bepalender zijn geweest dan de geografische.

Conferentie

De concepten van bovengenoemde artikelen zijn besproken op een conferentie die op 14 en 15 november 2002 te Hoevelaken gehouden werd. Daarvoor was een beperkt aantal collega's uit verwante vakgebieden uitgenodigd, dat gevraagd werd op te treden als referent voor één van de essays, of als deelnemer aan de discussie. Het NAHI is G.J. Borger, J.P. Corten, J.N.H. Elerie, C.G.W.P. van der Heijden, G.A. Hoekveld, J. Renes, G. Rooijackers, A.J.J. van der Valk, J.A.J. Vervloet en A. van der Woud erkentelijk voor hun bijdrage. Helaas waren twee deelnemers vanuit de archeologie door ziekte verhinderd.

De discussie richtte zich in hoofdzaak op de *functie* van de stukken en de rol die historici zouden kunnen spelen op het meer praktische niveau van de culturele planologie. Gesteld werd dat geschiedenis binnen Belvedere relevant is op het moment dat hij bruikbaar is. En dan is niet zozeer aan de orde 'muze, vertel', maar wel de vraag welk maatschappelijk probleem opgelost moet worden. Wat is de vraag, wat kan geschiedenis daartoe bijdragen, welke visuele representaties horen bij die historische kennis? Anders vindt er geen aansluiting plaats bij de inrichters. Als nadrukkelijk punt kwam ook naar voren dat de inbreng van de geschiedenis in de ruimtelijke ordening van belang is, maar dat historici dan bereid moeten zijn zich op het strijdtoneel van de discussie over de ruimtelijke kwaliteit te begeven. De inbreng van de geschiedenis op het vraagstuk van de selectie en de waardering is gewenst. Het verleden moet gepositioneerd worden als een programmatische taak voor de toekomst. Daarbij is zeker van belang dat het historische verhaal zich hecht aan een areaal. Bij de ruimtelijke orde spelen zeggenschapsrelaties, investeringsrelaties en gebruiksrelaties, die resulteren in een ruimtelijke inrichting.

Historici dienen dat zichtbaar te maken en inzicht te geven in gemeenschappelijke achtergrond die de mensen in een bepaald gebied bindt. Doordat zij zich richten op een niveau boven dat van de directe belanghebbenden, kunnen zij de ruimtelijke conflicten beter overzien en in een meer algemene context plaatsen.

Het werd belangrijk geacht dat vanuit het vak geschiedenis de complexiteit en multidimensionaliteit van historische processen en de ruimtelijke weerslag daarvan wordt benadrukt. Of daarmee ook de op zich gebrekkige terminologie, die in de cultuurplanologische wereld gemeengoed is geworden, overboord gezet moet worden, werd door diverse aanwezigen in twijfel getrokken. Sommige begrippen als cultuurhistorie, identiteit en biografie zijn zo algemeen gangbaar, dat het verkeerde energie zou zijn je daar tegen te keren. Zo is het begrip landschapsbiografie voor archeologen een belangrijk medium geworden om een brug te slaan naar de historische geografie en de architectuurgeschiedenis. Het begrip culturele biografie verwijst tevens naar het gebruikstraject dat reeds is afgelegd.

Veel van discussie had ook te maken met vraag op welk niveau de historische inbreng zich dient te bewegen. Is dat direct bij de inrichters aan tafel, of nog een fase daarvoor, iets meer op afstand, in discussie met directe verwante disciplines? In dit verband werd het onderscheid naar voren gebracht tussen geschiedenis en erfgoed (history en heritage), tussen het verleden en onze omgang met dat verleden. Belvedere zou meer aan de kant van het erfgoed zitten, geschiedenis moet verklaren wat er nu is. Daarbij dient men zich af te vragen of het erg is dat historisch belangrijke fenomenen niet meer ruimtelijk zichtbaar (te maken) zijn. Ontwikkeling houdt vernietiging in en het verleden kan niet alleen door ontwikkeling behouden worden. Bescherming kan ook elders, bijvoorbeeld in een museale context. Een relevant aspect daarbij is het documenteren van wat verdwijnt. Dat is een vorm van omgang met erfgoed en identiteitsbepaling die in Belvedere te onderbelicht blijft.

Conclusies

Het NAHI heeft met deze bundel gepoogd een bijdrage aan de wetenschappelijke discussie over Belvedere te leveren vanuit een vakhistorische invalshoek, met de beperkingen en mogelijkheden van dien. Eén van de beperkingen is het niveau waarop de boodschap kan worden overgebracht. Duidelijk is geworden dat er vertaalslag zou moeten plaatsvinden, willen wij het verhaal dichter bij de ‘inrichters’ brengen. Er zijn cultuur- en taalverschillen tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines waar terdege rekening mee gehouden dient te worden.

Geschiedenis kan complementair zijn aan andere wetenschapsgebieden die zich op de cultuurhistorie richten. Vaak blijkt het *verhaal* achter de objecten en structuren datgene te zijn dat voor een belangrijk deel de waarde bepaalt en de context levert. Die waarde en context zijn veelal niet zo eenduidig en voor verschillende interpretaties en toe-eigeningen vatbaar. In het inzicht daarin kunnen historici een zinvolle bijdrage leveren.

Door de nadruk te leggen op het verhaal, leveren historici verbindingen tussen diverse cultuurhistorische vakgebieden en integreren zij verschillende benaderingen. Zij kunnen ook vergeten cultuurhistorische elementen naar boven halen en wijzen op verschillende betekenissen en waarderingen.

2

Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed***Anton Schuurman**

The making of a community is always an exploration ... (Raymond Williams, Culture and Society, 1780-1950, 334.)

I always hate nostalgia, living in the past ... I'm not looking for arcadia, 'cause it's never coming back (Mick Jagger, 'Too far gone', Goddess in the doorway, 2002)

Deze foto toont Troje gezien vanuit de vlakte ten tijde van Schliemann. Bron: Troia - Traum und Wirklichkeit (Stuttgart 2001) 328

*Ik dank Michiel Gerding voor het initiatief tot deze onderneming en de uitnodiging om dit artikel te schrijven. Zonder hem zou ik hieraan nooit zijn begonnen. Ik dank voor hun constructieve opmerkingen mijn mede-auteurs van deze bundel, alsmede de deelnemers aan de conferentie te Hoevelaken in november 2002 die aan deze bundel was gewijd, meer in het bijzonder Auke van der Woud en Guus Borger.

Proloog: Troje

Begin 2002 was in Bonn een tentoonstelling te zien over Troje – *Traum und Wirklichkeit. Troia*.¹ Zoals uit de titel blijkt, is in deze tentoonstelling geprobeerd aan te geven wat er feitelijk bekend is van Troje, alsmede welke beelden eraan gehecht zijn. Wat de geschiedenis van Troje zo fascinerend maakt, is dat hier drie processen samenkomen. Het proces dat we de Ilias en de Odyssee zijn gaan noemen, is het eerste proces. Dit is een geschrift dat is ontstaan gedurende een lange periode voordat het uiteindelijk als een samenvoeging van vele verhalen is opgeschreven. Het tweede proces is het proces van een landschap dat keer op keer is veranderd en waarin we ons proberen te oriënteren door het Troje 1, 2 etc. te noemen. Een proces overigens dat niet afgesloten is met de val van Troje door de Grieken. Nadat de Grieken waren weggetrokken, is Troje opnieuw tot bloei gekomen, en zelfs belangrijker geworden dan ooit tevoren. Het stortte definitief in door een aardbeving, zoals deze in Turkije vaker voorkomt. Ook dat betekende natuurlijk niet het einde van de geschiedenis van dit landschap. De archeologische opgravingen maken eveneens deel uit van de geschiedenis ervan. Ten slotte is er dan nog het proces van betekenisgeving van Troje – de rol die het is gaan spelen in het collectieve geheugen van groepen en het politieke gebruik ervan. Te beginnen bij de Grieken zelf – niet alleen in de geschriften van Homerus, maar ook direct in het begin van Herodotus' Historiën wordt eraan gerefereerd –, vervolgens de Romeinen die Aeneas kiezen als stichter van Rome, en ook de Germanen die zich als afstammelingen van de Trojanen willen herkennen.² In dit proces van betekenisgeving is het werkelijke belang van Troje gelegen – de rol die het speelt in de vorming van gemeenschappen. Omdat deze drie processen bij dit geval zo goed te zien zijn, en omdat het zo zonnklaar is dat het om voort-durende ontwikkelingen gaat, maken ze Troje tot een archetype van de omgang tussen geschiedenis, ruimte en erfgoed, en leveren ze in feite het programma: Vertel, Muze, vertel.³

Inleiding

Over Belvedere

Wanneer het gaat om de inrichting en het gebruik van de ruimte (zowel publiek als privé) is de Nederlandse nationale overheid met de nota *Belvedere* een nieuwe weg ingeslagen.⁴ Deze in 1999 onder verantwoordelijkheid van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Landbouw,

¹ *Troia – Traum und Wirklichkeit*.

² J. Romein, 'De functie van een historische fictie', 13-23 (Het essay is oorspronkelijk verschenen in 1931).

³ Zo luidt de aanhef van de Odyssee.

⁴ *Belvedere, Beleidsnota*.

Natuurbeheer en Visserij, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en Verkeer en Waterstaat verschenen nota gaat over de verbinding van de ruimtelijke inrichting en de rol van cultuurhistorie¹. De geschiedenis van het landschap en de gebouwde omgeving moet een grotere rol gaan spelen in de nieuwe inrichting van de ruimte – dat is in essentie de boodschap van deze nota. Bovendien wordt aangegeven hoe dat zou kunnen gebeuren en wordt ook eenieder uitgenodigd om aan dit proces deel te nemen. Het nieuwe van deze nota is dat voor de inrichting van het stedelijk en landelijk gebied behalve met economische en ecologische eisen ook expliciet rekening wordt gehouden met sociaal-culturele eisen. Deze hebben in eerste instantie een vertaling gekregen in historisch-landschappelijke en historisch-stedebouwkundige criteria, maar ze hebben duidelijk een verdergaande intentie door de koppeling aan culturele identiteiten: namelijk ‘bij te dragen aan de herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving’.

Voor zover dit de groene ruimte betreft, is dat nieuw omdat tot nu toe op dit terrein een onderscheid kan worden gemaakt tussen een utilitaristische, een natuur-empathische en een arcadische visie, of een economische, een ecologische en een esthetische visie.² Daar wordt nu dan een culturele visie aan toegevoegd die in eerste instantie vanuit een historisch-landschappelijk, historisch-stedenbouwkundige en archeologische hoek wordt ingevuld. Deze nieuwe vorm van planologie wordt culturele planologie genoemd, waarbij de planologie wordt geschraagd door de historische geografie, de historische bouwkunde en de archeologie.³ De keuze voor deze wetenschappen is begrijpelijk, zolang het ging om de landelijke en stedelijke ruimte als bron van het verleden te bewaren. Nu echter het thema niet uitsluitend meer het bewaren van de ruimtelijke en monumentale bronnen van het verleden is, maar het versterken van culturele identiteiten erbij is gekomen, zullen ook andere wetenschappen hier een rol moet gaan spelen waarbij in eerste instantie moeten worden gedacht aan de historische wetenschap.

¹ Deze wat curieuze term is het standaard begrip geworden in de ambtelijke wereld van de ruimtelijke ordening om de geschiedenis van het landschap, landschapselementen en de gebouwde omgeving aan te duiden. Cultuurhistorie wordt bedreven door archeologen, historisch geografen, historici, bouwkundigen en zelfs cultuurhistorici. Maar cultuurhistorici noemen hún wetenschapsgebied cultuurgeschiedenis – en dat is een veelomvattend gebied dat in feite de gehele geschiedenis beslaat van politieke cultuur tot veranderde houding ten aanzien van de dood, én, ja, landschapsgeschiedenis. Vergelijk G.J. Borger, ‘Cultuur en leefbaarheid’, 4-5 en P. Kooij, ‘Agrarische geschiedenis in de actualiteit’, 17-18.

² P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte* en Pim Kooij, ‘Agrarische geschiedenis in de actualiteit’, 1-27.

³ *Belvedere, Beleidsnota*, 15.

De weg die met de nota Belvedere is ingeslagen, is goed te begrijpen tegen de achtergrond van hedendaagse ontwikkelingen en de ervaringen met de inrichting van de ruimte in de twintigste eeuw. Tegelijkertijd is men ook een moeilijke weg ingeslagen. Dat ergens een grafheuvel moet worden bewaard, of een essenlandschap, een kasteel, grenspaal of kapel is één ding, maar om dat te koppelen aan culturele identiteiten is een heel ander verhaal. Toch is het belangrijk om te proberen historische waarden in de planologie in te brengen op een moment dat elke inrichting van de ruimte mogelijk lijkt.¹ De oude fysisch-geografische determinanten hebben voor de middellange termijn (voor de termijn waarop we enigszins zicht hebben) aan belang ingeboet, nieuwe technologische determinanten spelen een rol: de ruimte kan in een behoorlijke vrijheid worden gheredefinieerd.² Het belangrijkste voorbeeld van het verminderen van het belang van de oude determinanten is het gebruik van de ruimte door de landbouwsector. Met de huidige transportmogelijkheden en -prijzen, met de huidige alternatieve toepassingen van de grond, én met het huidige internationaal-politieke klimaat is het denkbaar dat een deel van de landbouw Nederland verlaat. De bestemming die deze grond vervolgens kan krijgen, kan allerlei zijn – waarbij het voorbeeld van de Blauwe Stad laat zien dat de verbeelding en de verwerkelijking daarvan bijna grenzeloos zijn.³ Met het plan de Blauwe Stad wordt in Oost-Groningen land weer onder water gezet dat niet zo lang geleden is ingepolderd en tot landbouwgrond is gemaakt. Daarmee wordt een eind gemaakt aan een geschiedenis van eeuwen, gericht op de bescherming tegen het water en de vermeerdering van vruchtbare landbouwgronden. Waar eens de Oldambtster boeren hun trotse akkers hadden liggen, moeten nu waterrecreatie komen en wonen aan het water, in een poging het platteland nieuw leven in te blazen. Met dergelijke planologische ingrepen verliest ook het verleden zelf zijn vormgevende functie, en wordt het dus belangrijk daarover expliciet beslissingen te nemen zodat men weet wat men doet en wat de gevolgen ervan zijn.

Het is derhalve belangrijk om naar de betekenis van de ruimte te kijken vanuit historisch oogpunt, als een alternatief perspectief ten opzichte van het ecologisch perspectief en het economisch perspectief.⁴ In eerste instantie gaat het om alternatieve visies, maar in tweede instantie bestaat de uitdaging erin

¹ Vergelijk H. Mommaas, *De vrijetijds industrie*, M. Castells, *The information age* en J. Keulartz en M. Korthals, *Museum aarde : natuur, criterium of constructie?*

² Vergelijk A. Schuurman, 'Globalisering en geschiedenis', 385–410.

³ J. Kleine, *De blauwe stad* en F. Westerman, *De graanrepubliek*. Meer in het algemeen over het nieuwe natuur maken: T. Metz, *Nieuwe natuur*.

⁴ Ik gebruik met opzet het woord perspectief en niet interpretatie, zie J. Appleby, L. Hunt en M. Jacob, *Telling the truth about history*.

om deze alternatieven te koppelen, met elkaar te verweven. Temeer omdat deze perspectieven nog niet uitputtend zijn: zo is er bijvoorbeeld ook nog de sociale invalshoek. Om wiens ruimte gaat het immers?¹ Overigens, als we hier zeggen dat de verwevenheid voorop staat, is dat een praktisch uitgangspunt – er is te weinig ruimte om voor elk perspectief een eigen ruimte te reserveren –, én een principieel uitgangspunt – ééndimensionale ruimtes worden al snel levenloos. Verwevenheid betekent niet kleurloosheid, of overal hetzelfde mengsel: naar gelang de situatie zijn er meerdere recepten mogelijk, waarbij zelfs perspectieven bewust kunnen ontbreken.

De betekenisgeving aan de ruimte kan niet plaatsvinden in termen van objectieve waarheden. Toch zal, neem ik aan, niemand de uitspraak willen bestrijden dat het weghalen van elke verwijzing naar het verleden uit het landelijk en stedelijk landschap neerkomt op het vernietigen van dat verleden. Met andere woorden: het historisch perspectief is geen willekeurig perspectief. Maar het staat ook niet boven discussie. Het levert geen objectieve waarheden op. Het is een belangrijke benadering. Het aanzien van Nederland is in de loop der tijd behoorlijk veranderd – op de zeer lange termijn door natuurlijke processen die buiten de rol van mensen hebben gelegen of nog steeds liggen, zoals stijging en daling van de zeespiegel; het veranderen van het klimaat; op de lange en korte termijn door menselijk handelen waardoor rivieren een andere loop hebben gekregen; veenlandschappen zijn afgegraven; heidelandschappen zijn ontgonnen, polders zijn gecreëerd, steden zijn gesticht, enzovoorts. Anders gezegd: een verwijzing naar het verleden is geen verwijzing naar een toestand, maar naar een proces waarbij ook in dat verleden zelf al de vrijheid van inrichting tamelijk groot was. Omdat het verleden geen toestand is maar een proces, en omdat dat proces niet eenduidig is maar afhankelijk van welk perspectief men inneemt, op welk niveau men kijkt, welke context men kiest, kan dus ook naar dat verleden niet als een vaststaand iets worden verwezen.²

Het historisch perspectief verschilt daarin niet van het ecologisch, economisch of sociaal perspectief. Deze perspectieven kunnen evenmin objectieve waarheden verschaffen. Het verhindert echter de voorstanders van dergelijke perspectieven niet om het belang van hun perspectief naar voren te brengen. Hetzelfde moet gelden voor het historisch perspectief. Het is niet te

¹ Hoe belangrijk deze invalshoek is, bewijst de discussie over de invoering van een deelraad in de Amsterdamse binnenstad. Van wie is die ruimte: van de mensen die er wonen, werken, winkelen, hun identiteit in zien? Ook bij de discussie over de instandhouding van de tropische regenwouden blijkt het belang van deze invalshoek. Wie mogen er over beslissen: de eigenaren, de gebruikers, de bevolking in de rijke landen? Vergelijk K. van Benda Beckmann, *Transnationale dimensies*.

² A. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*, 18.

verabsoluteren en ook niet te veralgemeniseren, en toch is het een belangrijke invalshoek omdat deze de binding met ons verleden representeert. Ondanks deze binding met het verleden echter is een discussie over historische waarden in de eerste plaats een hedendaagse, actuele discussie, evenals dat geldt voor een discussie over ecologische of economische waarde. Alleen is het onderwerp van die discussie niet de economische of ecologische dimensie van ons bestaan, maar de historische – en dus gerelateerd aan het verleden. *Onze stelling is dat de historische benadering één van de belangrijkste manieren is waarmee we in het heden culturele betekenis kunnen geven aan het landschap, aan de stedelijke en landelijke omgeving.*

Waar hebben we het echter over als we spreken over de historische benadering? Wat is de behoefte aan historisch perspectief in onze samenleving in het algemeen? In welke omstandigheden vindt het denken over Belvedere plaats?

Wat is de behoefte aan historisch perspectief in onze samenleving?

Over het historisch besef in de hedendaagse samenlevingen lopen de meningen nogal uiteen. Met name ook omdat het begrip historisch besef een veeluidige invulling toelaat. Aan de ene kant zijn er gewaardeerde historici die schrikken van het gebrek aan historisch besef. In zijn briljante geschiedenis van de twintigste eeuw *Age of extremes* tematiseert Hobsbawm dit nadrukkelijk. Voor hem is historisch besef vooral gedeelde kennis van een gedeeld verleden. Het gebrek aan historisch besef verwijst voor hem naar een breuk tussen generaties.

‘The destruction of the past, or rather of the social mechanisms that link one’s contemporary experience to that of earlier generations, is one of the most characteristic and eerie phenomena of the late twentieth century. Most young men and women at the century’s end grow up in a sort of permanent present lacking any organic relation to the public past of the times they live in.’¹

Het gaat hem dus eigenlijk om twee kanten van dezelfde medaille: het verleden kan het groepsgevoel niet versterken omdat hedendaagse generaties tamelijk los van vorige lijken te leven, en het kan niet mede richting geven aan het lange-termijn maatschappelijk proces omdat mensen geen historische kennis hebben. Dit zijn twee belangrijke constatering.

¹ E. Hobsbawm, *Age of extremes*, 3. Wat verderop formuleert hij het nog indringender: ‘The third transformation, and in some ways the most disturbing, is the disintegration of the old patterns of human social relationships, and with it, incidentally, the snapping of the links between generations, that is to say, between past and present.’ (15).

Aan de andere kant zijn er historici als Kees Ribbens die wijzen op de manier waarop mensen hun vrije tijd doorbrengen – hoeveel historische romans en films worden er niet gelezen en bekeken, hoeveel historische kerken en musea bezocht, hoeveel mensen zijn lid van oudheidkundige of heemkundige verenigingen, hoeveel mensen doen zelf aan historisch onderzoek door bijvoorbeeld genealogie te bedrijven?¹

In hun *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* maken Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens een onderscheid tussen erfgoed en geschiedenis.² Erfgoed is bij hen iets dat naar geheugen verwijst, terwijl geschiedenis voor de geschiedwetenschap staat. Tussen beiden was er volgens hen een sterke scheiding die het afgelopen decennium vervaagd is. Een scheiding die ongeveer samenvalt met de hierboven beschreven standpunten van Hobsbawm en Ribbens. Ik wil dit onderscheid liever benoemen als een onderscheid tussen feit (geschiedenis) en betekenis (erfgoed). Daarin ligt vervolgens ook precies de reden waarom de grenzen vervagen omdat in de hedendaagse geschiedwetenschap een groter accent wordt gegeven aan het proces van betekenisgeving zelf.³ Hierdoor is het onderscheid tussen feit en betekenis als twee op zich staande werelden minder strikt geworden.

Het vervagen van de grenzen wordt dikwijls gedemonstreerd, zoals ook Dorsman, Jonker en Ribbens doen, aan het grote en belangrijke historische project van Pierre Nora *Lieux des mémoires*.⁴ In dit project dat al begonnen is in de jaren zeventig van de twintigste eeuw wordt de Franse geschiedenis in drie omvangrijke delen (en zeven banden) aan de hand van trefwoorden in herinnering geroepen. Deze trefwoorden – *geheugensteunen* wil ik ze noemen – hebben zowel betrekking op concrete plaatsen en ruimten als op virtuele plaatsen. Het betekende een andere manier van omgang met het verleden. Het project heeft intussen in vele landen navolging gevonden – Nederland, Italië en recent in Duitsland.⁵ Nora's eigen bundels zijn onlangs zelfs grotendeels in het Engels bij een Amerikaanse uitgeverij verschenen waardoor hun

¹ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed*; K. Ribbens, *Een eigentijds verleden*.

² L. Dorsman, E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur*. Vanuit een andere invalshoek doet J. Perry hetzelfde in zijn *We herdenken, dus we bestaan*.

³ Weliswaar wordt er gedurende de gehele twintigste eeuw met denkers als Dilthey en Gadamer geschiedenis als wetenschap ingedeeld bij de *verstehende* wetenschappen versus de analytische natuurwetenschappen, maar pas sinds de postmodernistische wind van de jaren tachtig van de twintigste eeuw accepteren historici dat de cultuurwetenschappen anders zijn dan de natuurwetenschappen en laten ze er zich zelfs op voorstaan. Het resultaat is onder meer dat men de erfenis van de 'natuurwetenschappelijke fase' van de ontwikkeling van de geschiedwetenschap van na de Tweede Wereldoorlog niet voldoende in de nieuwe ontwikkelingen dreigt te integreren.

⁴ P. Nora (ed.), *Lieux de mémoire*.

⁵ E. François und H. Schulze, 'Einleitung', 16.

werking alleen nog maar zal toenemen.¹ Nora is meer geïnteresseerd in het gebruik van geschiedenis dan in de ontwikkeling en de oorzaken van de ontwikkeling zelf. De vorm van artikelen die de onderneming heeft aangenomen past hier goed bij: geen lineair verhaal, maar een benadering vanuit verschillende perspectieven. Wel neemt hij de Franse natie duidelijk als uitgangspunt en komt de koloniale geschiedenis niet echt aan bod.² De *lieux de mémoire* zijn geordend in grotere clusters als politieke indelingen, religieuze minderheden, symbolen, monumenten, herdenkingen, landschappen, territorium, staat, erfgoed, roem. Daaronder gaan dan artikelen schuil over het *Ançien regime* en de revolutie, Vichy, Gaullisten en communisten, de nationale drieluik, het Panthéon, de begrafenis van Victor Hugo.

Het onlangs verschenen driedelige Duitse project heeft een soortgelijke opzet. Het daarin gepubliceerde artikel over de *Brandenburger Tor* eindigt met een passage die een directe band laat zien met het Belvedere-project van behouden en continuïteit. De auteur vertelt daar van de discussie in de jaren negentig van de twintigste eeuw over het *Holocaust-Mahnmal*. Eén van de voorstellen die in dat verband is gedaan, is om van een van de zuilen van de *Brandenburger Tor* de bekleding af te doen en de bakstenen eronder te laten zien. Deze beschadiging aan een van de belangrijkste Duitse monumenten zou dan symboliseren dat

‘das grösste Verbrechen der Geschichte auch dem Volk der Täter einen irreparablen, den Kern seiner Kultur berührenden Schaden zugefügt hat. Vor dem Hintergrund der Geschichte des Tores mit ihren übereinanderliegenden symbolischen Schichten hat dieser Vorschlag eine bestechende Wirksamkeit.’³

Een briljant idee.

Op dit grensvlak van geschiedenis en erfgoed, van feit en betekenisgeving kunnen we dus ook Belvedere situeren. Waar hier echter nog onvoldoende op is ingegaan, is de plaats van geschiedenis in de hedendaagse samenleving en de veranderingen daarin. De vragen die we aan het verleden stellen, veranderen voortdurend. Zo is dat ook nu weer het geval. Het einde van de Koude Oorlog heeft in veel opzichten een nieuw begin betekend.

¹ In deze fase van de globalisering zijn talen misschien nog wel een grotere verbindingsbarrière dan ze in de achttiende eeuw waren. P. Nora (ed.), *Realms of memory*.

² Voor deze kritiek H.-T. Ho Tai, ‘Remembered realms’, <http://www.historycooperative.org/journals/ahr/106.3/ah000906.html>.

³ G. Seibt, ‘Das Brandenburger Tor’, 85.

‘Est gibt nun Zeiten, wo eine ganze Zivilisation so zwischen zwei Zeiten, zwischen zwei Lebensstile hineingerät, dass ihr jede Selbstverständlichkeit, jede Sitte, jede Geborgenheit und Unschuld verlorengeht.’¹

Deze karakterisering van de jaren twintig van de twintigste eeuw in Duitsland (de Weimar-republiek) door een tijdgenoot lijkt ook voor onze tijd op te gaan. De nieuwe fase van het globaliseringproces stelt nieuwe eisen aan de inrichting van onze samenlevingen. Het onderscheid tussen binnen- en buitenland is minder absoluut komen te liggen dan het in de twintigste eeuw lag door de veranderende positie van de nationale staat: militaire samenwerking, internationale politieke samenwerking, mensenrechten, internationale financiële markten, transnationale ondernemingen, migratie, transnationale milieuproblemen, transnationaal terrorisme dragen allemaal bij aan een noodzaak tot bezinning op en herdefiniëring van de rol en positie van de nationale staat.²

Dit komt tot uitdrukking in én wordt nog eens versterkt door het veranderde belang van de fysieke ruimte – misschien wel de belangrijkste verandering van de twintigste eeuw.³ Castells heeft in zijn beschrijving van de netwerksamenleving laten zien hoe er een spanningsveld is ontstaan en ontstaat tussen wat hij noemt de *space of flows* en de *space of places*. Het eerste concept verwijst naar de wereld van de netwerkeconomie, van de transnationale cultuur die wordt ondersteund door de nieuwe informatietechnologie van internet die maar twee afstanden kent: binnen het netwerk of er buiten; het tweede concept verwijst naar de wereld van de geografie, van de fysieke nabijheid met zijn meervoudige afstanden. De geografisch vast omliggende nationale staat is niet langer meer de alles bepalende samenlevingsvorm zoals die dat is geworden in de negentiende eeuw en was in de twintigste eeuw. Tegelijkertijd neemt de behoefte toe aan een concrete plek waar men zich thuis voelt. De spanning tussen beide ruimten roept een discussie over groepsidentiteiten op. Het aandeel van de Nederlanders dat op het platteland is geboren, is in de afgelopen eeuw sterk afgenomen; het aandeel van de Nederlanders dat buiten de landsgrenzen is geboren is sterk toegenomen. Wat gaat er in de toekomst gebeuren mocht de Europese Unie een succes worden? Gaan dan de Nederlandse bejaarden veel sterker dan nu het geval is zich vestigen in de warmere gebieden van de Unie? Vandaar de actualiteit van vragen als: Wat is vreemd? Wat is eigen? Wie zijn we? De antwoorden hierop zijn soms sterk defensief en afwerend, soms open. De defensieve houding

¹ H. Hesse, *Der Steppenwolf*, 28.

² D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton. *Global Transformations*.

³ A. Schuurman, ‘Globalisering en geschiedenis’; en C.S. Maier, ‘Consigning the Twentieth Century’, 807-832.

noemen we fundamentalistisch; de open houding kosmopolitisch.¹ Het is hier voldoende om deze veranderde omstandigheden aan te geven. De gevolgen ervan voor Belvedere en het uitgangspunt van streekgebonden-identiteiten komen later nog aan de orde.

Niet alleen de betekenis van de fysieke ruimte is veranderd maar ook het gebruik ervan. Dit komt mede doordat de economie niet langer wordt gedreven door productie, maar door consumptie; en niet langer door werktijd, maar door vrije tijd.² Dit is het resultaat van de ontwikkeling dat we in een post-schaarste economie leven, en kan worden gedemonstreerd aan het feit dat tegenwoordig de gegevens over het consumentenvertrouwen belangrijker zijn dan de productiegegevens.³ De term post-schaarste economie wil niet zeggen dat er geen armoede meer voorkomt, of zelfs geen hongersnood, of dat hongersnood van nu af aan voor alle tijden overwonnen is. In principe echter is de eerste vraag niet meer voedselzekerheid, maar voedselveiligheid. In een periode van relatieve inkomenszekerheid staat de besteding van dat inkomen meer centraal dan de verwerving ervan. Door de voortgaande specialisering, rationalisering en automatisering is bovendien voor veel mensen het werken zelf meer een middel geworden om geld te verdienen, en minder een manier tot zelfverwerkelijking – dat is deels naar de vrije tijd verschoven. Voor het platteland heeft dit als consequentie dat de woon- en recreatiefunctie ervan ten behoeve van de stedeling wordt versterkt.

Ook het onderscheid natuur/cultuur formuleren we thans opnieuw. De mogelijkheden van het ingrijpen in biologische en natuurlijke processen zijn verder toegenomen en van karakter veranderd. Niet langer zien we daardoor de verhouding natuur/cultuur als een tegenstelling, maar als een hybride. Beide – natuur en cultuur – kennen we essentialistische kenmerken toe; beide ook zien we als geconstrueerd.⁴ De natuur is enerzijds een gegeven, maar anderzijds een door mensen gemaakte en waargenomen natuur; cultuur is enerzijds iets wat door mensen is gemaakt, maar anderzijds een eigenschap van groepen mensen die niet zomaar kan worden veranderd. Hiermee is het strikte onderscheid tussen de begrippen natuur en cultuur vervaagd.

Juist dit denken in termen van hybriden in plaats van dichotomieën is kenmerkend geworden voor onze hedendaagse situatie. Het past bij het den-

¹ 'The battleground of the twenty-first century will put fundamentalism against cosmopolitan tolerance. In a globalising world, where information and images are routinely transmitted across the globe, we are all regularly in contact with others who think differently, and live differently, from ourselves. Cosmopolitans welcome and embrace this cultural complexity. Fundamentalists find it disturbing and dangerous.' A. Giddens, *Runaway world*, 5.

² Vergelijk H. Mommaas, *De vrijetijds industrie*.

³ Vergelijk L. Uchitelle, 'The phantom of U.S. consumer confidence'.

⁴ Vergelijk B. Latour, *We have never been modern*.

ken in dimensies en processen. Het past ook bij het feit dat we niet langer spreken in termen van maakbaarheid van de samenleving en in het controleren en beheersen van maatschappelijke processen. We erkennen dat ons handelen onbedoelde effecten heeft, en dat ons handelen niet op complete informatie van de omstandigheden berust.¹ Deze erkenning van de principiële onvolmaaktheid van onze kennis maakt ons voorzichtiger. Het betekent echter niet dat we zouden moeten afzien van maatschappelijke doelstellingen en wensbeelden. Integendeel. Het is nog steeds zo dat sommige uitkomsten waarschijnlijker zijn dan andere, dat sommige plausibel zijn, en andere slechts een mogelijkheid; en dat daarbinnen het handelen van mensen – en dus hun voorkeuren en machtsbalansen – ertoe doet.

Al deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat we met nieuwe ogen naar de wereld en naar onszelf kijken. De huidige situatie vraagt om herdefiniëring en herordening van de samenleving, om keuzes en leren omgaan met verschillen, om versterking van de autonomie van de leden ervan. Als bovenstaande analyse klopt (het veranderde belang van de fysieke ruimte, het veranderende belang van de nationale staat, het toegenomen belang van consumptie, de andere houding ten aanzien van de natuur, de andere houding ten opzichte van waarheid), en we gaan weg van simpele modernistische verhalen, en kiezen voor verscheidenheid en heterogeniteit zonder te vervallen in een relativisme dat elk bestaan onmogelijk maakt, wat dan? Kan men in een samenleving die zich heterogeen (kosmopolitisch) begrijpt, aan geschiedenis doen? Ja, juist dan moet men aan geschiedenis doen – als bewuste keuze, en wel aan een meervoudige, differentiële geschiedenis.

Historici zijn er zich van bewust dat de antwoorden die zij op vragen geven afhankelijk zijn van het niveau waarop, de invalshoek waaruit en de context waarbinnen de vragen zijn geformuleerd. Zij hangen zelden een analyse in termen van laatste oorzaken aan of die nu marxistisch zijn geformuleerd of anderszins.² Liever spreken ze over economische, sociale, politieke, militaire en culturele dimensies van figuraties, systemen, groepen die mensen met elkaar vormen, om aan te geven dat geen van deze dimensies op zich per definitie doorslaggevend is.³ Het gaat om differentiële geschiedenis –

¹ A. Giddens, *The constitution of society*; U. Beck, W. Bonss und C. Lau, 'Theorie reflexiver Modernisierung', 11-63; en C. A. Hazeu, *Institutionele economie*.

² De manier waarop sociale wetenschappers het begrip pad-afhankelijkheid gebruiken, komt weer dicht in de buurt van laatste oorzaken. Zie bijvoorbeeld J. Diamond, *Guns, germs, and steel*, die de bodemgesteldheid tot alles verklarende factor van de geschiedenis van mensen wil maken.

³ Vergelijk M. Mann, *The sources of social power. Volume I*; A. Giddens, *The consequences of modernity*.

geschiedenis die het accent legt op overkoepelende processen en tegelijkertijd beklemtoont dat verschillende reacties daarop mogelijk zijn. Centraal staan het menselijk handelen, en de mogelijkheid om dingen anders te doen – zij het dat de mogelijkheden daartoe geconditioneerd zijn. Welke keuzes doen mensen? Binnen welke omstandigheden? En waarom? Handelen, regels en hulpbronnen, belang, identiteit, positie, positioneren, netwerken, communicatie, kennis, bemiddelen, toe-eigenen, paden, trajecten, verbindingen zijn de nieuwe sleutelwoorden.¹

Historische kennis en bewustzijn is juist een goede manier om met verschillen om te gaan. Geschiedenis is niet langer een beschavingsideaal – het verleden als normerend voor ons hedendaags handelen -, maar een cultureel doel – het verleden helpt ons onszelf en anderen te begrijpen. Op die manier is het verleden niet een alleen zaligmakend referentiepunt tegen elke verandering, maar helpt het een houding te versterken die veranderingen accepteert en begroet als een levend proces.

Wat kan de bijdrage van de geschiedwetenschap aan Belvedere zijn?

Integratie

Belvedere gaat van een veel bredere doelstelling uit dan totnogtoe gebruikelijk in de planologie. Belvedere staat voor:

1. 'Herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving
2. De opgave op rijksniveau ligt in het formuleren van een samenhangend en ontwikkelingsgericht beleid
3. Continuïteit is het centrale, paradoxale en vruchtbare begrip. Het gaat om het voortbestaan van oude gebouwen en structuren, het voortzetten van inrichtingsprincipes en het voortbouwen op historische processen, in relatie tot gebruiksvormen. Om historische continuïteit te garanderen moet bij de formulering van ruimtelijke opgaven de wederzijdse relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening worden erkend en afwegingen worden gemotiveerd vanuit een bewustzijn van het verleden.'²

Voor deze culturele planologie wil Belvedere vooral gebruik maken van de archeologie, de historische stedenbouwkunde en de historische geografie. Deze keuze is begrijpelijk en binnen deze wetenschapsgebieden is er ook

¹ A. Schuurman, 'Mensen maken verschil', 168-205.

² *Belvedere, Beleidsnota* 18.

grote kennis van de onroerende objecten waar het bij Belvedere om gaat – met name ook op het terrein van toepassingsgericht onderzoek. Toch ontbreekt er iets. De betrokkenen zelf ervaren dit ook en thematiseren dit als interne en externe integratie.¹ Met interne integratie bedoelen ze dat de drie genoemde wetenschappen te sterk langs elkaar heen functioneren; met externe integratie bedoelen ze dat zij drieën samen te weinig verbonden zijn met de buitenwereld – planologie, overheid, markt, etcetera. Om deze interne en externe integratie te verbeteren willen zij proberen overkoepelende concepten te ontwikkelen. De belangrijkste daarvan is de biografie van het landschap. Hier wordt in de volgende termen over gesproken:

‘Kerngedachte in de “biografie van het landschap” is dat het landschap een voortgaand proces is waaraan door opeenvolgende generaties wordt bijgedragen. ... Vanuit de gedachte van de biografie van het landschap gaat het er dan ook veel meer om een doorlopend en boeiend verhaal te construeren, dat verleden en toekomst met elkaar verbindt. ... Via het ontwerpen van “ontwikkelingsconcepten” kan zicht geboden worden op mogelijkheden om verleden en toekomst zinvol met elkaar te verbinden.’²

Ik wijs dit begrip af omdat het leidt tot personifiëring van het landschap. Bovendien wat zijn de ‘natuurlijke’ grenzen van een landschap, een gebied? Het is de verkeerde metafoor.³ Het begrip is ook niet nodig. Want wat men hier probeert binnen te halen via biografie van het landschap, kan eenvoudiger en beter via ‘geschiedenis’.⁴ In feite klinkt hier een roep om de geschiedwetenschap – want wat is geschiedenis anders dan de verhalen van opeenvolgende generaties, en waarmee werkt geschiedenis anders dan met ontwikkelingsconcepten waarmee verleden, heden en toekomst zinvol met elkaar worden verbonden? Wanneer men het begrip biografie vervangt door geschiedenis, is het enige wat verloren gaat de prikkel van de exotische combi-

¹ G.J. Borger, ‘Cultuur en leefbaarheid’, 3-25; M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, ‘De biografie van het landschap’, 7-111.

² Ibidem, 100.

³ De auteurs schrijven zelf overigens ook direct op de eerste pagina van het eerste hoofdstuk: ‘Vergelijkingen – hoe uitdagend en vruchtbaar ook – gaan soms mank, zo ook in dit geval.’ Ibidem, 8.

⁴ De auteurs zullen dit ook wel willen toegeven, neem ik aan. Lees bijvoorbeeld de volgende passage: ‘Algemeen uitgangspunt van een waardering en selectie van historisch markante plekken in een landschapbiografische benadering is, dat zwaar gewicht wordt toegekend aan het “narratieve potentieel”. Plekken die de moeite waard zijn hebben ons, dat wil zeggen de samenleving en de wetenschap, een bijzonder verhaal te vertellen over de landschapsgeschiedenis.’ (sic!) Ibidem, 50. In een vroege reactie op de nota Belvedere heeft K. Bosma rake opmerkingen gemaakt over Belvedere, en ook gepleit voor een toenadering tot de geschiedenis. K. Bosma, ‘Vraagtekens bij de nota Belvedere’, 72-74.

natie van een begrip dat duidt op handelingsbekwaamheid (biografie) en een object (landschap) dat daarover niet beschikt.¹ Doordat de opgave ten aanzien van de inrichting van de gebouwde en ongebouwde omgeving is verruimd, is het belangrijker dat archeologie, historische stedenbouwkunde en historische geografie elkaar ontmoeten in een groter vlak – en wat is een logischer ontmoetingsplaats dan de geschiedwetenschap, de wetenschap die zich met het verleden in zijn totaliteit bezighoudt? Bovendien is de geschiedwetenschap zelf ook sterk veranderd – naast de aandacht voor structuren is er de aandacht voor processen gekomen, naast de aandacht voor sociale feiten de aandacht voor betekenisgeving. Ook in de externe integratie kan geschiedenis een belangrijke rol spelen – in de eerste plaats via het geschiedenisonderwijs, maar ook via de toegang tot allerlei maatschappelijke organisaties op het terrein van cultuurgeschiedenis, natuur en milieu.² Zonder de kennis en verhalen die via het geschiedenisonderwijs worden verspreid heeft niemand een handvat om de vele geheugensteunen die het landschap en de omgeving als zodanig bevatten, ook daadwerkelijk op te pakken en een begin van duiding te geven. Op die manier kan ook meteen de eigen belevingswereld worden gebruikt als opstap naar de algemene geschiedenis.³ Want een geschiedenis die die verbinding naar de algemene geschiedenis niet legt, is zonder waarde. Door de geschiedenis, de historische context als bindend element te kiezen, kan ook *shop*-gedrag – het gebruik van het verleden als losse, inwisselbare en bruikbare modules – worden voorkomen.

Wanneer men de nota *Conceptuele grondslagen* van het NWO-programma *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* leest, dan merkt men hoezeer de schrijvers ervan leunen op de geschiedwetenschap zonder dat zij de beslissende stap hebben willen zetten om de culturele planologie uit te breiden met de geschiedwetenschap. Publicaties en ideeën van historici als Braudel, Schama en Nora spelen een fundamentele rol in de formuleringen van de doelstelling van dit programma en van Belvedere.⁴ *Aan de culturele planologie kunnen historisch geografen, archeologen, historisch stedenbouwkundigen, historici en planologen ieder vanuit de eigen deskundigheid bijdragen.*⁵

¹ Ook in G. Rooijackers, 'Mythisch landschap', 301-327 kan men moeiteloos het woord biografie door geschiedenis vervangen.

² Die in het rapport in een veelzeggende tabel worden opgesomd. M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, 'Biografie van het landschap', 80.

³ Een inspirerend voorbeeld hiervan geeft de historische roman *Waterland* van G. Swift.

⁴ F. Braudel, *La Méditerranée*, S. Schama, *Landscape and Memory* en P. Nora, *Lieux de mémoire*.

⁵ De praktijk van de industriële archeologie, waarin historici een grote rol spelen, laat zien dat dit heel goed mogelijk is.

Betekenisgeving en achtergrondkennis

De geschiedenis van objecten – of het nu landschappen zijn, gebouwen, een groep van gebouwen of anderszins – wint aan betekenis wanneer ze verbonden wordt met de algemene geschiedenis. Omdat dit algemeen onderschreven wordt, zal ik er niet al te zeer over uitwijden. Ik noem het echter wel als tweede belangrijke bijdrage van de geschiedwetenschap aan de culturele planologie na de integrerende functie. Het probleem van deze bijdrage van de geschiedwetenschap is dat ze zo vanzelfsprekend is, dat ze vergeten dreigt te worden. Iedereen zal zo een reeks voorbeelden kunnen noemen. Ik doe dat ook zodat we weten waar we over spreken. Op het niveau van stadsontwikkeling zijn er weinig publicaties die kunnen tippen aan Schorske's *Fin de siècle Vienna*.¹ Dit boek is gewijd aan het Wenen van het einde van de negentiende eeuw met het neergaande Habsburgse Rijk en kunstenaars als Klimt, Kokoschka, Schönberg, Schnitzler, Von Hofmannsthal. Het centrale hoofdstuk gaat over de architectonische herinrichting van Wenen.² Het begint met de *Ringstrasse* en zijn centrale gebouwen als het parlement, het stadhuis, de universiteit, het Burgtheater en het Kunsthistorisch en Natuurhistorisch Museum. Elk van deze gebouwen is ontworpen in een passende historische stijl – het raadhuis in de naar de vrije middeleeuwen verwijzende gotische stijl; het theater in de Barokstijl, de tijd van de opkomst van het theater; de universiteit in de Renaissancestijl en het parlement in de stijl van het Classicisme. Hier zijn dus vanuit een levend historisch bewustzijn verschillende historische stijlen door elkaar gebruikt. Vervolgens gaat Schorske via de architecten Sitte en Wagner in op twee verschillende pogingen weg te komen van dit historicisme. Sitte vindt de Ringstrasse van een verkeerde maatvoering, en is sterk geïnteresseerd in ontmoetingsplekken voor de gemeenschap. Hij poogde 'to re-create the experience of community within the framework of a rational society'.³ Wagner zocht een uniforme bouwstijl voor de moderne stedelijke mens. Waar Sitte wilde bouwen voor de voetgangers, bouwde Wagner voor de vervoersmiddelen. Hij probeerde uniformiteit om te zetten in monumentaliteit. De uniformiteit was het gevolg van de stedelijke expansie en de kapitalistische economie – alleen met grote woonkazernes kon de stedelijke bevolking worden gehuisvest. Beide antwoorden vinden hun weg in de twintigste eeuw met iemand als de Zwitserse/Franse architect en stedenbouwer Le Cobusier in de lijn van Wagner en

¹ C. E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*.

² Ibidem, 24 –116. Deze architectonische herinrichting roept natuurlijk weer associaties op met wat Hausmann deed in Parijs. Voor de betekenis hiervan zie W. Benjamin, *Das Passagen-Werk*.

³ C.E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna*, 65.

Jane Jacobs met haar boek *The death and life of great American cities* als voortzetter van Sitter.¹ Nadat Schorske zo heeft laten zien hoe Wenen er uitziet rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw, hoe stedenbouwkundige veranderingen samenhangen met maatschappelijke veranderingen, kan hij in de daaropvolgende hoofdstukken ingaan op die maatschappelijke veranderingen die op hun beurt binnen deze zich ontwikkelende stedenbouwkundige setting hebben plaats gevonden.

Op het niveau van voorbeeldige boeken over individuele gebouwen schiet me als eerste Elias' *Höfische Kultur* te binnen.² In hoofdstuk twee *Wohnstrukturen als Anzeiger gesellschaftlicher Strukturen* beschrijft hij het slot van Versailles en laat hij zien hoe de architectuur samenhangt met het publieke en private gebruik van het gebouw. Hetzelfde maar dan voor de Engelse landhuizen in het algemeen en in hun ontwikkeling van de Middeleeuwen tot aan het begin van de twintigste eeuw doet Mark Girouard in zijn ongeëvenaarde *Life in the English Country House*.³ Hij laat zien hoe de kastelen van versterkte plaatsen politieke huizen en gezelschapshuizen worden, hetgeen niet alleen van invloed is op het exterieur maar ook op de plattegronden van de kastelen. Tevens laat hij zien hoe de technologische vernieuwingen van de negentiende eeuw hun sporen hebben nagelaten en hoe de negentiende-eeuwse scheiding tussen de seksen teruggevonden wordt in de situering van de vertrekken voor het vrouwelijk en mannelijk personeel in de plattegrond. Wat deze boeken gemeen hebben en buitengewoon maakt is de verbinding met maatschappijgeschiedenis.⁴ Gebouwen en steden worden niet geïsoleerd beschouwd, maar de auteurs kijken naar de maatschappelijke betekenis en het gebruik van de ruimte voor de verschillende bevolkingsgroepen.

Voor het landschap zijn hiervan eveneens hele mooie voorbeelden te geven. Voor Nederland denk ik dan aan het invloedrijke *Lege land* van Auke van der Woud. De ondertitel mag dan zijn *De ruimtelijke orde van Nederland*, Van der Woud vat dit ruim op: de lezer krijgt ook de bestuurlijke, juridische

¹ Vergelijk J. C. Scott, *Seeing like a state*, 103-147, meer speciaal 132 e.v.

² N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*.

³ M. Girouard, *Life in the English countryhouse*. Ook zelf heeft hij het niet kunnen evenaren met zijn *Life in the French Country House*. Om een gevoel te krijgen voor het maatschappelijke en sociale gebruik van landhuizen/kastelen zijn ook speelfilms heel geschikt. Zie bijvoorbeeld S. Kapur's *Elizabeth* van Universal uit 1998; R. Joffé's *Vatel* uitgebracht door Gaumont in 2000, en *Gosford Park* van R. Altman uitgebracht door USA Films Release in 2002.

⁴ De publicaties van de Stichting Historisch Boerderijen Onderzoek (SHBO) geven inspirerende voorbeelden van hoe de boerderijbouw niet goed begrepen kan worden zonder de agrarische geschiedenis. Zie bijvoorbeeld: E. van Olst, *Uilkema, een historisch boerderij onderzoek*. Van de andere kant hebben ook de agrarisch historici deze samenhang laten zien. Zie de proefschriften van J. Bieleman, Brusse en P. van Cruyningen in de reeks *AAG Bijdragen*.

en economische orde voorgeschoteld.¹ Zoals hij in zijn voorwoord vermeldt, heeft hij niet *à la Braudel* een lagenmodel gemaakt, maar probeert hij vanuit verschillende historische specialismen het toenmalige Nederlandse territorium inhoud te geven.² Zijn evocatieve en beeldende manier van schrijven – die ook in de titel van het boek tot uitdrukking komt – heeft sterk bijgedragen aan de invloed van zijn boek op het huidige beeld van de wording en samenhang van de ruimtelijke vormgeving in de eerste helft van de negentiende eeuw. Tegelijkertijd behoort dit boek duidelijk tot de categorie *the past is a foreign country*.³ Hij beschrijft een orde die niet meer de onze is, maar waarin overigens de onze wel is ontstaan. De ruimtelijke orde van de eerste helft van de negentiende eeuw komt tot ons als een reisverhaal van een land dat weliswaar verwant is, maar dat we niet meer goed kennen.

Van der Woud stopt rond het midden van de negentiende eeuw. De tweede helft van de negentiende en de hele twintigste eeuw worden beschreven in Marijke van Schendelens *Natuur en Ruimtelijke Ordening in Nederland*. Haar boek is anders van toon dan dat van Van der Woud. Ook anders van beeld overigens. Van Schendelens boek bevat in tegenstelling tot *Het lege land* vele illustraties. Toch ademt het dezelfde geest dat de ruimtelijke orde niet beschreven kan worden zonder het te kaderen in hoe mensen over natuur en samenleving dachten. In haar boek legt Van Schendelen uit welke betekenis sinds 1850 aan het begrip ‘natuur’ is gegeven en hoe deze betekenis van invloed is geweest op de inrichting van ons land. Tegelijkertijd laat zij zien dat de inrichting van de natuur niet los gezien kan worden van de inrichting van de samenleving en dat er sprake is van een wederzijdse beïnvloeding. Zij legt verbanden tussen de natuurbeelden en maatschappijbeelden van politieke groeperingen. Natuur wordt volgens haar in het negentiende-eeuwse Nederland gezien als een gegeven. Pas met Thorbecke komt er ruimte voor organische visies. Aan het einde van de negentiende eeuw worden sociaal-evolutionaire denkbeelden dominant. De natuurlijke ordening en samenleving dienen niet alleen geordend te worden, maar ook gestuurd.⁴

Al deze voorbeelden demonstreren hoeveel goeds er gebeurt. *Ze laten bovendien zien met wat voor soort historische studies een zinvolle bijdrage te verwachten is aan de culturele planologie: namelijk studies die contextueel zijn gericht.* Om echter duidelijker te kunnen aangeven wat de geschiedwetenschap nog meer voor Belvedere kan betekenen, moeten we eerst Belvedere zelf kritischer

¹ A. van der Woud, *Het lege land*.

² Ibidem, p. 17.

³ D. Lowenthal, *The past is a foreign country*.

⁴ M. van Schendelen, *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland*, 329-330.

beschouwen. In zijn essentie is Belvedere namelijk een pleidooi om het verleden een belangrijkere, en deels richtinggevende rol te laten spelen in de hedendaagse samenleving omdat men vraagtekens zet bij het veranderingsproces en de ruimtelijke uitwerking daarvan. Optimisten noemen dit veranderingsproces ‘creative destruction’, maar pessimisten zien vooral de *destruction*. Wat kan er over het gebruik van het verleden in de strijd tegen veranderingsprocessen worden gezegd? Hierop zal ik in de volgende paragraaf ingaan. Daarna zal ik twee centrale begrippen van Belvedere onder de loep nemen: streekidentiteit en continuïteit omdat die in de nota Belvedere te losjes worden gehanteerd. Ten slotte zal ik een voorstel doen om in plaats van het begrip streekidentiteit het begrip *civil society* en het publieke domein een belangrijke, motiverende rol te laten spelen in Belvedere. Daarna zal ik nog ingaan op het vraagstuk van de selectie van landschappen en monumenten op basis van het algemene historische verhaal.

Het gebruik van geschiedenis tegen het ‘moderniseringsproces’

De doelstellingen van Belvedere gaan verder dan het simpelweg bewaren van ‘objecten’ uit het verleden. Belvedere wil dat verleden ook gebruiken. Het bewust inzetten van historische kennis om het heden te beïnvloeden is wel vaker gebeurd. Het is goed om in het kader van het project Belvedere hierover meer systematisch na te denken. Hier wil ik alvast drie belangrijke – gedeeltelijk met elkaar samenhangende, en voor Belvedere relevante – voorbeelden geven, maar het thema verdient een bredere behandeling.

Het eerste voorbeeld komt uit de geschiedenis van de ‘goede smaakontwikkeling’, het tweede uit het gebruik van de volkscultuur voor het vinden van een ‘nationale identiteit’, en, als derde voorbeeld, de ontwikkeling van ‘streekidentiteit’. In de negentiende eeuw ontstond er een debat over de ‘goede smaak’. Mensen waren ontevreden over de producten die door de Engelse industrie werden gemaakt. Omdat deze producten met machines werden vervaardigd en in massaproductie, werden ze als inferieur beschouwd ten opzichte van het oude handwerk. Deze ‘inferieure’ producten werden verbonden met andere zaken waar men op tegen was en die men ook verbond met de toenemende industrialisatie: de massificering en verloedering van de samenleving.¹ Als uitvloeisel hiervan oriënteerde men zich op het verleden. Op de periode ver voor de Industriële Revolutie. Niet onverwacht vindt men de oorsprong van deze houding en ideeën in Engeland waar die werd verwoord door mensen als Augustus Pugin, Henry Cole, John Ruskin en William Morris.² Zij lieten zich inspireren door de Middel-

¹ A. Forty, *Objects of desire*. Vergelijk ook A. van der Woud, *Waarheid en karakter*.

² Vergelijk P. Sparke, *Design in context*; J. Bank en M. van Buuren, 1900.

eeuwen, zowel qua stijl als qua organisatie van de arbeid – het gildenwezen. Deze beweging was succesvoller in het debat dat ze entameerde, en in de verspreiding van haar ideeën over smaak, dan dat ze in de praktijk een daadwerkelijk alternatief bood. De producten uit de werkplaatsen van Ruskin en Morris waren te duur om werkelijk breed aan te slaan. Morris zou op den duur dan ook zijn verzet tegen machinale verwerking staken en daarmee in feite de analyse van de twintigste-eeuwse *design*-historicus Adrian Forty voor zijn: het was niet zozeer het gebruik van machines dat de kwaliteit van de producten bepaalde, maar de organisatie van de productie en *marketing*.

Succesvoller was een tweede reactie op de vermeende slechte smaak van de Industriële Revolutie – omdat die juist inging op veranderingen in organisatorische ontwikkelingen ten gevolge van de Industriële Revolutie. Als reactie op de opheffing van de gilden en de nieuwe manieren van produceren, maar ook als reactie op het verloren gaan van het ‘aristocratische’ systeem waarbinnen nieuwe stijlen zich ontwikkelden, werd in de verschillende landen het kunstnijverheidsonderwijs van de grond getild en werden tentoonstellingen georganiseerd.¹ Voor Engeland kan in dit verband opnieuw Henry Cole worden genoemd – de organisator van de eerste wereldexpositie in Londen –, voor Frankrijk Agricol Perdiguier, voor Oostenrijk de eerder genoemde Sitte, en voor Nederland komen we bij de al veel beschreven Victor de Stuers en zijn proto-Belvedere geschrift *Holland op zijn smalst*.²

De wereldexposities brengen ons meteen bij het tweede voorbeeld – het gebruik van het verleden voor het construeren van een nationale identiteit. Voor de werelddtentoonstelling van 1878 in Parijs heeft Nederland namelijk een ‘Hindelooper kamer’ ingestuurd – deze volkskundige inzending moest de bezoekers informeren over de eigenheid van Nederland. Het negentiende eeuwse Nederland spiegelde zich namelijk niet alleen aan de tijd van de Republiek, maar zocht zijn wortels ook, zoals eveneens in andere landen

¹ L. Auslander, *Taste and power*, met name hoofdstuk 6; M. Stürmer, ‘An economy of delight’, 496–528. ‘But the entrepreneurial potential in the luxury markets of the eighteenth century was too intimately linked to privilege and the elitist civilization of the *ancien régime* to be transferred to the industrial age. Throughout the eighteenth century court art had existed on a golden island in a stream of squalor, poverty and sudden death, while bringing a vision of perfection to an imperfect world. But the golden island went down with the *ancien régime*’, 528. Op zich was deze reactie wel nieuw, maar niet uniek. In de Italiaanse Renaissance zien we bij het belangrijker worden van de markt iets soortgelijks. In 1563 wordt in Florence de Academie van de Schilderkunst opgericht; in 1568 publiceert Vasari de tweede editie van zijn *vitae* (het begin van de literaire kritiek) en in 1581 wordt in de Uffizi het eerste Europese moderne museum opgericht. *Rinascimento. Masterpieces of the Italian Museums*. Voor de werelddtentoonstellingen, zie: P. van Wesemael, *Architecture of instruction and delight*.

² J. Bank en M. van Buuren, 1900, 176 e.v.

gebruikelijk, in de volkscultuur¹. Deze volkscultuur was, meende men geheel in de geest van het lineaire vooruitgangdenken, het best bewaard gebleven bij boeren en vissers. In zijn boek *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland, 1815-1940* beschrijft Ad de Jong hoe de volkscultuur een rol speelt in het proces van nationalisering, maar ook dat in het begin van de twintigste eeuw de volkscultuur steeds minder deze rol kon vervullen doordat het steeds meer naar achterlijkheid in plaats van naar originaliteit ging verwijzen.²

De dragers zelf van de volkscultuur ervaarden het niet anders. Het best is dit te zien aan de klederdrachten. Was er gedurende de negentiende eeuw juist een bloeiperiode gekomen in de streekdrachten, in de twintigste eeuw begon het aantal vrouwen dat de streekdracht droeg af te nemen. In eerste instantie vooral doordat er geen meisjes meer bij kwamen die zich in de streekdracht hulden, maar in tweede instantie ook doordat steeds meer vrouwen de dracht aflegden. De streekdracht werd een teken van niet langer bij de tijd horen. Een vrouw vertelde een onderzoeker dat zij de indruk kreeg in winkels later geholpen te worden omdat ze in streekdracht was, en dat dat een reden voor haar was er mee te stoppen.³

Beide voorbeelden (die nauwe verwantschap hebben met hedendaagse ontwikkelingen) – de poging de industrialisatie tegen te gaan, het gebruik van volkscultuur voor de constructie van het eigene van een natie – laten zien dat een puur op het verleden gerichte levensstijl vroeg of laat vastloopt. Het is een proces van involutie. Er zijn geen mogelijkheden meer voor vernieuwing omdat het verleden de belangrijkste richtsnoer is geworden.⁴ Bovendien is het een proces dat uitsluiting uitlokt. In het geval van de betere producten was er sprake van een economische uitsluiting, en in het geval van de volkscultuur waren de boeren en vissers tot de dragers van de eigenheid verklaard, terwijl ze niet werden gezien als de dragers van de vernieuwing.⁵

De voorbeelden van het kunstnijverheidsonderwijs en de (wereld)tentoonstellingen hebben laten zien hoe men ook op een andere manier de negatieve effecten van economische ontwikkeling kan bestrijden. Ook de ontwikkeling van de streekidentiteit in Nederland in de negentiende eeuw laat een voorbeeld zien van zowel naar binnen gerichte als open reacties. Als we tegenwoordig spreken over streekidentiteit is dat net als bij de klederdrachten

¹ De Bataven waren besmet geraakt door de Bataafse Republiek. A. van der Woud, *De Bataafse hut*.

² A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering*.

³ Vergelijk A. J. Schuurman, 'Tussen stereotype en levensstijl', 532-548, met name 545.

⁴ A. Schuurman, 'Evolutie en involutie', 17-37.

⁵ Wat ze overigens economisch gezien wel waren: A. Schuurman, 'Plattelandscultuur', 270-301.

vooral iets exclusiefs – mensen willen zich afgrenzen van een dominante eigentijdse stroming. Zo kan men bijvoorbeeld ook kijken naar de ontwikkeling van de Friese streekidentiteit. Heel centraal komt hierin het hebben van een eigen taal naar voren, gelijkwaardig aan het Nederlands en het benadrukken van een eigen geschiedenis.

Daarnaast kan men echter het verhaal lezen en vertellen van de Friese identiteit in het begin van de negentiende eeuw. Dan gaat het om het verhaal van de Friese stam binnen Nederland en binnen Europa. Het verschil tussen de ‘eerste’ en ‘tweede’ Friese beweging is beschreven door Goffe Jensma.¹ Waar de eerste zich nadrukkelijk heeft gezien als een onderdeel van een grotere cultuur met een eigen accent, daar is in de tweede vooral het anders zijn beklemtoond. Als verklaring voor deze verschillen heeft Jensma gewezen op de verschillende sociale samenstelling van de dragers van deze streekidentiteit. De open Friese streekidentiteit is die van de Friese adel en grote burgerij uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze groepen bewogen zich in de Europese ruimte. Hun kinderen hadden dikwijls een deel van hun opleiding in het buitenland genoten. De gesloten Friese streekidentiteit is die van de lokale middenklasse die de sedentaire bevolking vertegenwoordigde.²

Deze voorbeelden maken duidelijk dat het gebruik van geschiedenis voor de ‘herwaardering van de culturele identiteit en de diversiteit van onze leefomgeving’ niet zonder problemen is. Het is zinvol hier verder over na te denken omdat deze kritische overwegingen over het praktisch gebruik van geschiedenis de uitgangspunten van Belvedere raken. Juist omdat geschiedenis tot nu toe in de planologie werd verwaarloosd, is het verleidelijk en nodig haar een extra accent te geven, maar tegelijkertijd zal men er zich van bewust dienen te zijn dat men het niet moet verabsoluteren – een uitsluitend op het verleden gerichte levenshouding doet ons opgaan in een zoutpilaar als waren we de vrouw van Lot, die zich niet los kon maken van het verleden.

In de twee volgende paragrafen zal ik ingaan op drie centrale concepten uit Belvedere: streek, streekidentiteit, en continuïteit. Dit zijn zaken en begrippen waarmee in de nota Belvedere nogal luchtig wordt omgegaan.

¹ G. Jensma, *Het rode tasje*. Zie ook E.J. Brouwer, *Archeologie van een houding*.

² Men moet hier geen foute analogie uit trekken. De hedendaagse nieuwe dorpsbewoners die elders werken, zijn geen equivalenten van de Friese adel en burgerij. Zij delen mogelijk de bovenregionale verbondenheid en kennis, maar doordat ze van buiten komen, kunnen ze de orthodoxie moeilijker ter discussie stellen. Vergelijk R. Sennett, *Fall of public man*.

Over streken en identiteit

Het begrip regio of gebied is minder eenduidig dan het lijkt.¹ Meestal gebruiken we het met een concreet gebied voor ogen en doet zich daarom het probleem van de omschrijving ervan niet voor – zoals het in de nota Belvedere gebeurt. In deze nota wordt Aalten–Zelhem of Eelde–Paterswolde even gemakkelijk een gebied genoemd als De Graafschap of het Oldambt. Het probleem van de omschrijving doet zich dikwijls ook niet voor omdat we institutionele grenzen hanteren. Het is duidelijk waar Nederland ophoudt, of waar de grens van Wageningen is. Maar zodra het erom gaat een identiteit te verbinden met een streek, dan wordt het moeilijker.²

In zijn boek *Ruimte voor een nieuwe tijd* maakt Bosma een onderscheid tussen streek en regio. Hij hanteert het begrip regio voor een institutionele afbakening van een gebied, en het begrip streek voor een ‘natuurlijk’ gebied.

‘De streek heeft een zekere natuurlijke, etnische of economische uniformiteit en een territoriale begrenzing en valt grotendeels samen met het Franse begrip “paysage”, een combinatie van fysische en menselijke eigenschappen (mentaliteit, leefwijze en bouwwijze) die aan een territorium een samenhangende verschijningsvorm geven.’³

Hij ziet gebieden in de loop van de twintigste eeuw een ontwikkeling doormaken van streek naar regio – met andere woorden de gebieden verliezen aan eigenheid en worden steeds meer een economische of bestuurlijke eenheid. Hierop is Belvedere zelf natuurlijk juist een reactie: zij probeert bewust de eigenheid van streken te behouden en versterken.

In welke mate de streekidentiteit in het verleden echt is of vermeend, en hoe die gestalte krijgt en door wie zij wordt gedragen, staat ter discussie. Dit kan zelfs gelden voor de omvang van het gebied. Op nationaal niveau zijn Nederland, Engeland, en Frankrijk regio’s die intussen al enkele eeuwen grotendeels hetzelfde zijn, maar de Balkan is bijvoorbeeld een gebied waar de regio’s sterk wisselen. Met de ineenstorting van het Osmaanse Rijk en het Habsburgse Rijk zijn daar weer staten gekomen die voor de tijd van de Osmaanse en Habsburgse rijken als afzonderlijke entiteiten herkenbaar waren. Na de Tweede Wereldoorlog heeft een deel zijn onafhankelijkheid verloren en is opgegaan in Joegoslavië totdat dat land na 1989 in rap tempo en met veel geweld uiteen is gevallen, behalve in het geval van Slovenië. Wat zijn

¹ Vergelijk P. Kooij, *Hoe provinciaal is de regio?*

² Hier heeft ook de Volkskunde onder Voskuil fel tegen gestreden juist overigens door middel van een historische benadering.

³ K. Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd*, 19. Zie ook K. Bosma, ‘Vraagtekens bij de nota Belvedere’.

dan de historische gebieden waarop men terug zou kunnen vallen? Mensen uit elke regio van de Balkan kunnen wel naar een periode uit het vaak verre verleden verwijzen waarin ze dominant waren en hun gebied een grote omvang kende. Zo had Bulgarije een geweldige omvang in de dertiende eeuw en Servië in de veertiende eeuw. Ook Albanië en Macedonië hebben hun bloeiperiodes gehad die hun mogelijkheden tot aanspraken geven op gebied dat nu niet meer hun naam draagt.

Dichter bij huis geven de vele voorstellen voor en reacties op gemeentelijke en provinciale herindelingen voldoende stof tot nadenken over regionale identiteit. De voorstellen tot herindeling van de provincie Noord-Brabant hebben tot felle protesten geleid, maar wat is het nu precies dat mensen uit West-Brabant bindt met die uit de Meierij, de Peel en de Kempen? Of: Welke conclusies moeten we trekken uit de heftige discussies over het samengaan van Hengelo en Enschede? Waar protesteert men precies tegen? En: Hoe breed gedragen waren die protesten? Wie protesteert?

Op zichzelf genomen is het proces van natievorming in de negentiende eeuw één van de meest succesvolle voorbeelden van regionale identiteitsconstructie.¹ Daar zijn veel processen samengekomen. Het verhaal is bekend.² Met de Napoleontische maatregelen zijn de oude gewestelijke eenheden van wegen en meten afgeschaft; het onderwijs heeft de positie van het Algemeen Beschaafd Nederlands versterkt; de dienstplicht heeft het belang van de nationale staat bevestigd en tegelijkertijd jongens uit verschillende streken van Nederland bijeengebracht; de concurrentie met andere Europese landen heeft bijgedragen aan de versterking van het gevoel van eigenheid. De instrumenten die de overheid heeft ontwikkeld voor het bestuur hebben het natievormingsproces versterkt: kaartindelingen en statistiekcategorieën zijn ontworpen die de werkelijkheid beschrijven, maar tegelijkertijd ook vorm geven.³ Langs deze weg hebben inwoners een plaats gekregen binnen het nationale geheel. De constructie van de verzorgingsstaat is uiteindelijk de afronding van dit proces. De inwoners van (de succesvolle) nationale staten hebben een gevoel van lotsverbondenheid. De regionale identiteiten zijn identiteiten binnen of naast die van de nationale staat, net zo als dat bijvoorbeeld religieuze verbindingen zijn.⁴ Achteraf hebben we echter de indruk dat de ontwikke-

¹ Voor het proces van culturele en politieke natievorming zie J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* en J. Brewer, *The pleasures of the imagination*.

² H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland*.

³ Aan het werkelijkheids creërende aspect van kaarten en statistieken wordt tegenwoordig veel aandacht geschonken. Zie bijvoorbeeld: S. Patriarca, *Numbers and nationhood*; M. Biggs, 'Putting the state on the map', 347-405; J.C. Scott, *Seeing like a state*; en D. Gugerli und D. Speich, *Topografien der Nation*.

⁴ M. Mann, *The sources of social power. Volume II*.

ling van de nationale staat onder bijna ideale omstandigheden tot stand is gekomen. Er was een soort Aristotelische eenheid van handeling, tijd en plaats. In het laatste kwart van de twintigste eeuw is hier een breuk in ontstaan.¹ Hierin is een van de belangrijke contemporaine uitdagingen gelegen: de traditionele Europese staten zijn te klein geworden voor de oplossing van de hedendaagse problemen op het terrein van economie, defensie en milieu, op sociaal en cultureel gebied zijn ze echter nog steeds belangrijk.

Streekgebonden identiteit is dus een moeilijk begrip. Als dat versterkt moet worden door ruimtelijke planvorming, dan is het duidelijk dat er nog veel onderzoek naar moet worden verricht wat dit begrip inhoudt en hoe het te gebruiken is. Hierover is veel onduidelijkheid die voor een belangrijk deel voortkomt uit het onderwerp zelf. Spreken over regionale identiteit betekent namelijk vaak ook spreken over de kleine traditie versus de grote traditie. Dit onderscheid is geïntroduceerd door de cultureel antropoloog Robert Redfield en verwijst naar een grote traditie die 'wordt onderhouden in scholen en tempels; de kleine traditie ontstaat en houdt zich gaande in het leven van de ongeletterden in hun dorpsgemeenschappen.'² Thans zijn er weliswaar weinig analfabeten, maar de lokale cultuur is nog steeds een sterke ongeschreven, 'tijdloze' cultuur. Voor zover er door hedendaagse regionale instituten juist aanzetten worden gegeven tot het op schrift stellen en organiseren van de regionale cultuur is dat eerder te beschouwen als een overgang naar de grote traditie van institutionalisering, codificatie, regelgeving en gewilde vernieuwing dan als ondersteuning van deze kleine traditie. Deze institutionalisering is in feite een nieuwe bedreiging geworden voor de kleine traditie naast de veel bekendere en ook voortgaande bedreiging door de commercialisering. De commercialisering maakt dat groepsgebruiken los zingen van hun oorsprong en verworden tot folklorisering.³

Wanneer we streekgebonden identiteiten beschouwen als behorend tot de kleine traditie is historisch-antropologisch onderzoek een manier om achter het bestaan ervan te komen. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw is door een groep historici van verschillende universiteiten overwogen om onderzoek te doen naar regionale cultuurpatronen als vervolg op het regionale onderzoek van de Wageningse Agrarische-Geschiedenisgroep.⁴ De idee daar-

¹ Zie boven over hedendaagse trends die de nationale staat ondergraven.

² Geciteerd bij: P. Burke, *Volkscultuur in Europa*, 38.

³ Binnen de Nederlandse volkskunde is hiervoor ook veel belangstelling. Vergelijk T. Dekker, H. Roodenburg, G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur*. Het is ook al een heel oud verschijnsel. Het komt bijvoorbeeld al voor in de tijd van de Republiek. Zie: G.J. Schutte en J.B. Weitskamp, *Marken*.

⁴ Initiatiefnemers waren A. van der Woude van de Wageningen Universiteit en H. van Dijk van de Rotterdamse Erasmus Universiteit.

achter was om te kijken óf er regionale patronen waren met betrekking tot demografisch gedrag, cultureel gedrag, landbouwpraktijken, en dergelijke; en hoe bestendig ze waren. Onderzoek naar buitenechtelijke geboorten in de negentiende en twintigste eeuw had uitgewezen dat plaatsen waar in de negentiende eeuw relatief veel buitenechtelijke geboorten voorkwamen ook de plaatsen waren waar in het midden van de twintigste eeuw veel buitenechtelijke geboorten plaatsvonden.¹

Het onderzoek naar de materiële cultuur van het huishouden in de negentiende eeuw op het Nederlandse platteland was ook een onderdeel van deze onderzoeksopzet. Het toont aan dat een en ander veel complexer is doordat er behalve streekverschillen ook economische en sociale verschillen zijn. De verhoudingen van groepen ten aanzien van elkaar bleken een rol te spelen.² Een onderzoek naar het trouwgedrag in Limburg in de negentiende en twintigste eeuw laat zien dat de nationale grenzen steeds belangrijker worden. Het aantal 'gemengde' huwelijken neemt in de loop der tijd af, maar tegelijkertijd constateert de onderzoeker dat het aantal 'gemengde huwelijken', ook toen Nederlands en Belgisch Limburg nog één waren, gering was.³

Recentelijk heeft Boonstra een interessant experiment gedaan met behulp van de volks- en woningtelling van 1899.⁴ Hij heeft geprobeerd op basis van negen variabelen een regionale indeling te vinden via clusteranalyse. Met andere woorden: hij heeft gekeken of er plaatsen zijn die veel op elkaar lijken en gegroepeerd zich onderscheiden van andere plaatsen. Een zoektocht naar regionale identiteiten zou men kunnen zeggen. Hij komt daarbij tot twee opvallende conclusies. De eerste is dat de clusteranalyse niet heeft geleid tot een zonale indeling van Nederland. Dit wil dus zeggen dat de gebieden die sterk overeenkomstige karakteristieken hebben, niet aan elkaar grenzen. Regio's zijn blijkbaar gemengder van karakter dan het begrip regionale identiteit veronderstelt. De tweede is dat de samenhang tussen zijn clusterindeling met geselecteerde andere indelingen (waaronder de indeling in provincies) het best is voor de economische en geografische gebiedsindeling uit 1961 - van zestig jaren later dus. Boonstra schrijft: '... is er fraaier bewijs te vinden voor geleidelijkheid en het blijven voortbestaan van breukvlakken in de eenwording van Nederland?'⁵ Boonstra vindt geen aaneengesloten gebieden die meer met elkaar overeenkomen en die van andere verschillen, maar globaal gezien hebben zijn clusters een sterke samenhang met een economisch-geo-

¹ Th.L.M. Engelen en M.M. Meijer, 'Gedwongen huwelijken', 190-220.

² A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl*.

³ W.J.M.J. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 95-124.

⁴ O.W.A. Boonstra, 'Breukvlakken in de eenwording van Nederland', 277-299.

⁵ *Ibidem*, 294.

grafische gebiedsindeling van zestig jaar later zodat het erop lijkt dat er toch regionale continuïteit is.

Ondanks deze en soortgelijke individuele onderzoeksresultaten is het door omstandigheden nooit tot een daadwerkelijk onderzoeksprogramma naar regionale cultuurpatronen gekomen.¹ Ook sociaal-geografen zijn op dit terrein bezig en bezig geweest.² De belangrijkste studie die dit heeft opgeleverd, is *De eenwording van Nederland* geweest van Knippenberg en De Pater.³ Daarna heeft Knippenberg nog een tweede mooie studie op dit terrein gepubliceerd *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden*.⁴ Ook bij de sociaal-geografen is het echter nooit uitgelopen op een onderzoeksprogramma gericht op cultuurpatronen en streekidentiteiten. *Tegen de achtergrond van Belvedere heeft een onderzoeksprogramma gericht op cultuurpatronen en streekidentiteiten weer aan relevantie gewonnen*. Gemakkelijk zal het echter niet zijn omdat het een gelaagd onderzoeksprogramma veronderstelt. Enerzijds is het een onderzoek naar cultuurpatronen op basis van sociaal, economisch, politiek en cultureel gedrag - men kan zeggen een onderzoek achter de rug van mensen om; anderzijds is het een identiteitsverhaal - een onderzoek op basis van door mensen beleefde samenhang. De uitkomsten ervan zullen ongetwijfeld onze kennis van streekgebonden identiteiten vermeerderen. Vervolgens zal het dan nog een hele uitdaging zijn om de ruimtelijke weerslag hiervan zichtbaar te maken.⁵

Het vraagstuk van continuïteit en verandering

Behalve ruimtelijke vraagtekens kan men ook temporele vraagtekens bij een streekidentiteit zetten. In een mooi artikel heeft Erik Nijhof een verkenning gedaan naar het bestaan van regionale identiteiten. Overeenkomstig het artikel van Van den Bergh in deze bundel met betrekking tot ruilverkaveling komt hij tot de verrassende conclusie dat de industrialisatie die eigenlijk altijd gezien wordt als een vernietiger van regionale identiteiten een vormgever van

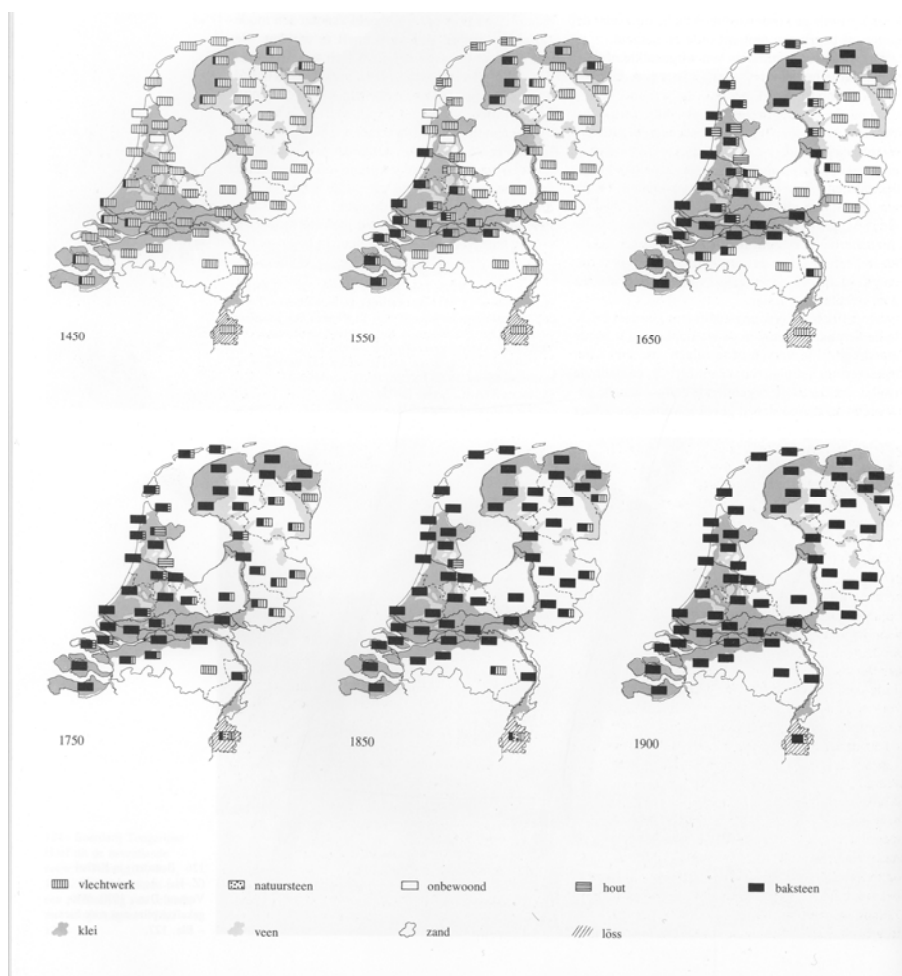
¹ In de sociaal-economische geschiedenis is de regio wél belangrijk als onderzoekseenheid, maar wordt zij zelden ter discussie gesteld. Vergelijk M. Prak, 'Regions in Early Modern Europe', 19-57, S. Pollard, 'Regional and inter-regional economic development', 57-93; en A. Knotter over ecotypen: 'Problemen van de *family economy*', 35-73, met name 56 e.v.

² Voor een recente inleiding zie: B. de Pater, P. Groote, K. Terlouw e.a., *Denken over regio's*.

³ H. Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland*.

⁴ H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*.

⁵ Het N.W. Posthumus Instituut begint in 2003 een onderzoeksprogramma *Regio en Ruimte* waarin deze problematiek ook een plaats heeft.

De verstening van het boerenhuis geeft een goed voorbeeld van regionale continuïteit en verandering. Bron: J.J. Voskuil, Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland (Arnhem 1979) 126

regionale identiteiten is geweest. Zijn slotzin luidt: ‘In deze nieuw gecreëerde regionale identiteiten namen de oude industrieën een prominente plaats in.’¹

In hoeverre dit echt om nieuwe regionale identiteiten gaat of een vorm van omgang met het verleden is, staat te bezien. In dit verband moet ik denken aan een uitspraak van Nelleke Noordevliet gedaan op het congres bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Instituut voor Nederlandse

¹ E. Nijhof, ‘Industrialisatie en regionale identiteit’, 171-187.

Geschiedenis in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag. Zij merkte in een forumdiscussie over historisch besef naar aanleiding van het televisie-programma *Andere Tijden* op dat zij de indruk had dat zij dit een leuk programma vond omdat ze de tijd zelf had meegemaakt en daarom dingen terugzag. Voor haar meekijkende kinderen lag dat heel anders. Die vonden het maar saai. Op basis van deze waarneming verwachtte zij dat als er filmmateriaal geweest zou zijn uit de negentiende eeuw die beelden haar ook veel minder zouden aanspreken.¹

Met andere woorden: als men op streekbewoners zelf afgaat, is de kans groot dat zij kiezen voor 'vroeger' (dat wil zeggen hun eigen jeugd en de verhalen van hun ouders) als referentiepunt voor regionale identiteit. In andere gevallen zal men juist voor een bloei-periode uit het verleden kiezen als identiteit bepalende periode. In weer andere gevallen zal men voor een zo vroeg mogelijk tot de verbeelding sprekende periode kiezen.² Het is dus niet zo eenvoudig (en in feite meestal onmogelijk) om een continue ontwikkeling vanuit het verleden te bepalen die een streekidentiteit kan ondersteunen. Dat is echter maar één kant van het verhaal, want tegelijkertijd weet niemand waar de ontwikkelingen heen gaan – de toekomst is principieel open. Continuïteit is dus een relatief begrip en heeft geenszins die robuuste onveranderlijke inhoud die het in de eerste plaats oproept. Continuïteit waarvan? Voor wie?³ Continuïteit waarheen? Wat we kennen zijn de hedendaagse problemen en wat we weten is dat als we commerciële en technologische veranderingsprocessen op hun beloop laten, de oude stedelijke en landelijke omgeving er meestal slecht van afkomen. Toch is dat niet altijd zo. De Zuiderzee/IJsselmeersteden zijn daarom zo mooi omdat ze al in de achttiende eeuw economisch achteruit zijn gegaan, en de nieuwe economische vooruitgang hen bereikte toen men al oog begon te krijgen voor het mooie van het oude. Ook thans is dat nog zo. In een boek over *Het Apeldoorns kanaal* laat Jan Vedder zien dat dit negentiende-eeuwse kanaal in de loop der tijd zijn functie heeft verloren door het toegenomen belang van het wegvervoer, maar dat tegelijkertijd de oude functies via liggingen van bedrijven, waterraderen etcetera nog heel goed leesbaar is. Bedreigender voor het historische karakter van het kanaal is dat er nu mensen zijn die het kanaal willen revitaliseren door het een toeristische bestemming te geven voor waterrecreatie. Dit mag dan bedreigend zijn voor de oorspronkelijke betekenis van het kanaal,

¹ *Over de grenzen van de Nederlandse geschiedenis.*

² Zie de strijd tussen Nijmegen, Maastricht en Utrecht om de oudste Romeinse stad te zijn met continue bewoning sindsdien.

³ Voor vraagtekens bij geconstrueerde genealogische identiteiten, zie: W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 630.

tegelijkertijd brengt het een nieuw leven ervan met zich mee en betekent het een uitbreiding van de geschiedenis ervan.

Vedder geeft derhalve eigenlijk een voorbeeld van een betekenisverandering bij een landschapselement die we goed kennen bij het gebruik van voorwerpen. De catalogus van een tentoonstelling over Melanesische voorwerpen van Mary Bouquet en Jorge Freitas Branco kan dit laatste goed illustreren.¹ De catalogus betreft een tentoonstelling van voorwerpen uit Nieuw Guinea/Melanesië. Op het einde van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw hebben Duitsers deze voorwerpen ter plekke verzameld. In de Eerste Wereldoorlog probeerden zij ze naar Berlijn te vervoeren, maar waren gedwongen in Lissabon aan land te gaan vanwege het gevaar dat hun schepen anders door de Engelsen zouden worden aangehouden. Vervolgens raakte Duitsland ook met Portugal in oorlog en werden de Melanesische voorwerpen naar Oporto gebracht. Na de oorlog deden de Duitsers verwoede pogingen deze en andere voorwerpen terug te krijgen. Uiteindelijk kwam er een *deal*. De Portugezen gaven een Assyrische collectie die ook in hun handen was gekomen terug. In ruil daarvoor mochten zij de collectie uit Melanesië houden samen met andere etnografische voorwerpen uit Berlijnse musea. Zo hebben de voorwerpen op zijn minst drie betekenissen: die voor de gebruikers, die voor de actoren ten tijde van en in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, en nu in het museum van Oporto.

Deze turbulente geschiedenis laat iets zien wat voor elke verzameling geldt: de betekenis van voorwerpen verandert door ze te musealiseren. Maar ook als voorwerpen niet gemusealiseerd worden, maar bijvoorbeeld via overerving blijven functioneren, dan nog verandert de betekenis ervan zowel bewust als onbewust. Het bezit van een achttiende-eeuws schilderij met een religieuze voorstelling heeft in de negentiende eeuw een andere betekenis dan in de tweede helft van de twintigste eeuw ongeacht de gevoelswaarde die de bezitter heeft. Een antieke kast in een hedendaagse woonkamer heeft een andere betekenis dan die welke hij had in de periode van ontstaan. *Met ruimtelijke objecten is dat niet anders: authenticiteit is een dimensie van het voorwerp. Wat er bij hoort zijn de verhalen van het object en de gebruikers ervan (in de brede betekenis van het woord): Vertel, Muze, vertel. Zo krijgt, zou je kunnen zeggen, het object opnieuw zijn aura.*

Civil society en publieke domein. Een oplossing

In deze bijdrage hebben we twee dingen gedaan. We omarmen de doelstellingen van Belvedere. We onderschrijven dat het een stap vooruit is dat de

¹ M. R. Bouquet and J. F. Branco, *Melanesian artefacts*.

planologie rekening houdt met het historisch erfgoed, dat het zinvol is om te streven naar diversiteit in de stedelijke en landelijke omgeving én dat een belangrijke manier om dat te bewerkstelligen er juist uit bestaat dat er wordt rekening gehouden met het historisch erfgoed. Tegelijkertijd echter pleiten we ervoor om dan ook de geschiedwetenschap zelf een plaats te geven in Belvedere en de culturele planologie en plaatsen we vraagtekens bij het gebruik van streekidentiteit en biografie van het landschap als centraal sturende begrippen. Laat Belvedere een rol spelen in een kosmopolitische grondhouding die lokaal geworteld is, maar culturele diversiteit niet afwijst; in plaats van in een fundamentalistische grondhouding die streeft naar oorspronkelijkheid. Om het proces van herwaardering van culturele identiteiten voldoende open te houden en tegelijkertijd draagvlak te creëren bij bezitters en gebruikers van de stedelijke en landelijke ruimte, kan Belvedere zich beter richten op versterking van de *civil society* in een bepaald gebied: voorwaarde scheppen voor vormen van gemeenschapsleven op de langere termijn op het niveau van de *space of places*; het versterken van betrokkenheid van mensen bij elkaar en bij het publieke domein (waarbij publiek domein niet betekent publiek bezit).¹ Daar waar onder het huidige systeem van maatschappelijke ordening de economische en technologische ontwikkelingen netwerken en *footloose* gemeenschappen begunstigen, is het zinvol geografisch gebonden groepen te stimuleren door in de gebouwde en ongebouwde omgeving gemeenschapsgevoel en collectief bewustzijn te bevorderen. Met opzet gebruik ik de vage en algemene term van versterking van *civil society* om aan te geven dat het niet per se om één gemeenschap hoeft te gaan, maar om gemeenschapsleven als zodanig.

Collectief bewustzijn vraagt ook, maar niet uitsluitend om een collectieve herinnering. In een boekje over herdenken heeft Perry daar vraagtekens bij gezet. Hij schrijft: ‘De bruikbaarheid van een begrip als “collectieve herinnering” is op zijn zachtst gezegd zeer betrekkelijk.’² Hij hanteert hiervoor twee

¹ Dit pleidooi lijkt op wat S. Toulmin ‘ecology of institutions’ noemt: ‘From Hobbes to Marx and beyond, political theory has largely been written in national and international terms. Our reflections on the order of society, as well as nature, are still dominated by the Newtonian image of massive power, exerted by sovereign agency through the operation of central force, and we have lost our feeling for all the respects in which social and political achievements depend on *influence*, more than on *force*. For the moment, the varied political relations and interactions between transnational, subnational and multinational entities, and the functions they can effectively serve, still remain to be analyzed, by an “ecology of institutions” that has, as yet, scarcely come into existence.’ S. Toulmin, *Cosmopolis*, 208-209. Ook heeft het verwantschap met het mooie opstel van R. During, H. Elerie, en H.A. Groenendijk, ‘Denken en doen’, 111-158. Zij blijven echter vasthouden aan het biografie-begrip en hebben een specifiekere invalshoek (de dorpsgemeenschap; initiatieven van onderop).

² J. Perry, *Wij herdenken*, 25.

argumenten. Ten eerste is ieders herinnering persoonlijk gekleurd. Ten tweede maken mensen van zoveel verschillende groepen deel uit, dat er niet één collectieve gemeenschap is. Zijn probleem kan men echter gemakkelijk oplossen door gebruik te maken van het begrip familiegelekenissen zoals Blok dat heeft gedaan naar aanleiding van het begrip *peasants*.¹ Sommige mensen wilden dit begrip afzweren omdat er nu eens dit dan weer dat onder werd verstaan. Blok stelde daar tegenover – in aansluiting bij Wittgenstein – dat niet alle kenmerken telkens aanwezig hoeven te zijn om een bepaald verschijnsel toch te mogen aanduiden met een bepaald begrip. Zo kan men dat ook met het collectief geheugen zien – de individuen die deel uitmaken van een collectief geven samen gestalte aan dat geheugen zonder dat het bij elk van hen afzonderlijk precies hetzelfde aanwezig is. Het is kortom een eigenschap van de groep, en niet van het individu; en mede daardoor ook aan verandering onderhevig.² Collectieve herinnering in deze zin is voor een gezond gemeenschapsleven van groot belang. We kunnen hier verwijzen naar de twee functies van geschiedenis die Hobsbawm op het oog had: geschiedenis versterkt het groepsgevoel tussen generaties en zij doorkruist het korte-ter-mijndenken.

Het kan overigens wel zijn dat in Nederland tussen 1930 en 1970 gemakkelijker van één collectieve herinnering kan worden gesproken dan daarna omdat enerzijds de individuele levenslopen meer aan elkaar parallel liepen, en anderzijds deze levenslopen sterker werden beïnvloed door singuliere gebeurtenissen als de Eerste en Tweede Wereldoorlog, de depressie van de jaren dertig, de wederopbouw, ontwikkeling popcultuur.³ Het meer met elkaar in de pas lopen van individuele levenslopen werd beïnvloed door de algemene economische ontwikkeling en de dominantie van de zuilen in de eerste helft van de twintigste eeuw.⁴ Voor jongeren moet men ook sterk denken aan overheidsmaatregelen als verplicht onderwijs en verplicht ophouden met werken waardoor de levensloop uniformer werd.⁵ We dienen ons er goed van bewust te zijn dat deze gunstige condities voor een collectieve herinnering en gemeenschapsleven, een specifieke historische situatie waren en geen regel zijn.⁶

Bij mijn pleidooi voor het scheppen van gunstige condities voor de *civil society* in relatie tot de (gebouwde) omgeving hoort een historische manier

¹ A. Blok, *Wittgenstein en Elias*.

² Met deze formulering zijn we weer bij Giddens structuratietheorie. Vergelijk A. Giddens, *Constitution*; en A. Schuurman, 'Mensen maken verschil'.

³ P. Abrams, *Historical sociology*, hoofdstuk 8.

⁴ A.C. Liefbroer, en P.A. Dykstra, *Levenslopen in verandering*.

⁵ P. Selten, 'Vroeger rijp, later volwassen', 69-87.

⁶ R. Sennett, *Der flexible Mensch*.

van kijken naar het heden, dat wil zeggen het kijken naar het heden als een proces en niet als een toestand. Een dergelijke gedachtegang sluit aan bij het werk van Raymond Williams, met name diens *Culture and Society, 1780-1950*.¹ In dit boek doet hij studie naar de ontwikkeling van vijf begrippen die sinds de achttiende eeuw belangrijk zijn geworden: industrie, democratie, klasse, kunst en, vooral, cultuur. Hij laat zien hoe die begrippen gemunt zijn en in de loop van de negentiende en twintigste eeuw van inhoud veranderen. Zijn geëngageerde zorg geldt hoe de samenleving de massificering en industrialisering van de negentiende en twintigste eeuw kan verwerken – problemen die ook Belvedere aangaan. Hij neemt daarbij een navolgingswaardige en uitdagende positie in: cultuur is niet het prerogatief van een bepaalde maatschappelijke groep én cultuur is evenmin gelijkwaardig. Met andere woorden: hij trapt niet in de val van cultuurrelativisme, maar is tegelijkertijd op zijn hoede om een bepaalde groepscultuur boven andere uit te tillen. Zijn doel is het instandhouden van een gemeenschappelijke cultuur, hetgeen geen synoniem is voor een gelijke cultuur – ‘The only equality that is important, or indeed conceivable, is equality of being.’²

Het overdragen van cultuur is voor hem niet een hiërarchische bezigheid van de een die de ander wel cultuur zal bijbrengen, maar ook de overdracht van een houding:

‘a transmission of the skills of discrimination alongside statement of the conclusions and judgements which have been received, and which have, provisionally, to be used’.³

Cultuur is meer dan het overbrengen van normen en waarden – men moet ook het belang ervan laten zien en het ter discussie laten en durven stellen. Het gaat erom mensen autonoom te maken: zelfstandig én verbonden. Alleen dan is er sprake van een levende cultuur die gevoed wordt door het verleden en niet verwordt tot een inhoudsloze orthodoxie. Als grote hindernis voor een gemeenschappelijke cultuur ziet hij de fragmentatie van ervaring onder invloed van het specialisatieproces. Als antwoord denkt hij aan een context van een materiële gemeenschap en een democratisch proces – publiek domein en *civil society* in onze termen.⁴ Als uitdaging voor een levende gemeenschappelijke cultuur signaleert hij het toestaan en uitlokken van verschei-

¹ R. Williams, *Culture and Society, 1780-1950*. R. Williams doet elke historicus ook denken aan die andere tegendraadse marxistische Engelsman, E.P. Thompson met werken over *The making of the English working class* en *Customs in common* – die ook interessant zijn voor het doordenken van Belvedere.

² Ibidem, 317.

³ Ibidem, 318.

⁴ Ibidem, 333. Zaken die heel goed met Belvedere te verbinden zijn.

denheid binnen de gemeenschappelijke cultuur zonder dat dit op een scheiding uitloopt.¹ Het is dus belangrijk dat de cultuur niet iemands of een groepseigendom is – iedereen kan in principe toetreden, en degene die toetreedt kan de cultuur ook veranderen –, maar tegelijkertijd wordt wel aangenomen dat ook de nieuwe deelnemers lid willen zijn van de gemeenschap en de gemeenschappelijke ervaring.

Williams boek wordt weliswaar nog steeds herdrukt, maar het boek dateert uit de jaren vijftig uit de twintigste eeuw en is geschreven vanuit de relatie arbeiderscultuur en burgerlijke cultuur. Ik heb het hierboven uit zijn specifieke context gehaald en van een nieuwe lading voorzien. Sinds de jaren vijftig is de economische ontwikkeling al weer een nieuwe fase ingegaan en zijn er nieuwe uitdagingen.² Shell formuleert het in zijn jongste toekomstvisie zo:

‘No matter what the future holds, it will arise out of the interplay of four interconnected geographies: global *circles* of connection; the globe of nations; the numerous geographies of *heartland and edges*; and the *earth*, which is a geography of mountains and rivers and land and life itself.’³

Dit is de nieuwe uitdaging waarbij Belvedere kan helpen door enerzijds de in de ruimte gesitueerde gemeenschappen te versterken, anderzijds hen niet als absoluut te zien en bovendien juist van de verbindingen met de andere geografieën uit te gaan en te stimuleren. Door de verminderde betekenis van de fysieke ruimte voor het bestaan van gemeenschappen moeten we thans bewuster streven naar een geografische lotsverbondenheid als we die belangrijk vinden.⁴ Mensen dienen zich ervan bewust te worden dat ze iets opgeven als ze de geografische gemeenschappen uiteen laten vallen.

Een overheid kan niet voorschrijven welke gemeenschap er moet zijn. Een overheid heeft er wel belang bij dat er een goed ontwikkeld gemeenschapsleven is, en dat men gedeelde kennis heeft. Een overheid kan ook stelling nemen tegen gemeenschappen die doelstellingen hebben die niet passen bij de democratische rechtsorde: groepen die proberen anderen zwart te maken. Een overheid heeft de taak minderheden te beschermen. Tegelijkertijd behartigt zij de belangen van de meerderheid, en kan zij bijsturen wanneer die wordt bedreigd. Wanneer de overheid via Belvedere (en ander beleid) zich inzet voor het versterken van de *civil society* in relatie tot het publieke domein, dan krijgen we misschien weer een situatie (niet terug, maar) die lijkt

¹ Ibidem, 334.

² Zie boven de paragraaf *Wat is de behoefte aan historisch perspectief in onze samenleving?*

³ *Exploring the future*, 15.

⁴ D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton, *Global transformations*, 80 e.v.

op de situatie van de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw waarin belangrijke organisaties als Heemschut en Natuurmonumenten zijn ontstaan. Een periode ook waarin particulieren zich inzetten voor het instandhouden en de verfraaiing van het publieke domein, zoals bijvoorbeeld beschreven is door Len de Klerk voor Rotterdam. In zijn boek *Particuliere Plannen* doet hij verslag hoe een groep stedelijke ondernemers zich bewust inzet voor de stedelijke ruimte en actief is in de oprichting van museum, diertuin, schouwburg, en woningbouw in het algemeen.¹ In andere steden zijn er in deze periode soortgelijke activiteiten en worden er door burgers hiervoor organisaties opgericht. Er ontstaan coalities van oudheidkundigen, geëngageerde burgers en ontwerpers die oplossingen zoeken om het oude en nieuwe te verbinden in een situatie waarin stadsuitbreiding, komst van nieuwe vervoersmiddelen en, daarmee samenhangend, concentratie van centrumfuncties grote ruimtelijke veranderingen creëren.² Door de zorg voor het publieke domein probeert men het lokaal zelfbewustzijn te versterken. *Civil society en zorg voor het publieke domein zijn elkaar versterkende factoren. Beide richten zich ook op de langere termijn - ook al moeten ze ondersteund worden door korte termijn activiteiten. Ze helpen een karakteristieke (gebouwde)omgeving te bewerkstelligen, met een duidelijke eigenheid. Zodra de (gebouwde)omgeving geen functie meer heeft in het leven van een gemeenschap wordt het een coulisse en loopt het gevaar af te sterven.* We spreken al heel lang over Grieks en Latijn als dode talen, maar echt dood zijn ze pas wanneer slechts geïsoleerde individuen nog weten wie Homerus was, wat hij heeft geschreven en zij er niets meer mee kunnen.

Dit pleidooi voor het versterken van condities van de *civil society* en het publieke domein is bedoeld als een alternatief voor het denken in termen van (streek)identiteit en biografie, tegelijkertijd is het ook bedoeld als een alternatief tegen het eenzijdig beklemtonen van de toeristische aantrekkingskracht van de gebouwde en ongebouwde ruimte. Er is niets mis met het aantrekken van toerisme via de eigenheid van een gebied – een gezond gemeenschapsleven is gebaat bij een gezond economisch fundament –, maar een eenzijdige nadruk op de commerciële uitbating van de ruimte is niet goed. Voorts gaan het bevorderen van een goed functionerende *civil society* en een open omgang met het verleden goed samen: er zijn geen groepen in de samenleving die bij voorbaat worden uitgesloten van dat verleden evenmin als er delen van het verleden zijn die bij voorbaat worden uitgesloten. Een open omgang met het verleden betekent echter niet dat men naar behoefte wat kan

¹ L. de Klerk, *Particuliere plannen*. Een dergelijk gedrag staat in schril contrast met dat van de erven van Dreesman die zijn kunstverzameling via een veilighuis te gelde maken.

² P. Meurs, *De moderne historische stad*.

gaan *shoppen* en dat het verleden een bouwdoos is waarmee men maar kan aan rotzooien. Geschiedenis is een samenhangend gecontextualiseerd verhaal.

Historische criteria voor het behoud en beheer van landschap(selementen)

Geschiedenis kan, zo hebben we laten zien, op verschillende manieren bijdragen aan Belvedere. Het kan dienen om het gedachtegoed van Belvedere als zodanig aan een kritische reflectie te onderwerpen en op zijn bruikbaarheid te toetsen; tevens kan het in de praktijk van Belvedere een integrerende functie vervullen ten aanzien van de andere bij Belvedere betrokken wetenschappen en het kan dienen om betekenis te geven aan datgene wat men wil bewaren in de stedelijke en landelijke omgeving. Geschiedenis kan echter een nog praktischer bijdrage aan Belvedere leveren door namelijk argumenten en criteria te leveren voor het behoud van (elementen uit) de stedelijke en landelijke omgeving.

De historisch-geografen, archeologen en stedenbouwkundigen vertrekken vanuit datgene wat er nog is aan (gebouwde en ongebouwde) omgeving. Historici echter vertrekken vanuit het geschiedverhaal en doorgaans vanuit geschreven bronnen. Op basis daarvan kan men tot andere overwegingen komen om omgevingselementen te bewaren. Kooij heeft hier onlangs op geattendeerd, daarbij onder meer verwijzend naar agrarische landschappen. Hij heeft het voorbeeld gegeven van de verbouw van gewassen die lange tijd voor een gebied economisch van bijzonder belang zijn geweest, zoals de hopteelt in delen van Drenthe, of de tabaksteelt in delen van Gelderland en Utrecht.¹ Gerding pleit voor het bewaren van keuterijen – niet omdat deze zo'n hoge kunsthistorische waarde hebben, maar omdat ze staan voor de leefwereld van een belangrijke sociale klasse uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De kans dat deze gebouwen op basis van andere dan historische criteria worden bewaard is gering. Het probleem is eerder dat ze in de loop der tijd al verdwenen zijn, of zodanig vernield dat ze onherkenbaar zijn geworden. Elders heeft Gerding er zijn verbazing over uitgesproken dat juist de Stelling van Amsterdam op de Werelderfgoedlijst is gezet – een verdedigingswerk dat in de praktijk nooit heeft gefunctioneerd en waarvan volgens hem de historische waarde derhalve niet groot is.²

Binnen de historische geografie heeft Hans Renes zich nog recent in zijn proefschrift over de landschappen van Peel en Maas diepgaand beziggehouden.

¹ P. Kooij, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', 16-20.

² M. Gerding, 'Geschiedenis in het midden', 23-29.

den met criteria voor het behoud van landschappen.¹ De belangrijkste criteria herhaalt hij in stelling acht bij zijn proefschrift: zeldzaamheid, gaafheid, samenhang en kenmerkendheid. Hij gaat ook in op het gebruik van het criterium ‘historische betekenis’. Daarvan zegt hij:

‘Het zal niet meevallen om het criterium van “historische betekenis” op een enigszins navolgbare wijze in te vullen, maar een poging lijkt zeker de moeite waard. In sommige omringende landen is het, veel meer dan in Nederland, gebruik om objecten te beschermen vanwege de associaties met historische gebeurtenissen of personen.’²

We hoeven ons hierdoor niet te laten afschrikken, want gedeeltelijk zullen zich hierbij dezelfde problemen voordoen als die Renes ook voor de historisch-geografische criteria aangeeft: Hoe kan men ze onderlinge vergelijkbaar maken? Wat is het referentiekader, en daarmee samenhangend, op welk niveau kijkt men?³

Een discussie hierover moet eigenlijk nog beginnen en kan eigenlijk het best worden gevoerd in samenhang met de discussie over de representatie van geschiedenis in de museale wereld.⁴ Voor zover het belangrijke historische gebouwen betreft, zijn deze immers vaak een museum geworden: de waaggebouwen in de verschillende steden; kloostercomplexen, stadhuizen, synagogen. Met het historische landschap ligt dat anders: aan de plaatsen waar belangrijke veldslagen hebben plaatsgevonden worden vooral herinnerd door oorlogsgraven, of opnieuw door musea.

Als referentiekader zou ik vooral de nationale én Europese geschiedenis willen nemen – hetgeen niet uitsluit dat men op lokaal niveau een bepaalde plek een betekenis kan geven vanwege het lokale belang, of dat men verwijzingen wil maken naar de wereldgeschiedenis. Maar met de keuze voor de nationale en Europese geschiedenis zijn we er nog niet. Om wat voor soort geschiedenis gaat het dan? De voorbeelden van de keuterijen en de hophouwen geven al aan dat het om meer moet gaan dan alleen de klassieke politieke en dynastieke geschiedenis – waar het Paleis het Loo en zijn gerestaureerde tuin

¹ J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel*, met name deel vier. Merkwaardig genoeg wordt in de nota bene bij NWO verschenen bundel *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling* noch naar deze publicatie, noch naar andere publicaties van zijn hand verwezen.

² *Ibidem*, 458.

³ Voor hoe historisch-geografen in de praktijk omgaan met die criteria, zie: *Natuurwaarden en cultuurwaarden*; Chr. de Bont en J. Renes, *De historisch-landschappelijke kaart van Nederland* en C.H.M. de Bont, m.m.v. M. Krauwer, *Gelre, oud land, nieuwe tekens*.

⁴ M.C.D. Jacobs en I. van Hamersveld, *Schoonheid of herinnering*. Van historische zijde is ook L. Dorsman e.a., *Het zoet en het zuur* als een brede bijdrage aan deze discussie te beschouwen, alsmede ook daar genoemde projecten als de Nederlandse begripsgeschiedenis en de Nederlandse *Lieux de mémoire*.

een goed voorbeeld van zijn. Ook voor deze discussie is het belangrijk dat ze wordt gekoppeld aan versterking van de condities voor de ontwikkeling van de *civil society* en engagement voor het publieke domein.¹

De verbinding met geschiedenis biedt de culturele planologie ook een belangrijke en zinvolle weg om aan te sluiten bij algemene discussies over het behoud van het cultureel erfgoed dat behalve de gebouwde en ongebouwde omgeving ook de roerende goederen bevat alsmede niet-fysiek erfgoed. De discussie wordt hierdoor niet alleen verruimd, maar biedt ook mogelijkheden om te bezien of zaken *in situ* moeten worden bewaard of dat er andere mogelijkheden zijn ze een rol te laten spelen in het publieke domein. Voor een deel bestaat de verbinding tussen omgeving en voorwerpen al via de archeologie omdat zij zich in tegenstelling tot de historische landschapskunde ook met roerende goederen bezighoudt, maar zeker voor de roerende goederen van meer recente tijden spelen ook andere historische disciplines een belangrijke rol. Van oudsher is de kunstgeschiedenis op dit terrein actief, maar de afgelopen jaren hebben ook via de geschiedenis van de materiële cultuur sociaal-economische historici en volkskundigen dit terrein actief betreden en daar nieuwe richtingen aangegeven.²

Praktisch zou het beheer en behoud van het culturele erfgoed uitvoering kunnen krijgen door de oprichting van regionale kenniscentra voor cultuurhistorie te verbinden met de nieuw in te richten erfgoedhuizen die ontstaan uit coalities van archieven, bibliotheken en musea, in plaats van deze naast elkaar te laten bestaan zodat ze hun eigenheid gaan zoeken tegenover elkaar in plaats van binnen een gemeenschappelijke noemer.

Het is opvallend dat de meest praktische bijdrage van geschiedenis aan Belvedere, namelijk de selectie van gebieden of objecten op basis van historische waarde, tegelijkertijd weer de meest algemene vragen naar de plaats, soort en rol van geschiedenis in de samenleving oproept. Zoals gezegd, op dit concrete terrein staat de discussie nog aan het begin, maar ze verdient het zeker om verder te worden gevoerd omdat ze niet alleen een nieuw argument toevoegt aan de selectie van gebieden of objecten, maar ook de potentie in zich bergt om de discussie over behoud en beheer van het landschap en de gebouwde omgeving naar een hoger niveau te tillen.

¹ Vergelijk in dit verband ook de voorstellen van de raad voor het landelijk gebied in zijn rapport "*Made in Holland*", met name paragraaf 6.5 *Identiteit op de kaart zetten*.

²A. Schuurman, J. de Vries en A. van der Woude (red.), *Aards Geluk*.

Conclusie

Er zijn weinig landen waar mensen zo zorgeloos met hun verleden omgaan als Nederland. Het gevolg is dat onze binnensteden steeds meer op elkaar zijn gaan lijken, en dat we ons buitengebied of productief willen maken voor de nieuwste economische activiteit of willen herscheppen in een tijdloze natuur waar mensen nog wel welkom zijn, maar per definitie gezien worden als tegenpool. De beleidsvoornemens die in de nota Belvedere zijn verwoord – meer rekening houden met cultuurhistorische waarden –, zijn daarom meer dan welkom.

Ze roepen echter ook nieuwe vragen op. De uitersten zijn duidelijk: niemand wil Nederland omvormen tot één groot Openlucht Museum, en ook niemand wil alles uit het verleden bewaren – het landschap en de gebouwde omgeving zijn geen historische encyclopedie waarin niets mag ontbreken. Maar wat dan wel: hoe kunnen we in de ruimtelijke inrichting omgaan met iets dat per definitie een proces is? Aan welk landschap en aan welke objecten uit het verleden moeten we recht doen? Aan wiens landschap?

Belvedere probeert deze vragen te beantwoorden vanuit het begrip cultuurhistorische identiteit. Dat is begrijpelijk in dit tijdperk van globalisering, van Europese integratie en van herdefiniëring van de rol van nationale staten. Toch heb ik beargumenteerd daar voorzichtig mee te willen zijn. De begrippen identiteit die Belvedere gebruikt, en culturele biografie die aangedragen wordt door het verwante NWO-programma *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling*, leiden tot een personificatie van het landschap en gebouwde omgeving, en tot essentialisme. Ik heb daarom andere begrippen geïntroduceerd die eenzelfde functie beter zouden kunnen vervullen. Ik zie meer in een versterking van de combinatie van aandacht voor cultuurhistorie, ontwikkeling van de *civil society* en engagement met het publieke domein. Deze benadering leidt zowel tot een belangrijkere rol van het verleden in de ruimtelijke inrichting, als nodigt uit tot een opener omgang met dat verleden en probeert een brug te slaan naar mensen die het aangaat. Deze opener omgang stelt ons tevens gemakkelijker in staat om te gaan met dynamische en geïmagineerde processen uit dat verleden en in het heden dan dat begrippen als identiteit en biografie dat doen.

Belvedere pleit voor een culturele planologie om de inpassing van culturele en historische waarden in de ruimtelijke inrichting gestalte te geven. Daarbij wordt gedacht aan een combinatie van planologie enerzijds en archeologie, historische bouwkunde en historische geografie anderzijds. In dit artikel heb ik betoogd dat het vanzelfsprekend is om aan deze combinatie de geschiedwetenschap toe te voegen. De positieve bijdrage die geschiedenis aan de culturele planologie kan leveren heb ik in dit artikel willen uitdragen, en

komt ook tot uitdrukking in de andere artikelen van deze bundel. De meerwaarde van de uitbreiding met geschiedenis is gelegen op drie terreinen: het schept de mogelijkheid tot een betere reflectie op de uitgangspunten van Belvedere; tot een gemakkelijker manier om archeologie, historische bouwkunde en historische geografie te integreren; alsmede tot een gemakkelijker manier om tot externe integratie te komen met de planologie en de maatschappij als zodanig. Dat laatste is misschien nog wel het allerbelangrijkst. Willen planologen gevoel krijgen voor cultuurhistorie, dan zal in de eerste plaats hun historisch gevoel sterker moeten worden gevoed en zal aandacht voor maatschappelijke lange-termijnprocessen een plaats in hun opleiding moeten krijgen. Als we bovendien willen dat de samenleving meer oog gaat krijgen voor de ruimtelijke neerslag van het historisch proces dan zal daar in het geschiedenisonderwijs op de basis- en middelbare scholen al mee begonnen moeten worden. Voor historici zal dit overigens betekenen dat zij in samenwerking met historisch geografen, historisch bouwkundigen, archeologen en planologen meer aandacht voor de ruimtelijke dimensie in hun denken een plaats zullen moeten geven. Hier ligt een geweldige kans om vanuit verschillende disciplines geïntegreerd te werken aan een nieuwe manier van omgaan met het verleden.¹

Landschap en gebouwde omgeving hebben meer dan alleen economische en ecologische waarden. Ze zijn ook historisch erfgoed. Daarom is het zinvol die dimensie eveneens in het planologisch proces te betrekken. Maar we moeten tevens beseffen dat landschappen en monumenten niet uit zichzelf spreken. Landschap en gebouwde omgeving zijn ook niet eenduidig, maar gelaagd en het voortdurend veranderd resultaat van meerdere dynamische processen, evenals ons archetypisch voorbeeld Troje dat is. Via een spel van contextualiseren en open laten van mogelijke verbindingen kunnen ze worden gemaakt tot leeswijzers en geheugensteunen bij het verleden, en bijdragen aan een levende *civil society*. Vertel, Clio, vertel.

¹ Zoals in feite ook vroeger al wel gebeurde. Zie bijvoorbeeld de *Atlas van de Nederlandse beschaving* van J.J.M. Timmers met zijn vele kaarten van verspreiding van kloosters, kerken, landhuizen, afbeeldingen van kunstwerken. Wat er vanuit hedendaagse optiek in ontbreekt is de plattelands- en landschapsgeschiedenis.

3

Een veranderende landbouw in een veranderend landschap, of van 'étage-bedrijf' naar *hightech* melkveehouderij

Jan Bieleman

Inleiding

Het landschap van de zandgronden is zonder twijfel het meest veranderde landschapstype van ons land, in weerwil van zijn archaïsche en arcadische imago. Tot aan het begin van de jaren zestig voor meer dan een eeuw lang vormden de zandgebieden in het oosten en zuiden van ons land het domein van een landbouwbedrijf dat bekend werd onder de benaming 'étage-bedrijf'. In dit bedrijfstype culmineerde de twee-eenheid landbouw en landschap voor een gebied dat ongeveer 40 procent van het grondgebied van het huidige Nederland omvat.¹ Sindsdien echter transformeerde dit bedrijf middels een ongekend proces van rationalisatie, specialisatie, schaalvergroting, mechanisatie, en intensivering tot een *hightech* melkveehouderijbedrijf. De technische en sociale veranderingen van het landbouwbedrijf die daarmee gepaard gingen, impliceerden vaak ook ingrijpende veranderingen en aanpassingen van de ruimtelijke context, het landschap. Dat gold niet alleen voor de buitengebieden, maar als gevolg van allerlei agro-industriële ontwikkelingen ook voor de dorpen.

In deze bijdrage hebben we ons ten doel gesteld de veranderingen in het landbouwbedrijf van de zandgronden van de afgelopen anderhalve eeuw na te gaan en daarbij aan te geven hoe veel van de innovaties die daarbij een rol speelden elk voor zich zijn eigen bijdrage leverde aan het veranderende landschapsbeeld van de zandgebieden. Soms gebeurde dat sluipend, bijna terloops; andere keren ging het gepaard met hevige publieke reacties. In de meeste gevallen echter raakte men er al spoedig zo mee vertrouwd dat ze eigenlijk nauwelijks nog opvielen.

¹ *De bodem van Nederland*, bijlage 3 (tabel 35).

Ontginningen en andere verbeteringen

Die landschappelijke veranderingen werden groots ingezet met de ontginningen nadat vanaf het midden van de negentiende eeuw veel van de marken en gemeentegronden werden verdeeld. Eeuwenlang hadden ze als 'commons' een belangrijke rol gespeeld als bron van brandstof en boerengeriefhout, maar bovenal als nutriëntenreservoir ten behoeve van een vele malen kleiner areaal cultuurland en maakten ze als zodanig een onlosmakelijk onderdeel van het landbouwbedrijf op de zandgronden uit. Nu werden ze stukje bij beetje ontgonnen. Aanvankelijk vooral de lager gelegen delen tot grasland. Later kwamen ook de hogere gronden aan de beurt, vooral toen eind van de eeuw kunstmest binnen bereik van de boeren kwam. Toch waren de karakteristieke, lege heide- en veensteppen in al hun uitgestrektheid aan het eind van de negentiende eeuw nog nauwelijks aangetast. Reizigers op doorreis typeerden de schier eindeloze bruine vlakten in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland nog als 'oorden van doodsche verlatenheid'.¹ Het zou nog tot in de jaren twintig duren eer ze echt zouden worden aangepakt. Veel van die ontginningen vonden plaats met behulp van forse overheids subsidies in het kader van de werkeloosheidsbestrijding, waarbij grote oppervlakten van de voormalige 'woeste gronden' werden omgezet in (productie-)bos of ontgonnen tot landbouwgronden. In dat laatste geval kwamen daarbij vaak grootschalige ontginningsbedrijven tot stand. Zo was het areaal 'heide- en zandgronden' aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in de vijf zandprovincies tezamen afgenomen tot 212.000 ha; in 1832 was dat nog 746.000 ha geweest.²

Zo waren alle elementen van het laat-middeleeuwse landschap van de zandgronden aan het eind van de negentiende eeuw nog steeds zeer herkenbaar aanwezig: de essen, engen, akkers en kampen, temidden van een 'woest' en leeg landschap van heide en venen, met langs de beken en in de lagere delen de graslanden. Maar inmiddels voldeden de laatste bij lange na niet meer aan de eisen des tijds, met name op het punt van de waterhuishouding.

De Landbouwcommissie van 1886 had de abominabele waterhuishoudkundige situatie in de zandgebieden al op indringende wijze aan de kaak gesteld, toen ze schreef: 'In Gelderland, Overijssel, Drente, Limburg en Noord-Brabant is de toestand verre van bevredigend. Aanzienlijke oppervlakten worden jaarlijks overstroomd. De te veld staande of geoogste gewassen gaan verloren en de grond wordt bedorven. Aan goede bemesting of bearbeiding valt niet te denken. Waar, bij een geregelden waterafvoer, vruchtbare weilanden zouden ontstaan, vindt men nu schrale en door water verzuurde gronden, waarop schadelijke grassen en andere onkruiden welig tieren. (...)

¹ Citaat ontleend aan: P.H.M. Thissen, 'Van heide tot boerenland en bos', 21-37, hier: 21.

² P.H.M. Thissen, *Heideontginning en modernisering*, 265.

Schaapskudde verlaat Schoonloo. 9 mei 1907

Duizenden hectaren verkeerden diensgevolge in een toestand van cultuur, die ver beneden het peil is, dat elders zonder buitengewone moeite wordt bereikt'.¹ Het was een probleem dat in de eerste decennia van de twintigste eeuw alleen nog maar zou toenemen, naarmate in deze periode de ontginningen van de woeste gronden in de bovenstroomse gebieden voortschreden.

Eerst in de jaren twintig konden omvangrijke programma's ter verbetering van de afwatering uitgevoerd worden, dikwijls in het kader van werkverschaffingsprojecten. Dit alles gepaard met een grootscheepse reorganisatie van de organisatorische infrastructuur; tot dan toe was de regulering van de waterhuishouding gewoonlijk een zaak van lokale overheden, terwijl de oorzaak van de veelvuldige overstromingen doorgaans van boven-regionale orde waren.

Een voorbeeld: de afvoercapaciteit van het riviertje de Berkel, in de Gelderse Achterhoek - eertijds een niet onbelangrijke vaarweg² - was sinds de tweede helft van de negentiende eeuw al vergroot door in een aantal stappen het 'natte' profiel op te rekken van een breedte van 10,5 m breedte (bij 1,65

¹ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, deel 4, 7-8. Vergelijk ook: *De invloed van den waterafvoer op het Nederlandsche landbouwbedrijf*.

² G.J. Schutten, *Varen waar geen water is*.

m diepte) naar 18,5 m (bij een diepte van 1,83 m).¹ Toen echter bleek dat men daarmee ongewild te ver was gegaan en 's zomers verdroging dreigde, was men er in de jaren twintig eveneens toe overgegaan een aantal stuwen te bouwen om dit euvel te ondervangen. Achtereenvolgens werd het riviertje in de jaren dertig en de jaren zeventig opnieuw aangepakt en kreeg de Berkel uiteindelijk een breedte van 31 m bij een diepte van 2,90 m. Tegelijkertijd bouwde men een groot aantal grotere en kleinere stuwen om het water in periodes van droogte beter te kunnen vasthouden. Nieuwe watergangen werden gegraven en bestaande 'genormaliseerd', rechtgetrokken, en voorzien van maaipaden om de overdadig groeiende waterplanten machinaal te kunnen bestrijden.

Het 'étage-bedrijf'

Vrijwel parallel met het op gang komen van die eerste ontginningen, vanaf het midden van de negentiende eeuw onderging ook het landbouwbedrijf op de zandgronden van Midden- en Noordoost-Nederland zelf, een zeer wezenlijke transformatie. Gestimuleerd door de perspectieven die de exportmarkt bood en een veranderende prijsverhouding tussen akkerbouwproducten en veehouderijproducten ten gunste van de laatste, richtten de boeren er zich in toenemende mate op de productie van boter en het mesten van varkens. Het was een ontwikkeling die zich op de zuidelijke zandgronden trouwens al in een eerdere fase had voltrokken - zij het in een wat andere gedaante.²

Aldus werd een gemengde bedrijfsvorm waar de veehouderij vooral in dienst stond van de akkerbouw, omgevormd naar een bedrijfstype waarbij - andersom - de akkerbouw juist in dienst kwam te staan van de veehouderij, dat wil zeggen de melkvee- en varkenshouderij. Deze nieuwe bedrijfsvorm werd later door agronomen wel aangeduid met de term 'étage-bedrijf' - letterlijk een bedrijfsvorm die uit meer verdiepingen bestond. De rogge die op het bedrijf werd voortgebracht en van oudsher gold als de 'cash crop' bij uitstek van de zandboeren, werd sindsdien namelijk in toenemende mate - na te zijn vermalen in de plaatselijke maalderij - bij wijze van krachtvoeder vervoerd aan de veestapel. Aan een toenemende vraag naar maalcapaciteit die hier het gevolg van was kon niet worden voldaan door de bestaande korenmolens en het aantal molens op het platteland van de zandgebieden nam dan ook belangrijk toe.³ Een sterk beeld bepalend element in het

¹ Gegeven maten ter hoogte van Lochem. J.P. de Jong, *De Berkel beschouwd*.

² Vergelijk: Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 95-100 en 201-206.

³ In Drenthe, bijvoorbeeld, had het aantal korenmolens zich sinds het begin van de negentiende eeuw verdubbeld. J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910*, 426-428 en 775 (noot 490). Zie ook: (J. Korf), *Gelders molenboek*.

landschap van de zandgronden blijkt – zeker in zijn verspreiding en zijn aantallen – dus minder algemeen dan doorgaans wordt verondersteld. Al gauw overigens werden op de gemengde bedrijven ook steeds grotere hoeveelheden geïmporteerd veevoeder zoals rijstmeel en maïs aangekocht (Tabel 1). De opbrengsten van het vee: rundvee, varkens en – wat later – kippen werden verkocht.

Tabel 1. Inkomsten en uitgaven uit/t.b.v. akkerbouw en veehouderij op boerderij Stenderink in Hengelo (Gelderland) in de periode 1851-1879, in guldens per jaar

	1851/ 54	1855/ 59	1860/ 64	1865/ 69	1870/ 74	1875/ 79
<i>Inkomsten</i>						
Akkerbouw	182	231	219	77	25	7
Veehouderij	289	567	684	839	1.093	1.168
<i>Totaal</i>	471	798	903	916	1.118	1.175
<i>Uitgaven</i>						
Aankoop veevoeder, hooi en stro	47	123	211	69	265	298
Aankoop graan	5	14	27	33	41	58
Kunstmest	0	0	13	20	29	10
Aankoop vee	24	51	42	53	17	58
Werktuigen en gebouwen	79	50	91	130	76	106
Loon	50	28	112	114	117	115
<i>Totaal</i>	205	266	496	419	545	645
<i>Saldo</i>	266	532	407	497	573	530

Bron: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw*, 190 (tabel 8.13)

Het gevolg was dat met name in Oost- en Noord-Nederland de varkenstapel snel in omvang groeide. De Brabantse aantallen bleven daarbij aanvankelijk achter, een gevolg van het feit dat de Brabantse boeren – evenals die in enkele gemeenten in de Gelderse Vallei en langs de Zuiderzeekust – zich nog lange tijd bij het mesten van kalveren hielden. In de vijf zand-provincies

tezamen nam het aantal varkens tussen 1851 en 1921 toe van 132.000 tot 609.000!¹

Gepaard aan deze ontwikkelingen, overigens, verdwenen de aloude inlandse varkensrassen - de staggen en loboren - snel van het toneel, om plaats te maken voor kruisingen met, speciaal, Engelse soorten.² Het *Verslag van de Landbouw* over 1852 schreef: 'De Engelsche rassen hebben zich thans over alle provinciën des Rijks verspreid. [...] Over het algemeen is men met de nieuwe rassen zeer ingenomen en prijst men algemeen het schielijk vet worden, hetwelk bij den aftrek voor buitenlands, van veel belang is'.³

Het nieuwe bedrijfstype was aanzienlijk intensiever van karakter dan het eerdere. Het gaf echter niet alleen aan meer handen werk, maar bood - omgekeerd - ook de mogelijkheid om op basis van een kleinere bedrijfsomvang dan voorheen een (meer of minder) zelfstandig bestaan op te bouwen als landbouwer.

Een gevolg van deze oriëntatie, die evenwel een sterke afhankelijkheid van buitenlandse markten impliceerde, was dan ook dat in het bijzonder het aantal kleine landbouwbedrijven na het midden van de negentiende eeuw sterk toenam. Het meest uitgesproken deed zich deze ontwikkeling voor op de zandgronden in het noordoosten van het land. In de provincie Drenthe, met name, breidde daardoor het aantal éénpaards-boeren zich snel uit. Telde men daar aan het begin van de negentiende eeuw hier nog geen 900 van deze bedrijven, honderd jaar later was hun aantal daar toegenomen tot bijna 6.000 (Tabel 2). Elders, met name in Brabant, deed deze ontwikkeling zich minder spectaculair voor, of liever had ze - deels - in een eerder verleden al haar beslag gekregen⁴. Daar staat tegenover dat die provincie inmiddels een grote groep van ossenboeren kende. Toch was mede door deze ontwikkelingen Drenthe gedurende de negentiende eeuw de in demografisch opzicht snelst groeiende van ons land; de bevolking op de zuidelijke zandgronden nam veel minder snel toe.⁵

¹ *Verslagen van de landbouw*.

² Naar het schijnt was het Thomas Ainsworth die in 1834 in Twente voor het eerst een aantal varkens van gemengd Engels-Chinees ras introduceerde om daarmee het inlandse varkensras te verbeteren. (B.W.A.E.) Sloet tot Oldhuis, 'Mededeeling omtrent de teelt der varkens', 33-46.

³ *Verslag van de landbouw* over 1852, 110.

⁴ J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 201-206.

⁵ Deze groei deed zich zeker niet alleen in de veengebieden voor, zoals men wellicht geneigd is te veronderstellen. Ook in het zandgebied nam de bevolking in deze provincie in deze periode in ongekend hoog tempo toe.

Tabel 2. Het aantal landbouwers met één paard in de provincies Drenthe, Overijssel, Gelderland en Brabant, in 1807, 1880 en 1910

	1807		1880		1910	
	abs.	in-dex	abs.	in-dex	abs.	in-dex
Drenthe	890	100	3.430	385	5.950	669
Overijssel	3.250	100	4.370	134	10.410	320
Gelderland	4.320	100	7.430	172	13.310	308
Brabant	11.710	100	17.560	150	18.470	158

Bron: Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 308 (tabel III.20)

Terwijl aldus een snel groeiende plattelandsbevolking nog in belangrijke mate op het platteland werd vastgehouden, verschenen zowel in de dorpen als in de buitengebieden tal van nieuwe, kleinere en grotere boerderijen. Vooralsnog nog waren de meeste ontginningen kleinschalig van karakter. Maar wie de laat-achttiende-eeuwse 'proto'-topografische kaarten¹ vergelijkt met de zogenaamde 'Bonne-kaartjes'² van rond 1900 zal zien hoezeer het landschap van de zandgronden onder invloed van deze ontwikkelingen inmiddels veranderd was. 'Het lege land', door Auke van der Woud zo evocatief beschreven, was ondertussen al een stuk minder leeg geworden.³

Boter, varkens en eieren

Op de bedrijven zelf raakten na omstreeks 1890 de ontwikkelingen die zich een halve eeuw eerder hadden ingezet, in een stroomversnelling door de verbreiding van een aantal belangrijke innovaties. Een van de meest in het oog vallende was natuurlijk de verplaatsing van de boterbereiding van de boerderij naar de fabriek, met opkomst van de fabriekmatige boterbereiding. In een poging om tot betere producten te komen en de fnuikende tussenhandel te omzeilen, gingen de boeren op de zandgronden er vanaf het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw ertoe over om zich op coöpera-

¹ We doelen hier in het bijzonder op de kaarten uit de Atlas Topographique van het Frontier des Yssels, Wedde en Westerwoldingerland; contineerende de situatie tusschen de Rivieren de Whaal, Yssel en de limieten van 't Frontier der Prov. Overijssel en de Graafschap Zutphen, 1783 (getekend door Ing Wollart, Ing Hottinger e.a.), aanwezig in de kaartencollectie van het A. R. A. in Den Haag en in de wandeling bekend als de Hottinger-kaart.

² Met de term 'Bonne-kaartjes' duidt men gewoonlijk de eerste generatie, 'chromo-topografische' kaarten aan met een schaal 1:25.000, die verschenen in de periode ca. 1880-1930. De kaartjes met een formaat van 25 x 40 cm zijn gebaseerd op basis de zogenaamde Bonne-projectie, vernoemd naar de Franse cartograaf Rigobert Bonne (1727-1795).

³ A. van der Woud, *Het lege land*.

tieve grondslag te wagen aan de gezamenlijke verwerking van hun melk. Het waren aanvankelijk vooral de grotere bedrijven die daar van profiteerden omdat alleen zij over voldoende reserves beschikten om zich in het vrij kostbare avontuur van de coöperatieve zuivelverwerking te storten, vanwege de hoge prijs van de stoommachine-installaties.

Maar met de introductie van een kleiner type en hand-aangedreven separator kwam de gezamenlijke verwerking van de melk ook binnen het bereik van de kleine boeren. Deze werktuigen vormden namelijk de spil waarom de kleine handkrachtfabriekjes draaiden en deze - op hun beurt - leidden tot een doorbraak in de coöperatieve melkverwerking in de zandgebieden. De ontwikkeling had zijn oorsprong in het Noord-Limburgse Tungalroy, in 1892, maar vond elders al spoedig navolging, eerst in vooral in Zuidoost-Brabant en Noord-Limburg, kort daarna ook in Drenthe.¹ Nu werd het voor kleine landbouwers met een of enkele koeien ook lonend om zich op deze mogelijkheid te oriënteren. Op het hoogtepunt van deze ontwikkeling, zo rond 1903, functioneerden er in de vijf zandprovincies tezamen in totaal 656 boterfabrieken, waarvan 465 of 71 procent draaiden op basis van handkracht.²

Maar de vele kleine handkrachtfabriekjes verdwenen al gauw en even snel als ze gekomen waren, toen bleek dat ze niet in staat waren die kwaliteit boter te leveren die voor de exportmarkt zo gewenst was. Bovendien was het door het ontbreken van een stoominstallatie niet mogelijk om de aangeleverde melk te pasteuriseren. Daardoor was het risico van de verspreiding van allerlei veeziekten via de terug geleverde ondermelk en karnemelk erg groot. Toen vanaf ongeveer 1900 de economie weer aantrok, werd de verwerking van de melk dan ook geconcentreerd in grotere stoomzuivelfabrieken. Sommige van de handkrachtfabriekjes werden daartoe om- en uitgebouwd, de meeste echter verdwenen van het toneel. In 1910 waren er nog 290 over van de eerdergenoemde 465; in 1920 nog slechts 16. Achteraf kan gezegd worden dat ze in feite een kleinschalige - maar daarom niet minder belangrijke - overgangsfase vormden naar de echte fabriekmatige zuivelbereiding. Een opvallende verschijning in Drenthe was sindsdien de daar veel voorkomende combinatie van stoomzuivelfabriek annex stoomkorenmaalderij. Net als elders de zuivelfabrieken groeiden ze in de loop van de tijd uit tot een beeldbepalend element in de dorpen.

De betekenis van de coöperatieve boterfabriekjes ging verder dan alleen maar het vormen van een nieuwe en meer efficiënte schakel tussen melkvee-

¹ De Mélotte-centrifuge die in Tungalroy werd gebruikt, was - anders dan de aanvankelijke Zweedse typen van Laval - vooral geschikt om door middel van handkracht bediend te worden. Zie bijvoorbeeld: M. van Dijck en L. van Molle, 'Arme en rijke boeren', 103-135, hier: 118.

² Vergelijk: P. Willemsens en K. de Wit, *De bakermat*.

houder en markt. Voor velen onder hen vormden de fabriekjes, hoe klein ze soms ook waren, de opstap naar andere vormen van coöperatief ondernemerschap. Zo volgden coöperatieve aankoopverenigingen, boerenleenbanken, melkcontroleverenigingen, fokverenigingen en stierenverenigingen.

In aansluiting op vernieuwing in de zuivelverwerking werd door overheid en landbouworganisaties sinds het laatste van de negentiende eeuw een hygiëne-offensief ingezet, gericht op kwaliteitsverbetering van de producten. Het was in de eerste plaats ingegeven door een scherpere concurrentie op de exportmarkten en leidde onder meer tot initiatieven op het gebied van stalverbetering, in het bijzonder op de vervanging van de traditionele potstallen – sinds de komst van de kunstmest niet meer nodig – door meer hygiënische grupstallen.¹ Toch verliep dit proces trager dan deskundigen het zich wensden. In Noord-Brabant, bijvoorbeeld, kwam het opruimen van de oude potstallen eerst vanaf 1924 goed op gang, mede door toedoen van de toenmalige rijksveeteeltconsulent en het werk van de Vereniging voor Stalverbetering in Noord-Brabant.²

In diezelfde tijd had ook de varkenshouderij als onderdeel van het gemengde bedrijf een geheel andere allure gekregen, toen de boeren – daartoe gefaciliteerd door de vele exportslachterijen die in Londen vanaf 1890 een nieuwe markt voor vers varkensvlees hadden ‘aangeboord’ – zich richtte op een nieuwe vorm van mesterij. Anders dan vroeger werd namelijk voor deze markt een aanzienlijk lichter type varken gevraagd, de zogenoemde Londense biggen, die in relatief korte tijd tot het gewenste gewicht gemest konden worden. Om die reden was deze vorm van mesterij dan ook bij uitstek geschikt voor het kleine en zeer kleine boerenbedrijf.

Het succes van deze oriëntatie ging gepaard met een navenante groei van het aantal exportslachterijen op het platteland. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog 1913 telde men er in ons land in totaal al meer dan honderd, waarvan twee derde in de gezamenlijke vijf zandprovincies.³ De meeste ontstonden in directe samenhang met een spoorwegstation aan een spoorlijn en in menig dorp – tenminste als relict – nog steeds aanwijsbaar.

De verplaatsing van zuivelbereiding van de boerderij naar de fabriek had nog belangrijke andere gevolgen. De (vrouwen-) arbeid die nu vrij kwam, werd namelijk ingezet voor de uitbreiding van de kippenhouderij. Het houden van kippen had zich tot dan toe veelal beperkt tot die enkele dieren die al rond-

¹ Zie bijvoorbeeld: *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland*, 321-324.

² A.H. Crijns en F.W.J. Kriellaars, *Gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930*, 338.

³ A. Reens, *De vleeschexport van Nederland*, 97-132.

scharrelend op het boerenerf, hun kostje bij elkaar zochten. Maar vanaf de jaren negentig namen hun aantallen snel toe en groeide de kippenhouderij uit tot een belangrijke, derde pijler onder het étagebedrijf. Vooral de jaren twintig gaven een explosieve uitbreiding van de kippenhouderij te zien. Die groei ging, behalve met de introductie van allerlei technische innovaties ook gepaard met de introductie van de eerste vormen van *prefab*-bouwen, ten behoeve van dierenhuisvesting. Al in de jaren twintig brachten verschillende firma's dergelijke gestandaardiseerde kippenhokken op de markt.¹ Sindsdien werden deze een veel voorkomende verschijning op de boerenerven.

De kippenhouderij had zich niet zo stormachtig kunnen ontwikkelen zo-als ze deed, als boeren-kippenhouders zich niet in verenigingsverband hadden georganiseerd, om op deze wijze van allerlei vormen van schaalvoordeel te kunnen profiteren. Typerend was bijvoorbeeld de wijze waarop ze zich voorzagen van jonge leghennen. Daartoe functioneerde een arbeidsverdeling in de vorm van gespecialiseerde fokbedrijven, vermeerderingsbedrijven en broederijen, waar ze de jonge dieren van betrokken. Aansluitend werden in veel plaatsen wekelijkse eiermarkten opgezet waar boerinnen hun eieren aan de tussenhandel konden verkopen. Elders brachten ze hun eieren op (coöperatieve) veilingen of 'eiermijnen' aan de man. Treffend en terecht typeerde de Duitse agronoom Frost in 1930 de pluimveehouderij dan ook als een *decentralisierte Großindustrie*.²

Dankzij de ontwikkelingen in de varkenshouderij tezamen met de stimulans die de melkveehouderij onderging door de opkomst van de fabrieksmatige zuivelverwerking en aansluitend daarop de spectaculaire ontwikkelingen in de pluimveehouderij, gaf velen een uitzicht op een min of meer zelfstandig boerenbestaan. De kunstmest die de schaapskudden overbodig maakte en dankzij de vele aankoopcoöperaties ook binnen bereik kwam van de kleinere boeren en landarbeiders, stelde hen in de gelegenheid door middel van noeste arbeid een eigen bedrijfje te beginnen. Het gevolg was dat zich op de stroom van een aantrekkende conjunctuur overal in de zandgebieden een ongeken- de groei van het kleine landbouwbedrijf voltrok, met als resultante dat de sociale ladder vooral naar onderen toe werd uitgeschoven.

In de vijf zandprovincies tezamen nam het aantal bedrijven met 1-5 ha land in de twee decennia tussen 1890 en 1910 toe van bijna 57.200 tot ruim

¹ J. Bieleman, 'Dieren en gewassen in een veranderende landbouw', 154-179, hier: 168.

² J. Frost, *Die Holländische Landwirtschaft*, 144.

Door locomobiel aangedreven dorsmachine

73.300; dus met meer dan een kwart.¹ Drenthe was in dit verband opnieuw een uitschieter: het aantal bedrijven in genoemde categorie nam hier toe van zo'n 4.000 tot bijna 7.600. In de 14 landbouwgebieden die in 1910 gezamenlijk de Zandgronden vormden, behoorden ruim 60.400 of 58 procent van de in totaal 104.300 grondgebruikers (met 1 of meer ha land) tot de groep met 1-5 ha. Nadien bleef het aantal van deze bedrijfjes tamelijk constant. Als gevolg echter van de vele boeren-ontginningen nam het aantal bedrijven in de categorie 5-10 ha in de jaren 1910-21 toe met 18 procent en daarna in de periode 1921-50 nog eens met 40 procent. In dat laatste jaar maakten beide categorieën tezamen bijna driekwart (74 procent) uit van het totaal aantal grondgebruikers in de zandgebieden.² Op grond van een enquête die in 1948 werd gehouden onder bijna 10.000 bedrijven in de zandgebieden bleek dat,

¹ *Verslag van de landbouw* over 1890/91, 192 en over 1910, 64-67. Het betreft hier overigens een andere categorie dan die welke sinds de landbouwtelling van het laatstgenoemde jaar gebruikelijk werden.

² LEI/CBS, *Landbouwcijfers* over 1956, 34.

gemiddeld genomen, 37 procent van hun bedrijfsareaal was verworven door ontginning in de voorgaande periode van een halve eeuw.¹

Aldus kregen landschap en samenleving van de zandgebieden vanaf 1890, in enkele decennia tijd een volstrekt ander aanzien.² Vanaf dat moment werden ook de grote heidevlakten stukje bij beetje ontgonnen en doorsneden met wegen en waterlopen. Tegelijkertijd, trouwens, deed daarmee het prikkeldraad zijn intrede in het Nederlandse landschap. Het eerste, als weide-afrastering bruikbare prikkeldraad was gepatenteerd in de VS in 1874 en sinds 1881, het jaar waarin voor het eerst in Nederland 'staaldraad met doornen' verkrijgbaar was, vond het ook hier op steeds grotere schaal toepassing.³ Zo werd dit type afrastering al gauw een vast en vertrouwd onderdeel van het landschapsbeeld in 'hoog-Nederland'.

Hoewel men in sommige intellectuele kringen wel vreesde voor het einde van een eerder zo rijk geachte plattelandscultuur, werd de plattelandssamenleving van de zandgronden met dit alles in feite meer dan ooit een boeren-samenleving.⁴

Kleine boeren in een grote economie

Aanvankelijk had iedereen een groot vertrouwen in deze ontwikkelingen die feitelijk gebaseerd was op een afzet van de producten (boter, varkensvlees en eieren) naar het buitenland en die tegelijkertijd in belangrijke mate afhankelijk was geworden van een import van 'grondstoffen'. Zo behoorde Nederland aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog samen met Groot-Brittannië en Duitsland al tot de drie grootste importeurs van maïs (sinds enige tijd op grote schaal als varkensvoer in gebruik⁵) in Europa.⁶

De eerste keer echter dat de zandboeren hardhandig werden geconfronteerd met de feitelijke kwetsbaarheid van hun bedrijfssysteem was tijdens de Eerste Wereldoorlog. Naarmate Nederland verder geïsoleerd raakte als gevolg van de oorlogsomstandigheden, noodzaakte het de overheid de boeren te verplichten tot een omzetting van hun bedrijfsvoering, die in feite een terug-

¹ A. Maris, C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk*, 41-44.

² Een en ander uitvoerig beschreven bij: P.H.M. Thissen, 'Van heide tot boerenland en bos'.

³ J.M.G. van der Poel, *Honderd jaar landbouwmecanisatie in Nederland*, 168. H.D. and F.T. McCallum, *The wire that fenced the West*.

⁴ Dit alles vormde dan ook een belangrijke achtergrond bij de totstandkoming van het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem, in de jaren 1916-1918. Zie: A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering*. Zie ook: A.J. Schuurman, 'Plattelandscultuur', 270-302 en A.J. Schuurman, 'Agrarische Geschiedenis en modernisering', 9-13.

⁵ *Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland*, 456. *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland*, 291-292.

⁶ A. Reens, *De vleesexport*, 76.

keer naar de toestand van vóór 1850 inhield en voor hen een complete omwrichting van hun bedrijfsvoering teweegbracht.

Vervolgens, kwam in 1926 geheel onverwacht het Engelse invoerverbod op vers varkensvlees, officieel als veterinaire-hygiënische maatregel in verband met een mond- en klauwzeer-dreiging. Van de ene op de andere dag zagen de boeren zich nu gedwongen om over te schakelen op het mesten van varkens voor de bacon-bereiding, hetgeen een geheel andere type varken ('zouters') en een ander soort van mesterij impliceerde. Noch zij, noch de verwerkende exportslachterijen hadden echter ervaring op dit punt. Speciaal voor de kleine boeren en landarbeiders kwam de maatregel dan ook als een gevoelige klap, nu ze hun varkens tot een dubbel zo hoog gewicht moesten mesten en niet meer in de gelegenheid waren het aantal te mesten dat ze eerder gewoon waren.

In de loop van het Interbellum verslechterde de economische situatie voor de Nederlandse landbouw verder. Vooral vanaf het jaar 1928 kwamen de bestaansmogelijkheden sterk onder druk te staan. Het is thans voor ons haast onvoorstelbaar op welke wijze vele kleine boerengezinnen deze tijd moesten zien door te komen. De overheid was er alles aan gelegen om algehele verpaupering van het platteland tegen te gaan en voorkomen diende te worden dat (een deel) van deze plattelandssamenleving zijn toevlucht zou zoeken in de steden, gezien de toenemende werkloosheid daar. Het leidde vanaf 1931 tot een veelomvattend en complex van crisismaatregelen die verregaande productiebeperkingen impliceerden om zo ten minste een redelijke vergoeding van de bedrijfskosten in het vooruitzicht te kunnen stellen.

Het waren vooral de kleine boeren die door de crisis van de jaren dertig in grote en schier ruïneuze moeilijkheden raakten.¹ Om hen tegemoet te komen, besloot de overheid voor deze groep van nijvere werkers deze reguleringen geheel of gedeeltelijke buitenwerking te stellen. En toen de crisis aanhield, werd in 1934 besloten tot het instellen van een onderzoek om de specifieke problemen van het kleine bedrijf na te gaan.

Uitgangspunt vormde het idee dat de kleine boeren slechts blijvend geholpen konden worden als de maatregelen die in het kader van de crisisbestrijding werden genomen, ook dienstbaar konden worden gemaakt aan een algehele rationalisatie van hun bedrijfsvoering, hetgeen men door een betere voorlichting, zowel op landbouwtechnisch als op bedrijfseconomisch vlak trachtte te bereiken. Daartoe werden in 1936 de Dienst voor de Kleine Boerenbedrijven en een Commissie van Advies in het leven geroepen.

¹ Een indringend beeld van de omstandigheden op deze bedrijven tijdens de crisisjaren vinden we geschetst in: Commissie van Advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, *Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland* en in: Commissie van Advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, *Rapport no. 2. Een jaar kleine boerenhulp en enkele andere onderwerpen*.

De kern van het probleem waar deze kleine bedrijven mee kampten was terug te voeren op het feit dat een te groot aantal personen er voor hun inkomen afhankelijk waren van een te klein areaal landbouwgrond - in weerwil van het proces van intensivering dat tot het ontstaan van het étagebedrijf had geleid. Anders gezegd, de meeste van deze bedrijven kampten met een veel te lage arbeidsproductiviteit.

Dit probleem had zich overigens al in de jaren twintig geopenbaard. De commissie Ebels, ingesteld in 1927, sprak van een 'wanverhouding [...] tussen de bodemprijzen en productiekosten eenerzijds en de opbrengsten der producten anderzijds'. Sindsdien had het onder de noemer het 'kleine-boerenvraagstuk' bekendheid gekregen.¹ In feite was het probleem de erfenis van het eigen succes van het kleine, gemengde bedrijf in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog, op basis van velerlei soorten van coöperatief ondernemerschap én een overheidsbeleid dat deze ontwikkelingen toen - ook daarna nog - had ondersteund. Het zou als zodanig vooral na de Tweede Wereldoorlog hoog op de landbouwbeleids-agenda komen.

Een structuurbeleid

Zo werden landbouw en samenleving op de zandgronden aan het begin van de jaren vijftig gekenmerkt door kleinschaligheid en in die zin verschilde de situatie weinig van die drie, vier decennia eerder. De grote meerderheid van de melkveehouders had ten hoogste vijf à zes melkbeesten; boeren die er meer dan twintig hadden waren uiterst zeldzaam. Bij de landbouwtelling van 1950 bleek maar liefst een derde (34 procent) van de landgebruikers met als hoofdberoep landbouwer over niet meer dan 5 ha land te beschikken.²

Aanvankelijk bleef het landbouwbeleid van de overheid gericht op *coaching* van het kleine gezinsbedrijf en stond het in het teken van een rationalisatie binnen de bestaande bedrijfsvoering en het productieplan. Echter op basis van een in 1948 gehouden onderzoek had de landbouweconoom Maris geconcludeerd dat inmiddels meer dan een vijfde van de beroepspersonen in de landbouw op de zandgronden als overtollig moest worden beschouwd en een meer gezondere verhouding tussen arbeid en areaal in de weg stond.³ Naarmate nu de economie in de loop van de jaren vijftig groeide, kreeg dit probleem al gauw geheel andere dimensies en aan het eind van dit decennium werd dan ook duidelijk dat een andere koers moest worden ingezet. Als gevolg namelijk van een snelle economische groei was het loonpeil buitenge-

¹ Het rapport van de commissie verscheen overigens pas zes jaar nadien, namelijk in 1933, toen inmiddels de crisis in volle hevigheid was losgebarsten. (F.E.H. Ebels), *Verslag der Staatscommissie*.

² CBS, *Landbouwtelling 1950*.

³ A. Maris, *Enkele aspecten van het kleine-boerenvraagstuk*.

woon snel gestegen, een trend die rond 1963 nog een opmerkelijke versneling onderging. Voor de boeren betekende dit dat, voorzover ze afhankelijk waren van loonarbeid, de loonkosten als kostenpost steeds zwaarder gingen wegen, vooral omdat de prijzen van de agrarische producten daarbij ver achterbleven. En voor zover het hun eigen verdiensten betrof, maakte dat laatste dat ze meer dienden te produceren om een inkomen te verwerven dat op gelijke hoogte stond met dat wat in de overige sectoren van de economie inmiddels gebruikelijk geworden was. Bovendien steeg op overeenkomstige wijze de prijs van grond ten opzichte van die van andere *inputs* zoals kunstmest en krachtvoerders.¹

Deze ontwikkelingen nu vormden de motor achter een ongekend proces van rationalisatie, specialisatie, schaalvergroting, mechanisatie, en intensivering, dat sindsdien – en vooral na 1963 – inzette. Het maakte dat de landbouw op de zandgronden in korte tijd volstrekt van karakter zou gaan veranderen en daarmee ook het zo vertrouwde agrarische landschap.

De Rijksoverheid ondersteunde deze ontwikkelingen vanaf het eind van de jaren vijftig met een actief beleid, dat al gauw als ‘structuurbeleid’ werd aangeduid, om het te onderscheiden van een tegelijkertijd gevoerd, conjunctureel prijsbeleid. Beide stoelden evenwel op het toenmalig heersende paradigma dat een goed functionerende landbouw een noodzakelijke voorwaarde vormde voor een gezonde, agrarisch-gefundeerde landelijke cultuur, als een belangrijk, stabiliserend element in de samenleving.²

Een eerste, belangrijk instrument dat in het kader van dat structuurbeleid werd gehanteerd, was de ruilverkaveling. Al vóór de oorlog waren in de zandgebieden aan aantal projecten in gang gezet, die gericht waren geweest op de verbetering van de inmiddels als sterk irrationeel en als onwerkbaar ervaren verkavelingsstructuur van de essen en engen. Na de invoering van een nieuwe ruilverkavelingswet in 1954, maar meer nog na het uitbrengen van een *Meerjarenplan voor ruilverkaveling* in 1958, een ambitieus programma dat expliciet was gericht op het vergroten en rationaliseren van de landbouwbedrijven, werden meer dan een decennium lang jaarlijks ruim 50.000 ha aan ruilverkavelingsprojecten in uitvoering genomen. Voor een belangrijk deel betrof het projecten in de zandgebieden van Zuid-, Oost- en Noordoost-Nederland, waar het zo vertrouwde boerenlandschap grootschalig op de schop ging en met behulp van fikse rijkssubsidies afwatering, ontwatering en ontsluiting drastisch konden worden verbeterd, en perceelsgrootte en -vorm aangepast aan de eisen die vanuit de mechanisatie-wereld werden geformu-

¹ W.J. van der Weijden, H. Lof en J. Warner, *EG-landbouwbeleid en milieu*, 6 (fig. 1).

² J. Bieleman, 'De Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw', 27-48.

leerd (Grafiek 1; tabel 3).¹ Zo maakten de vele en vaak grootschalige cultuurtechnische werken die na de Tweede Wereldoorlog, maar vooral in de loop van de jaren zestig en zeventig, zijn uitgevoerd, het landschap toegankelijk voor de nieuwste mechanische technieken. Misschien was die aanpassing van de omgeving aan de machine wel een van de meest opvallende kenmerken van het moderniseringsproces dat de landbouw na 1950 doormaakte.²

Tabel 3. Enkele kengetallen omtrent de productie-omstandigheden in de vijf zandprovincies, rond het midden van de jaren vijftig

	Gemiddelde bedrijfs- grootte in ha	Gemiddelde kavelgrootte in ha	Aantal kavels per be- drijf	Gemiddelde afstand van de boerderij tot het midden der kavels in meters
Drenthe	11,3	2,1	5,4	1.350
Overijssel	10,5	3,0	3,5	1.050
Gelderland	8,3	2,3	3,6	1.150
Noord- Brabant	10,0	1,7	5,9	1.400
Limburg	8,5	1,0	8,5	1.200
Nederland	10,7	2,5	4,3	1.100

Bron: LEI/CBS, *Landbouwcijfers*, 1960, 38. Gegevens afkomstig van de Werkgroep Ruilverkaveling, ingesteld door de Cultuurtechnische Dienst

Zo nam bijvoorbeeld de gemiddelde perceelsgrootte in het noordelijk zandgebied toe van zo'n 2,5 ha in 1950 tot bijna 6,5 ha rond het midden van de jaren tachtig. Het zuidelijk zandgebied bleef in dit verband aanzienlijk achter: daar verdubbelde de gemiddelde perceelsgrootte in dezelfde tijd van nog geen 1,5 ha tot 3 ha.³ De belangrijkste ontwikkelingen in die trend deden zich vooral na 1970 voor.

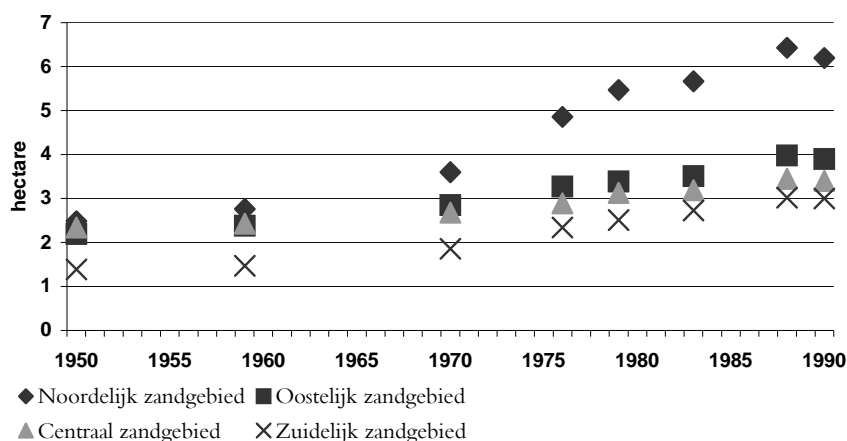
En wat de ontsluitingssituatie van de bedrijven en hun areaal betreft, is het goed om te beseffen dat in de zandgebieden aan het begin van de jaren vijftig verreweg het grootste deel van de wegen buiten de 'rijks-planwegen' nog steeds onverhard was. Dit varieerde van 59 procent in Gelderland tot 81 procent in Noord-Brabant; in het westen van het land was de situatie op dit

¹ J. Bieleman, 'De cultuurtechnische verbouwing van Nederland', 46-63.

² P.R. Priester, 'Boeren met machines', 65-125.

³ LEI/CBS, *Landbouwcijfers*.

Grafiek 1. Gemiddelde perceelsgrootte in ha (gemeten maat) in de onderscheiden zandgebieden

punt onvergelykbaar veel beter.¹ Maar sindsdien kwam hierin drastisch verandering. In Van den Bergh's bijdrage aan deze bundel wordt nader ingegaan over de gevolgen van deze gigantische operatie, die het landschapbeeld van de zandgronden zo ingrijpend wijzigde.

Minstens zoveel impact als het *Meerjarenplan voor ruilverkaveling* had het *Ontwikkelings- & Saneringsfonds voor de Landbouw*, kortweg het *O&S-fonds*, ingesteld in 1963. De maatregel was in de eerste plaats bedoeld om de acute financiële nood op deze bedrijven te lenigen, ontstaan als gevolg van de problemen in de melkveehouderij en de pluimveehouderij. Maar op langere termijn had het fonds vooral tot doel 'het bevorderen van een sanering van de daarvoor in aanmerking komende bedrijven, hetzij door het stimuleren van bedrijfsbeëindiging, hetzij door verbetering van de bedrijfsstructuur', zoals het heette.² Op basis van het O&S-fonds zou het herstructureringsproces van de Nederlandse landbouw kunnen worden versneld en de nadelig sociale gevolgen ervan verzacht. Het begrip 'saneren' - letterlijk 'gezond maken', in economische zin - eerder gebruikt als synoniem voor 'bedrijfsvergroting', kreeg behalve een positieve nu vooral een negatieve klank, sinds het meer en meer kwam te staan voor het beëindigen van niet-levensvatbare bedrijven. En al gauw ging het begrip juist in deze laatste betekenis overheersen.³

Tekenend trouwens was dat in de periode 1972-85 58 procent van de

¹ S. Herweijer, 'Cultuurtechniek als middel tot welvaartsverhoging van gebieden met een vertraagde ontwikkeling', 413-453, hier: 424.

² A. van den Brink, *Structuur in beweging*, 115-153.

³ Ibidem, 124-128.

rentesubsidies die in het kader van het O&S-fonds werden verstrekt, bestemd waren voor melkveehouderijbedrijven.¹

Specialisatie en ontmenging

Een van de belangrijkste elementen uit de complexe mix van technische veranderingen die na de jaren vijftig op gang kwamen, was een vergaand proces van rationalisatie en specialisatie. Tot aan het begin van de jaren zestig was het landbouwbedrijf op de zandgronden synoniem met het 'étage-bedrijf'.

Tabel 4. De bijdrage in procent van de varkens- en pluimveehouderij aan het bruto-bedrijfsinkomen op het gemengde bedrijf van de zandgronden, naar de verschillende bedrijfsgrootteklassen, rond het begin van de jaren vijftig

Grootteklasse in ha	Varkens	Pluimvee
4-7	20	21
7-10	20	16
10-15	19	9
15-25	18	5

Bron: A. Maris, C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden*, 61 (tabel 4)

In die jaren werd gerekend dat op een dergelijk bedrijfstype bij een omvang van zo'n 4 tot 7 ha de bruto-opbrengsten gemiddeld genomen voor zo'n 21 procent voortkwamen uit de pluimveehouderij, terwijl de varkenshouderij daaraan voor zo'n 20 procent bijdroeg (Tabel 4). Voor het overige kwamen de inkomsten vooral uit de melkveehouderij. Bij grotere bedrijven waren de inkomsten van dit laatste bedrijfs onderdeel van relatief meer betekenis.² Op dit punt waren er evenwel belangrijke regionale verschillen, zeker wat betreft de kleinere bedrijven. In het noordelijk zandgebied, namelijk had de rundveehouderij een sterker accent, terwijl ook de akkerbouw nog in belangrijke mate bijdroeg aan het bedrijfsinkomen. In het zuidelijk zandgebied daarentegen was het gemengde bedrijf het meest gevarieerd en waren - bij de kleinste bedrijven - ook vaak nog enkele tuinbouwteelten in het productieplan opgenomen. Daar was de bedrijfsvoering dan ook het meest intensief. De

¹ P.R. Priester, 'Het melkveehouderijbedrijf', 98-125, hier: 125.

² A. Maris, C.D.Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk*, 61 (tabel 4).

Tabel 5. De intensiteit van het étagebedrijf in 8 zand-gemeenten uitgedrukt in standaarduren, omstreeks het midden van de jaren vijftig

Gemeenten	Aantal bedrij- ven	Standaarduren								
		Aantal per		percentage bestemd voor:						
		bedrijf	Ha	Bouw -land	Gras- land	Tuin- land	paarden	rundvee	varkens	pluim vee
Achtkarspelen	296	5.229	543	3	26	0	4	60	3	4
Ruinen	502	6.172	524	25	16	1	3	40	9	6
<i>Centrale zandronden</i>										
Raalte	405	6.026	570	16	14	0	3	45	11	11
Haaksbergen	413	6.117	532	22	13	0	3	40	13	9
Zelhem	462	5.629	649	25	8	1	3	32	16	15
<i>Zuidelijke zandgronden</i>										
Sint-Oedenrode	384	5.261	599	29	8	4	3	30	11	15
Rijsbergen	273	7.442	906	18	5	42	2	22	5	6
Nederweert	454	6.846	660	34	5	11	2	17	15	16
Samen	3.189	6.075	603	23	11	7	3	34	11	11

Bron: A. Maris en R. Rijneveld, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden*, bijlage 12. (Een standaarduur is de hoeveelheid arbeid die op goed geleide bedrijven met een omvang van 10-15 ha nodig was, gerekend naar de normen voor 1948)

oostelijke zandgronden namen in dit verband een middenpositie in (Tabel 5).¹

Ten aanzien van de toekomst van dit bedrijf concludeerden landbouweconomen nog in 1951: 'Het kleine bedrijf zal een typisch bedrijf moeten worden met veel varkens en kippen'². De werkelijkheid verliep in meerdere opzichten echter geheel anders. Sinds het begin van de jaren zestig namelijk maakte dit gemengde bedrijfstype in snel tempo plaats voor gespecialiseerde melkveehouderij-bedrijven, varkenshouderij-bedrijven en pluimveehouderij-bedrijven. Bovendien kwamen door een verdergaand ontmengings- en specialisatieproces in de laatste twee sectoren al gauw sub-specialismen tot ontwikkeling. Zo onstonden in de varkenshouderij gespecialiseerde fokzeugen-bedrijven naast mestvarkensbedrijven, terwijl in de pluimveehouderij naast de legsector een gespecialiseerde slachtkuiken-sector tot stand kwam. In het kader van deze bijdrage zullen we ons beperken tot de transformatie die het traditionele *étage*-bedrijf onderging tot gespecialiseerd melkveehouderij-bedrijf.

Mechanisatie: trekker en melkmachine

Bij al de technische veranderingen samenhangend met de mechanisatie van het landbouwbedrijf op de zandgronden was de vervanging van het trekpaard door de trekker voor velen het meest in het oog springend. Het was een proces dat zich vanaf 1945 voltrok en slechts drie decennia later, omstreeks 1975, was voltooid, waarmee de trekker in feite tot icoon werd van een zich moderniserend landbouwbedrijf.

In de jaren vijftig telde men in de zandgebieden in totaal nog bijna 100.000 paarden.³ Op veruit de meeste bedrijven hield men slechts één werkpaard aan voor al het transport, voor de bewerking van bouw- en grasland en het trekken van de verschillende werktuigen. In 1960 hielden volgens de uitkomsten van landbouwtelling dat jaar 62.200 van de in totaal bijna 72.900 paardenhouders (= 85 procent) in de zandgebieden één werkpaard; 9.400 (= 13 procent) beschikten er over 2 werkpaarden.⁴

De eerste trekker in Nederland was al te bewonderen geweest in 1913 en hoewel de gebruiksmogelijkheden door een aantal technische verbeteringen sindsdien belangrijk toenamen, waren er vooralsnog maar weinig Nederlandse boeren die zich er een aanschaffen; zeker niet die op de zandgronden.⁵

¹ A. Maris en R. Rijnveld, *Het kleine-boerenvraagstuk*, 28-30; bijlage 12.

² A. Maris, C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk*, 77-80.

³ LEI/CBS, *Landbouwcijfers*.

⁴ CBS, *Landbouwtelling 1960*, deel 1 en 2.

⁵ Het navolgende is ontleend aan P.R. Priester, 'Boeren met machines', 72-81.

Boerderij Veluwenkamp te Heino. Voorbeeld van een grotere keuterplaats op een ontginning uit het midden van de negentiende eeuw

Met hun relatief kleine bedrijven bleven de trekkers lange tijd een te duur alternatief voor paardenkracht. De grote doorbraak kwam na de Tweede Wereldoorlog. Mede dankzij de Marshallhulp konden landelijk in 1950 al 18.000 trekkers worden geteld; op dat moment, verreweg de meeste nog in de kleistreken. Aan het begin van de jaren zestig leerden berekeningen nog dat het economisch voordeel van de motorisatie op bedrijven van kleiner dan 20 ha (toen meer dan 90 procent van alle bedrijven in de zandgebieden) nihil was. Desondanks was in 1960 hun aantal al toegenomen tot 64.000, in 1970 tot 135.000. Daarna vlakke de groei enigszins af; in 1990 werden 196.000 trekkers geregistreerd. Tegelijkertijd was het aantal paarden snel afgenomen, twee trends die elkaar omstreeks 1965 kruisten.

De kosten die de motorisatie met zich meebracht, probeerden boeren op de kleine gemengde bedrijven van de zandgronden wel terug te verdienen door hun veestapel uit te breiden. In plaats van het paard werd dan een extra aantal koeien aangehouden. Aldus droeg de komst van de trekker bij aan een intensivering van de bedrijfsvoering. Tegelijkertijd bracht de trekker natuurlijk een forse besparing op arbeid, en niet alleen dierlijke. In 1985 was men met een gemiddelde trekker in staat om op één dag 12 ha land te ploegen; een ploeger met een span paarden had eerder hooguit 1 ha aangekund.

Voor het overige ging dit proces van schaalvergroting en mechanisatie samen met de acceptatie van de melkmachine in de jaren vijftig en zestig, die van de ligboxenstal en de melktank in het daarop volgende decennium, en tenslotte de introductie van proces- en krachtvoer-computers in de jaren tachtig. Het merendeel van die innovaties betrof daarbij taken die rond 1950 nog ca. 60 procent van de totale arbeidsinzet in beslag namen: het werken *in* de stal.

Een van de meest ingrijpende innovaties was de vervanging van het eeuwenoude handmelken door de melkmachine. Al in de jaren twintig waren de eerste goedwerkende melkmachines op de Nederlandse markt verschenen. Ondanks het feit dat op de kwaliteit van de vooroorlogse apparaten weinig viel af te dingen – ook naar latere maatstaven – werden ze maar mondjesmaat aangeschaft. Natuurlijk lag ook dit aan de specifieke structuur van het melkveehouderijbedrijf hier te lande. Nederlandse veehouders hadden nu eenmaal een relatief kleine melkveestapel, zeker die in de zandgebieden. Voor een doorsnee-veehouder was een melkmachine van 1.500 gulden een te dure uitgave, zeker in de zo onzekere jaren van de crisis van het Interbellum. Het gevolg was evenwel dat ons land op het punt van de mechanisatie het melkveehouderijbedrijf hier sterk achterliep bij dat in landen als Nieuw-Zeeland en Groot-Brittannië.

Vanaf het midden van de jaren vijftig echter nam het aantal melkmachine-installaties snel toe. In de zandgebieden groeide hun aantal van nog geen 1.600 in 1950 tot ruim 20.000 in 1960. In dat laatste jaar melkte al een vijfde (19 procent) van de melkveehouders er machinaal. Dat was weliswaar minder dan in de ‘echte’ weidestrecken – waar dit aandeel 32 procent bedroeg – maar in de zandgebieden was op dat moment het aantal melkkoeien per bedrijf ook nog aanzienlijk kleiner. Maar juist op de zandgronden zette vanaf dat moment de groei spectaculair door tot meer dan 49.000 in 1970, dat wil zeggen dat op dat moment er ongeveer 60 procent van de melkveehouders over een dergelijke machine beschikte. Landelijk was het aantal koeien dat machinaal werd gemolken, intussen toegenomen van 5 procent in 1950 tot tenminste 90 procent van de gehele melkveestapel in 1970.¹

Toch was het tekort aan goede handmelkers, zoals dat in de loop van de jaren vijftig snel nijpender was geworden, voor de boeren niet de enige overweging om een melkmachine aan te schaffen. Ook voor de gezinsbedrijven had de melkmachine voordelen, zeker nu een geleidelijk toenemende welvaart en vrije tijd in de andere sectoren van de economie maakten dat het boerengezin het eeuwenoude handwerk steeds minder ging waarderen.

Aanvankelijk viel er bij de melkwinning op het punt van de arbeidsproductiviteit nog veel te verbeteren. De sleutel daartoe school vooral in de au-

¹ P.R. Priester, 'Het melkveehouderijbedrijf', 103.

tomatisering van het melken die een melker in staat stelde meerdere koeien tegelijkertijd te melken, iets wat in de loop van de jaren zestig meer algemeen werd. Vervolgens verschenen aan het begin van de jaren zeventig dan ook de eerste 'visgraat'-doorloopmelkstallen, waarin twaalf koeien tegelijkertijd gemolken konden worden. Op moderne 'koploper'-bedrijven die met zo'n doorloopmelkstal waren uitgerust, was men op dat moment al in staat 50 tot 60 koeien per man per uur te melken, waar twintig jaar tevoren een handmelker in de grupstal er hoogstens 10 had afgewerkt.

De machines maakten aldus een forse besparing op arbeid mogelijk. Ze stelden de veehouder in staat er minder personeel op na te houden of om zelf minder te gaan werken. Hij kon uiteraard ook meer melkvee gaan aanhouden, ook al omdat het langs deze weg mogelijk was de investeringen die gemoeid waren met het aanschaffen van de installaties en de daarbij behorende melkleidingen, melkstallen, enz., rendabel te maken. De melkmachine en de daaraan gelieerde innovaties hadden dus een duidelijk schaalvergroterend effect.¹

Eén van de factoren die uiteindelijk meehielpen aan een snelle acceptatie van de melkmachine in de jaren vijftig en zestig was dat de techniek gemakkelijk inzetbaar was in de bestaande bedrijfsgebouwen. Alleen het werken in de weide was omslachtiger, maar voor dit probleem vond men snel een oplossing door de invoering van verplaatsbare doorloopmelkstallen; een Engelse vinding overigens, die al uit het begin van de twintigste eeuw dateerde. Deze doorloopmelkstallen bestonden uit open wagentjes die waren uitgerust met een complete installatie, waarin het vee aan de ene kant werd binnengedreven om - na het melken - aan de andere kant weer te worden losgelaten. Ze werden in korte tijd een bekende verschijning in de weilanden.

Ligboxenstal, melktank en RMO

In de jaren dat de melkmachine op het toneel verscheen, de jaren zestig en zeventig, stond het Nederlandse melkvee na de weideperiode nog bijna zonder uitzondering binnen op een grupstal. Overigens werd het melken van vastgezette koeien in de grupstal in de jaren zeventig wel aanzienlijk gemakkelijker. Dankzij innovaties als de melkleiding in de stal, en de half-automatische melkmachine bleef de traditionele grupstal nog lang een goed alternatief voor kleine en middelgrote veehouders.

Al vroeg was er echter door onderzoekers en 'koplopers' onder de boeren gezocht naar alternatieven.² Een haalbaar concept kwam dichterbij toen aan het begin van de jaren zestig een drietal Nederlandse boeren naar Engels

¹ P.R. Priester, 'Het melkveehouderijbedrijf', 108.

² L. Prinsen, 'De ligboxenstal in verleden, heden en toekomst', 983-986.

voorbeeld een zogenaamde ligboxenstal liet bouwen. Aanvankelijk echter waren de deskundigen enthousiaster dan de meeste boeren. In 1967 waren er in totaal 39 veehouders in ons land met zo'n nieuw type stal. Noord-Brabant spande toen al de kroon met 17 stallen, terwijl veehouders in Drenthe en Overijssel er nog niet aan wilden. Tot 1970 bleef het aantal stallen dan ook beperkt tot slechts enkele honderden.

Tot een doorbraak kwam het toen de overheid in het kader van haar structuurbeleid in 1972 met een rentesubsidie-regeling kwam. Boeren konden volgens die regeling in aanmerking komen voor een rentesubsidie op investeringen in onder andere werktuigen, vee en ligboxenstallen. Bijzonder veel gelden gingen dan ook naar de bouw van nieuwe bedrijfsgebouwen. Van alle ligboxenstallen die tussen 1972 en 1985 in Nederland verrezen, werd ruim 80 procent met een rentesubsidie gebouwd. De WIR-af trek die vervolgens in 1978 werd ingevoerd, maakte het investeringsklimaat er alleen nog maar aantrekkelijker op. En ook in deze periode groeide het aantal ligboxenstallen in de provincie Brabant het hardst.¹

Na 1980 was de eerste stormachtige groei wat afgevlakt. Maar in 1985 telde ons land in totaal bijna 21.000 ligboxenstallen op een totaal aantal van 58.000 melkveehouders, of wel 36 procent van hen had toen zo'n stal. Twee derde van dat aantal was te vinden in de vijf gezamenlijke zand-provincies. De helft van die stallen was ingericht voor het onderdak brengen van 60 tot 100 stuks melkvee.²

Opmerkelijk is dan ook dat in de jaren zeventig de meeste ligboxenstallen in de zandstreken werden gebouwd; de traditionele weidegebieden in Friesland en Holland liepen daarop achter. Een en ander had dan ook alles te maken met het hierboven genoemde specialisatieproces dat gaande was op veel van de traditionele gemengde bedrijven in de zandgebieden.

Niettegenstaande de sterke groei van het aantal nieuwe stallen, bleef de traditionele grupstal tot in de jaren tachtig het meest voorkomende stal-type. Veel boeren die de bouw van een ligboxenstal voorlopig nog een te grote stap vonden, probeerden het werk in hun oude grupstallen te verlichten door het aanbrengen van uitmestinstallaties, melkleidingen en transportbanden voor veevoer. Vooral de nieuwe mechanische hulpmiddelen voor het verwijderen van de stalmest vonden een grote verbreiding. Rond 1960 werden de meeste groepen nog met greep en kruiwagen geleegd. In de daarop volgende twee decennia werden mestschuiven, schuifstangen en systemen met een

¹ WIR stond/staat voor Wet Investerings Regeling. L. Prinsen, 'De ligboxenstal in Nederland', 426-428.

² LEI/CBS, *Landbouwcijfers* over 1985, 48.

rondgaande ketting in de groepen aangebracht. Anderen bouwden een drijfmestsysteem in hun grupstal.

In dezelfde periode waarin de ligboxenstal een grote verbreiding kreeg, vond ook de melktank algemene toepassing om de zo vertrouwde melkbussen – in gebruik sinds het einde van de negentiende eeuw – te vervangen. Tussen 1959 en 1982 werd deze nieuwe vinding op vrijwel alle melkbedrijven geïnstalleerd.

In een melktank of diepkoeltank kon de melkopbrengst van twee tot drie dagen worden bewaard. Een keer of drie per week werd – en wordt – de inhoud opgehaald door de ‘rijdende melkontvangst’, de RMO. In Nederland werd de eerste melktank aangeschaft in 1959 en na een verder aarzelend begin ging het aan het eind van de jaren zestig in eens bijzonder snel. In 1980 werd zo al bijna 90 procent van alle melk in dergelijke tanks bewaard; twee jaren later werden er nauwelijks meer bussen gebruikt.¹ Voor zover de tanks werden geïnstalleerd in de traditionele stallen, ging dat gepaard met de aanleg van melkleidingen en de bouw van een melklokaal. In die ruimte, die aan strenge hygiënische normen moest voldoen, kwam de tank te staan. De ligging van het melklokaal diende zodanig gekozen te worden dat de RMO er ten allen tijde goed bij kon om hem te kunnen legen.

Afgezien van de opkomst van de ligboxenstal en de melktank werden de jaren zeventig en tachtig gekenmerkt door de introductie van de eerste vormen van automatisering, mogelijk toen microprocessors, apparatuur voor dierherkenning en sensoren een nog verder gaande ontwikkeling mogelijk maakten. Er werden ‘procescomputers’ ontwikkeld: automaten die bepaalde taken, zoals het verstrekken van krachtvoer of het registreren van de melkgift, van de boer overnamen. Zo werd het 80 tot 90 jaar na de introductie van de melkmachine mogelijk te melken zonder melker.

In het proces van schaalvergroting en intensivering werd het transport van melk al gauw een knelpunt, vanwege de slechte bereikbaarheid van veel melkveebedrijven voor de RMO's. Tal van boerenerven waren immers nog onverhard en niet zelden lag het bedrijf aan een B-weg waarover het verboden was met beladen tankauto's te rijden. De overheid probeerde die infrastructuur te verbeteren door subsidies te verlenen bij verbetering van bedrijfswegen en de aanleg van erfverharding. De toegangswegen werden tijdens landinrichtingsprojecten onder handen genomen.

Ondertussen leidde de komst van melktank en RMO ook tot een schaalvergroting in de verwerking van de melk. Tot dan toe hadden de meeste

¹ (P.H.L. Willemsens), *De laatste melkbus*.

dorpen in de zandgebieden hun eigen melkfabriek; doorgaans de trots van de plaatselijke plattelandsgemeenschap. Maar met de komst van melktank en RMO kon het melktransport van boerderij naar fabrieken gelijkmatiger worden geregeld en konden de laatste volstaan met een sterk vereenvoudigd melkontvangststelsel. Het melktransport werd niet alleen aanzienlijk goedkoper, de RMO's konden veel grotere afstanden afleggen dan de zo vertrouwde melkrijder - zelfs al had deze de beschikking gekregen over een trekker - hetgeen een vergaande schaalvergroting mogelijk maakte. Het proces van centralisatie en fusie dat in de jaren zestig was ingezet, kon zo worden afgerond.¹ Eind jaren negentig waren er van de meer dan 600 fabriekjes die er aan het begin van de twintigste eeuw werden geteld, nog maar enkele tientallen over.² Veel fabrieken verdwenen uit het dorpsbeeld, andere kregen een nieuwe bestemming die kon variëren van tapijthall tot tuincentrum.

Intensiever grondgebruik: nieuwe methoden van voederwinning

De tendens naar grotere bedrijven die met de komst van deze nieuwe richtingen inzette, verliep parallel aan een intensivering van het grondgebruik. Omdat de benodigde weidegrond voor een groeiende veestapel schaars was, zagen boeren met ligboxenstallen zich genoodzaakt hun land intensiever te gebruiken en meer voer aan te kopen. Door meer kunstmest op het grasland uit te strooien kon ook de ruwvoerproductie worden uitgebreid.

De eerste aanzet tot een intensiever graslandgebruik dateerde al uit de jaren dertig toen de overheid met een campagne onder het motto 'modern graslandbeheer' de boeren trachtte te stimuleren tot een betere beweiding en bemesting van hun grasland, om aldus hun bedrijfsvoering op een hoger plan te brengen en de productiviteit te vergroten. En sindsdien had het uiterlijk van de weilanden in de zandgebieden een drastische verandering ondergaan. Een veranderende botanische samenstelling van het weidegras gekoppeld aan een toenemend kunstmestgebruik na de jaren vijftig zorgde ervoor dat ze nog maar weinig leken op de weilanden van vóór de oorlog.

Typend voor dit intensiveringproces was ook de opkomst van de snijmaïsteelt en de snelle uitbreiding van het areaal van dit gewas. Hoewel men in jaren 1931/34 op de demonstratieboerderij van de OLM in het Overijsselse Heino³ al met snijmaïsteelt had geëxperimenteerd, was de teelt hier niet verder van de grond gekomen. Maar na een voorzichtige, nieuwe start in de jaren zestig, breidde de teelt zich na 1970 ineens explosief uit van zo'n 6.400

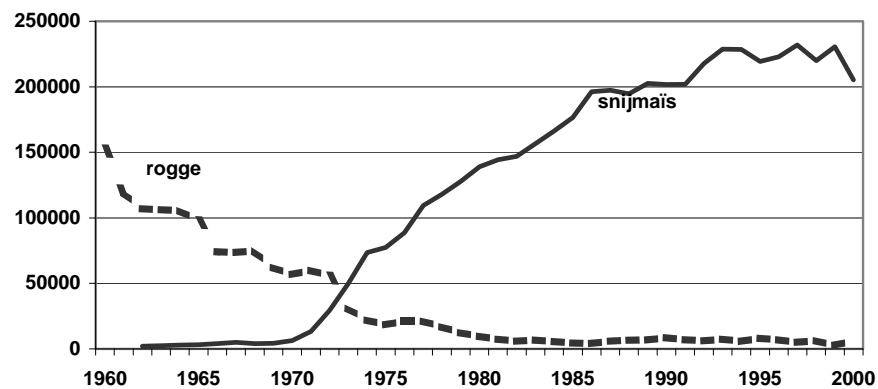
¹ P.R. Priester, 'Het melkveehouderijbedrijf', 112-115.

² P. Willemsens en K. de Wit, *De bakermat*.

³ Omdat het gewas geen ingang vond bij de boeren, werden de proeven gestaakt in 1934. W.C. van der Meer en P.A. van der Ban, *Bijzondere plantenteelt*, 225-226; J.A. de Jong, *De teelt van snijmaïs*, 9-10.

ha tot zo'n 222.400 ha in de jaren negentig. (Grafiek 2) Na gras was maïs nu veruit het belangrijkste landbouwgewas op de zandgronden – en vrijwel uitsluitend daar.¹ In dezelfde tijd verdween rogge – eeuwenlang hét gewas bij uitstek van de zandgronden – bijna geheel van de akkers en uit het landschap. Het areaal van dit gewas nam af van zo'n 170.000 ha tijdens de eerste helft van de jaren vijftig – het besloeg toen ongeveer een derde van het bouwland-areaal in de zandgebieden – tot z'n 6 á 7.000 ha in de jaren negentig. Met de komst van de snijmaïsteelt veranderde de zomerse aanblik van veel landerijen in de zandgebieden ingrijpend en eenmaal afge oogst in het najaar oogde maïsakker nu volstrekt anders dan eerder een veld met stoppelknollen. Tegelijkertijd werd veel het oude bouwland op de essen, engen, enken en akkers ingezaaid tot permanent grasland.

Grafiek 2. De oppervlakte rogge en snijmaïs in Nederland in ha, 1960-2000

Buiten de stal deden ook anderszins een aantal technisch-mechanische vernieuwingen hun intrede, met name op het terrein van de voederwinning. Afgezien van de spectaculaire opkomst van snijmaïs als ruwvoeder en de steeds grotere hoeveelheden krachtvoer die werden aangewend – tussen 1950 en 1980 verzesvoudigde de hoeveelheid krachtvoer per koe – bleef daarbij het grasland een belangrijke rol spelen. Wél veranderden de methoden die bij het verwerken en conserveren van de grasoogst werden toegepast. Eeuwenlang was gemaaid gras bewaard in de vorm van hooi. Op veel boerderijen werd de wintervoorraad hooi opgeslagen in kapbergen, sinds lange tijd een traditioneel element op het boeren erf, met name op de Oost-Nederlandse zandgron-

¹ Van de 219.220 ha die in 1995 met snijmaïs werden beteeld kwam 189.250, ofwel 86 procent in de vijf gezamenlijke zandprovincies voor. CBS, *Landbouwtellingen*; LEI/CBS, *Landbouwcijfers*.

den.¹ In de twintigste eeuw zou deze vorm van voederwinning echter volledig worden verdrongen door het inkuilen, een ontwikkeling die in een stroomversnelling raakte op hetzelfde moment dat de ligboxenstal en de melktank een wijde verbreiding kreeg.

De inkuiltechniek was al vóór 1900 in Nederland geïntroduceerd en hoewel de sindsdien gebruikelijke methodes goed werkten, waren ze bijzonder arbeidsintensief en ook de benodigde machinerie was duur. Om die reden bleef het hooien dan ook lange tijd een aantrekkelijker methode dan inkuilen.

Een kentering kwam uiteindelijk met een inkuilmethode die al in 1947 door een Friese boer bij toeval werd ontdekt en toegepast, en die vervolgens in de navolgende jaren gestimuleerd door plaatselijke voorlichters werd verbeterd. Toen vervolgens ook nog eens een tweetal hulpmiddelen - landbouwplastic en opraapwagen - beschikbaar kwam, kreeg wat bekend werd als de 'voordroog-methode' een grote verbreiding. Het gras werd niet, zoals gebruikelijk, direct na het maaien ingekuild, maar pas nadat het enigszins was (voor-)gedroogd. Daartoe werd het na het maaien eerst enkele dagen intensief geschud tot het vochtgehalte voldoende was afgenomen, waarna het binnen één dag worden ingekuild en luchtdicht afgedekt. De perspectieven voor deze methoden namen toe toen er in 1956 hoezen en zeilen van PVC en polyethyleen beschikbaar kwamen. Vervolgens bleek al gauw dat het gebruik van plastic folies de bouw van een dure kuilsilo eigenlijk overbodig maakten.

Een andere impuls kwam met de komst van een nieuwe vorm van inoogsting van het hooi in de vorm van de opraapwagen, in 1960. In combinatie met een trekker leverde de opraapwagen een aanzienlijke arbeidsbesparing. Het voorgedroogde gras kon ermee worden verzameld en al rijdend over de hoop gelost worden, terwijl deze vervolgens door middel van een tweede trekker goed werd vast gereden. Had eerder het inkuilen van één hectare gras 40 man-uren gevergd, de nieuwe voordroog-methode vereiste een dergelijke hoeveelheid nog slechts 5 man-uren werk.

Het maken van een rijkuil met behulp van een opraapwagen werd voor het eerst beproefd in 1964-65 in Friesland en vanuit deze weideprovincie zou deze werkwijze vervolgens Nederland veroveren, terwijl de productie van kuilvoer navenant groeide. Rond 1965 was het meeste gemaaide gras nog bestemd geweest voor de hooiwinning. Voor het inkuilen werd toen slechts 25 procent gebruikt. In 1975 was dit laatste aandeel al opgelopen tot 50 procent en in 1985 tot 75 procent. Zo werden de met zwart 'landbouwplastic' en autobanden bedekte voerkuilen een bekend maar niet door iedereen even gewaardeerd, nieuw landschapselement overal in de zandgebieden.

¹ J. Bieleman, 'Kapbergen en hooiberging', 248-289.

Een verdere ontwikkeling van de voordroogmethode waren de torensilo's die aan het eind van de jaren zeventig in gebruik kwamen. Vanwege onder meer het hoge elektriciteitsgebruik bleek dat deze echter alleen maar op de zeer grote bedrijven rendabel konden worden gemaakt.¹

De omschakeling van hooi naar kuil was in zekere zin ook een gevolg van andere veranderingen in het bedrijf. Door een verbeterde ontwatering en een toenemend kunstmestgebruik werd het mogelijk veel vroeger in het seizoen met de ruwvoederwinning te beginnen, om op die manier – door de deskundigen gepropageerd – nog een tweede snede te kunnen oogsten. Echter, binnen een dergelijke intensieve exploitatie van het grasland paste hooiwinning niet langer.²

Min of meer parallel met de verschuiving van hooi naar kuil werd nog een andere, technische innovatie geïntroduceerd, de cyclomaaier. Het werktuig dat in 1965 op de markt verscheen zou in korte tijd de ruim honderd jaar oude maaibalk in de weidebouw geheel vervangen. Een groot voordeel van deze 'nieuwe wijze van maaien' was dat het gras na te zijn gemaaid niet werd neergelegd, maar min of meer rechtop bleef staan en daardoor sneller droogde. Bovendien had de cyclomaaier een veel hogere capaciteit dan de maaibalk en kon niet verstoppelen. Ook een eerder met een maaibalk moeilijk te maaien gewas – te nat, te kort of juist te lang – kon nu makkelijk worden geoogst.

Achteraf gezien kan men zeggen dat de cyclomaaier een typische innovatie was van de jaren zeventig omdat de techniek binnen bereik kwam toen er krachtiger trekkers op de markt verschenen en ruilverkavelings-werken letterlijk het pad ervoor geëffend hadden. Voor een vlekkeloze werking van deze machines was het namelijk noodzakelijk om over een groot motorvermogen te kunnen beschikken én over vlakke, geëgaliseerde percelen.

Met het ontstaan van het gespecialiseerde melkveehouderijbedrijf verschoof het zwaartepunt van de rundveehouderij in minder dan drie decennia tijd van de aloude weidegebieden naar de zandgebieden, met name die van Oost- en Zuid-Nederland (Tabel 6). Dit zal voor een belangrijk deel te maken hebben met het feit dat, zoals aan het begin van de jaren vijftig al werd geconstateerd, vooral in Midden- en Oost-Brabant en in Noord-Limburg de 'generatiedruk' aanzienlijk groter was dan in de rest van de zandgebieden.³ Dit feit heeft een ontwikkeling naar een minder grondgebonden type landbouw – lees: inten-

¹ *Van tandwiel tot chip*, 64–65.

² P.R. Priester, 'Het melkveehouderijbedrijf', 123.

³ Onder generatiedruk wordt verstaan: de verhouding tussen enerzijds het aantal op een bedrijf wachtende boerenzoons en anderzijds het aantal bedrijfshoofden, dat gerekend kan worden af te vallen. A. Maris, C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk*, 134–137.

sieve veehouderij – in genoemde regio sterk bevorderd. De concentratie van vee – het aantal melk- en kalfkoeien per 100 ha grasland en veevoedergewassen nam met name in Noord-Brabant en in Overijssel veel sneller toe dan het landelijk gemiddelde. (Grafiek 3 en tabel 6) Met alle gevolgen van dien, want terwijl het aantal runderen groeide, de hoeveelheden krachtvoer groter werden, nam ook de hoeveelheid mest die deze bedrijven produceerde snel toe, al werd dat laatste door velen lange tijd niet als probleem ervaren.¹ Maar rond het midden van de jaren tachtig werd het mestoverschot erkend als een milieuprobleem van de eerste orde.

Tabel 6. Het aantal melk- en kalfkoeien per 100 ha grasland en voedergewassen* in de vijf zandprovincies, 1950-1984**

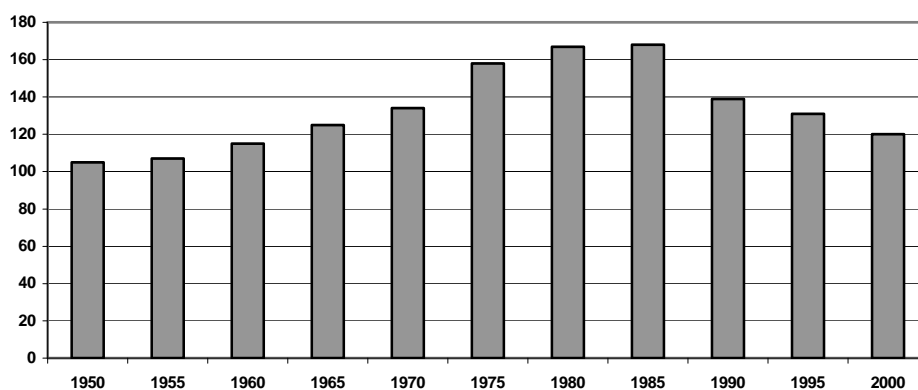
	1950	1960	1970	1980	1984
Drenthe	109	117	134	164	168
Overijssel	108	121	139	190	203
Gelderland	111	115	132	168	183
Noord-Brabant	117	129	138	175	201
Limburg	123	123	125	138	150
Nederland	115	123	137	176	189

Bron: LEI/CBS, *Landbouwijfers*, diverse jaren

* In 1950 en 1960 nog alleen grasland

** Het laatste jaar, 1984, is het jaar dat de 'superheffing' werd ingesteld

Grafiek 3. Het aantal melk- en kalfkoeien per 100 ha grasland en veevoedergewassen in de 5 zandprovincies, 1950-2000

¹ J. Bieleman, 'Landbouw en milieu – een eeuwig spanningsveld?', 25-35.

Wetgeving op dit punt zorgde voor een uitrijverbod van mest waarmee de boerenpraktijk in het najaar van 1988 te maken kreeg, als een onderdeel van complex geheel aan regelgeving op het gebied van de mineralenhuishouding.¹ Op 1 oktober van dat jaar ging de eerste fase in van een verbod op het uitrijden van dierlijke mest op grasland, bedoeld om de uit- en afspoeling van meststoffen terug te dringen. De doorvoering van het verbod dwong de boeren hun mest op te slaan tot het moment dat het uitrijden ervan was toegestaan.

Dit alles verplichtte de veehouders tot het bouwen van mestopslagplaatsen, hetgeen de meesten deden in de vorm van grote, bovengrondse mestsilos (de eerste mestinjecteurs hadden overigens rond het midden van de jaren zeventig hun intrede gedaan). Zo verscheen sindsdien een niet door iedereen even gewaardeerd, nieuw landschappelijk fenomeen op de erven van de veehouderijbedrijven en dat al spoedig tot symbool van een gemoderniseerde bedrijf werd, een symbool dat echter voor velen een nare bijmaak had.

Overigens leidde de invoering van de 'superheffing', een maatregel die diende om de snel gegroeide melkproductie te reguleren, in 1984 tot een keerpunt in de ontwikkeling van de melkveestapel (en in de melkproductie). De maatregel hield in dat de melkhoeveelheid per bedrijf werd gefixeerd op het volume dat een veehouder in jaren 1981/83 aan de fabriek had afgeleverd. Voor hem betekende dit dat het voor hem vastgestelde 'quotum' aan melk dat hij mocht produceren, met zo min mogelijk koeien geproduceerd moest worden, wilde hij zijn inkomen op peil houden.² Het effect was dat sindsdien de rundveestapel belangrijk werd ingekrompen en de rundveedichtheid in de zandgebieden in 2002 weer terug was op het peil van vóór 1965.

Het vee

Opmerkelijk was intussen ook de gedaanteverandering die het melkvee zelf onderging. De welhaast klassieke stoffering van de weilanden in grote delen van de zandgebieden bestond sinds lang uit het Fries-Hollands of Hollands zwartbont, maar toch vooral het roodbonte MRIJ-vee. Dit roodbonte vee was eertijds met name te zien in de IJsselstreek, grote delen van Salland, Twente en de Achterhoek en in Oost-Brabant en Noord-Limburg.³

¹ J. Frouws, *Mest en macht*.

² J. Bieleman, 'Dieren en gewassen', 130-153, hier: 151-152.

³ De voorouders van deze runderen kwamen voort het oude, lokale Oost-Nederlandse vee dat in de loop van de achttiende eeuw vermengd was geraakt met geïmporteerd, zogenaamd Munstervee. Ook hier was sprake geweest van een doelbewuste ontwikkeling, die zich sinds het laatst van de negentiende eeuw met name in twee gebieden voltrok. Allereerst was dat het gebied ter weerszijden van de IJssel, met Salland en Twente, als ook grote delen van de Achter-

Beide rassen traden echter vooral op de voorgrond sinds in 1904, om tot een meer gerichte fokkerij te komen bij de reorganisatie van het Nederlands rundveestamboek, doelbewust werd ingezet op drie wel omschreven fokrichtingen, te weten het zwartbonte FH-vee, het roodbonte MRIJ-vee en de Groninger blaarkoppen.¹ Impliciet ging men daarbij uit van het principe van de 'zuivere teelt', dat wil zeggen een fokkerij binnen scherp onderscheiden rassen, met het doel om tot een zo uniform mogelijke veestapel te komen. Raszuiverheid was dus het doel, keuring op het exterieur op basis van scherp omschreven criteria - sterk uitgaand van ideaaltypen - het middel. Bij alle drie de rassen richtte men zich daarbij op een type rund dat zowel een uitstekende melkkoe was die melk gaf met een hoog percentage vet, als wel goed beveleesd was; men sprak dan ook wel van een dubbel-doel type.

Als gevolg echter van de rol die de exterieurkeuring speelde in de fokkerij, onderging het voorkomen van de dieren in de loop van de tijd een belangrijke wijziging. Eerst en vooral speelde dat bij het zwartbonte vee. Bij dit vee bleek in een periode van 35 jaar tussen 1925 en 1960 de hoogtemaat met ongeveer 10 cm te zijn afgenomen.² En bij roodbonten had zich een overeenkomstige ontwikkeling voorgedaan. Een en ander maakte dat de Wageningse hoogleraar in de Veeteeltwetenschap R.D. Politiek, de 'architect van de nieuwe, Nederlandse rundveefokkerij', in 1962 verzuchte: 'Zowel bij de zwartbonten als bij de roodbonten komen momenteel vrij veel dieren voor, die geen koeien maar "koetjes" genoemd kunnen worden'.³

Een eenzijdige gerichtheid op het exterieur had er bovendien toe geleid dat na de voorspoedige groei van de melkgift tijdens het Interbellum, deze vervolgens tijdens de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog eigenlijk maar weinig meer toenam. Zo werd aan het begin van de jaren zestig duidelijk dat de melkveefokkerij op dood spoor dreigde te raken.

Bovendien waren er om de mechanisering van de melkwinning efficiënter te laten zijn, melkkoeien gewenst die behalve over goede productie-eigenschappen (zoals een grote melkgift en een hoog vetgehalte) ook over bepaalde gewenste gedragseigenschappen beschikten, zoals een goede 'melkbaarheid'.⁴ Aldus leidde een complex van problemen tot de ontwikkeling en im-

hoek. Als tweede oorsprongsgebied gold het oostelijk deel van de provincie Noord-Brabant met het aangrenzende deel van Noord-Limburg en het Land van Maas en Waal.

¹ J. Bieleman, 'Dieren en gewassen', 130-153.

² Dit cijfer betreft weliswaar de zwartbonten uit het Fries Rundveestamboek, maar bij het zwartbonte vee uit het NRS deed zich een overeenkomstige ontwikkeling voor. J.M. Dijkstra, 'De ontwikkeling van de hoogtematen van stamboekvee', 84-92.

³ R.D. Politiek, *Doel en streven*, 14-15.

⁴ Onder een goede melkbaarheid verstond men de eigenschap van een koe om zich (met de hand of met de machine) rustig en vlot zo volledig mogelijk te laten uitmelken.

plementatie van nieuwe fokmethoden en selectietechnieken die er op gericht waren de nieuwe fokdoelen zo snel en efficiënt mogelijk te realiseren.

Inmiddels echter dreigde, naarmate men in de landen om ons heen begon met het importeren van een geheel ander, Amerikaans type melkrund, voor Nederlandse fokkers hun export van fokvee in gevaar te komen. Sommigen gingen zich dan ook afvragen of dit Amerikaanse melkvee, onder de benaming van *Holsteins Friesians*, ook onder de hier geldende omstandigheden misschien niet beter zou voldoen aan de nieuwe eisen dan het eigen vee. De vraag daarbij was of met dit vee de melkeigenschappen van het Nederlandse vee waren te verbeteren, dat wil zeggen niet alleen de melkgift, maar ook een aantal functionele eigenschappen die het dier geschikt maakte voor het geautomatiseerde machine-melken.

Het zou evenwel tot aan het einde van de jaren zeventig duren eer de overgang naar dit veetype ook hier zijn beslag kon krijgen. Maar toen gebeurde het ook snel: eerst bij het zwartbonte vee, maar al spoedig ook bij de Groningse blaarkoppen en het roodbonte vee. In korte tijd nam nu ook de schofthoogte weer toe. Zowel roodbonten als blaarkoppen verloren daarbij niet alleen hun dubbeldoel-karakter, maar ook de zo kenmerkende tekening. Ze bleven weliswaar zwart- of roodbont van kleur, maar het exterieur veranderde ingrijpend en vanwege hun mindere bevelesdheid werden ze door sommigen al gauw aangeduid als 'wandelande kapstokken'.

Een andere, opvallende verandering aan het uiterlijk van het melkvee in diezelfde tijd - hoewel in principe los van de 'holsteinisering' - was de onthoorning van de dieren. Toen de vertrouwde grupstal plaats ging maken voor de ligboxenstal en de dieren meer bewegingsvrijheid kregen was het gevolg daarvan dat ze onderling meer gingen vechten. Hoorns bleken daarbij gevaarlijke wapens en zo werd het in korte tijd algemeen gebruikelijk om de beesten te onthoornen. Op die manier konden ze elkaar niet meer beschadigen en gedroegen ze zich rustiger. De kruin van de dieren had, nadat ze onthoort waren, echter de neiging om omhoog te groeien, op zoek - als het ware - naar een nieuw evenwicht, waardoor veel moderne melkkoeien een 'punthoofd' lijken te hebben.

Groei en krimp in verscheidenheid

De spectaculaire, technische ontwikkelingen die zich binnen het landbouwbedrijf op de zandgronden voltrokken en de transformatie van het traditionele etagebedrijf naar een *hightech* melkveehouderijbedrijf, gingen gepaard met ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Ze leidden tot een ongekend grote uittocht van mensen uit de landbouw die daar voorheen een bestaan hadden gehad. Eerst waren het de landarbeiders die moesten omzien

naar ander werk, vervolgens de boerenzoons, toen bleek dat er op veel ouderlijke bedrijven onvoldoende bestaansmogelijkheden bestonden voor een te groot gezin. Nadat sinds het begin van de jaren zestig in korte tijd het begrip-penpaar 'wijkers' en 'blijvers' - afkomstig uit de fruitteelt¹ - gemeengoed werd, verdwenen in snel tempo ook de (te) kleine bedrijven, de een na de ander. Dit alles ging gepaard met een ongekende verschuiving in sociale identiteit van het platteland, in het bijzonder dat van de zandgronden.

Het aantal melkveehouders in de gezamenlijke vijf zandprovincies dat aan het eind van de jaren vijftig nog ruim 121.000 bedroeg, bleek bij de meitel-ling van het jaar 2000 terug te zijn gelopen tot een aantal van minder dan 18.000, ofwel 15 procent van het eerdere aantal (Tabel 7 en 8).

Bedrijven met minder dan 10 stuks melkvee die in de jaren vijftig nog meer dan driekwart van het totaal aantal melkveehouders uitmaakten, waren rond het midden van de jaren negentig zo goed als geheel verdwenen. Ter-wijl in 1960 in de vijf zandprovincies tezamen nog slechts 1 procent van de veehouders 30 of meer stuks melkvee had, was dat aandeel 35 jaar later, in 1995, toegenomen tot 67 procent, ofwel tweederde. De eerder getalsmatig zo belangrijke categorie kleine veehouders met tot 10 melkkoeien (88 procent)

Tabel 7. Het aantal veehouders naar het aantal melk- en kalkkoeien per bedrijf in de vijf zandprovincies* tezamen, in mei 1959

Aantal melk- en kalkkoeien per bedrijf	Aantal veehouders	
	absoluut	in %
1	11 306	9
2 – 4	36.488	30
5 – 9	46.906	39
10 – 19	23.493	19
20 –29	2.494	2
≥ 30	548	1
Totaal	121.235	100

Bron: CBS, *Landbouwtelling 1960*

* Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg

¹ In de fruitteelt plantte men, om het areaal maximaal te kunnen te benutten, tussen de bomen die tot in een verre toekomst vruchten moesten voortbrengen, de zogenaamde 'blijvers', ook verschillende soorten vruchtbomen die door een uitzonderlijk grote vruchtbaarheid (bijvoor-beeld veroorzaakt door het enten op zogenaamde verzwakkende onderstammen) al gauw na het planten vruchten droegen. Zodra deze, de zogenaamde 'wijkers', de blijvers in hun ont-wikkeling zouden gaan hinderen, werden de eerstgenoemde verwijderd. Ze hoefden niet per sé vernietigd te worden, maar konden ook naar een andere plaats overgebracht worden.

Tabel 8. Het aantal veehouders naar het aantal melk- en kalfkoeien per bedrijf in de vijf zandprovincies* tezamen, in mei 1995

Aantal melk- en kalfkoeien per bedrijf	Aantal veehouders	
	absoluut	in %
1 – 29	7.716	33
30 – 69	12.389	53
≥ 70	3.318	14
Totaal	23.423	100

Bron: CBS, *De landbouwtelling 1995*

* Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg

was in 1995 nog maar een klein groepje dat slechts nog zo'n 8 procent van het totaal uitmaakte.¹ Het totaal aantal melkveehouders bedroeg toen nog slechts 19 procent van het eerdere aantal.

Overigens verliepen boven beschreven ontwikkelingen minder rechtlijnig en uniform dan wellicht gesuggereerd wordt. Vanouds is een grote verscheidenheid een van de meest opvallende aspecten van het Nederlandse landbouwbedrijf; ook binnen het geheel van de zandgebieden. En dat bleef zo, ook tijdens en na de geweldige transformatie die landbouw en plattelandssamenleving na 1960 doormaakten. Sommige boeren profileerden zich als melkveehouder; andere legden zich toe op de intensieve (niet-grondgebonden) varkenshouderij, terwijl elders boeren zich juist specialiseerden als pluimveehouder. Maar ook in de melkveehouderij was er behalve belangrijke, regionale verschillen in rundveedichtheden ook op andere wijze sprake van verscheidenheid. Want ook binnen deze specialisatie ging men vaak zijn eigen weg en volgde ieder zijn eigen strategie en varieerde de wijze waarop men reageerde op de markt en het technologie-aanbod. Zo zochten sommigen hun toevlucht tot speciale markt-niches en deed zelfs het fenomeen 'zorgboerderij' zijn intrede. De 'bedrijfsstijlengroep' van de Wageningse Landbouwniversiteit die in de jaren negentig veel onderzoek naar verschillen in de wijze waarop veehouders hun bedrijf 'runden', kwam ten aanzien van de rundveehouderij in de Gelderse Achterhoek, bijvoorbeeld, onder meer tot een onderscheid tussen 'dubbeldoelboeren', 'zuinige boeren', praktische boeren', 'koeienboeren', 'fanatieke boeren' en 'machineboeren'.²

¹ Zie ook: LEI/CBS, *Landbouwcijfers*, 1995, 89.

² A.F. Groen, K. de Groot, J.D. van der Ploeg en D. Roep, *Stijlvol fokken. Een oriënterende studie naar de relatie tussen sociaal-economische verscheidenheid en bedrijfsspecifieke fokdoeldefinitie* (Wageningen [1993]).

Slot

Sinds de late negentiende eeuw was de aanblik van een boerenbedrijf op de zandgronden bepaald door de boerderij met een of enkele kapbergen en een wagenschuur, annex varkens- of jongveestal en - sinds de jaren twintig - een of enkele *prefab*-kippenhokken. Toen echter vanaf de jaren zestig op tal van boerenbedrijven de veestapel uitgebreid werd, onderging dat een verandering toen een grote verscheidenheid kleine stallen en schuurtjes werden bijgezet om de eerste aanzet van de schaalvergroting op te vangen. Vervolgens veranderden ligboxenstallen, erfverharding, rijkuilen, voeder- en mestsilos het aanzien van de erven in snel tempo en grondig. Tegelijkertijd maakten de vele ruilverkavelingsprojecten dat percelen groter werden en was het alleen al dat het verdwijnen van veel houtwallen, het landschap zichtbaar grootschaliger maakte, wegen werden verhard, nieuwe grotere waterlopen gegraven, terwijl andere 'genormaliseerd' en voorzien werden van maaipaden.

Wie, anno 2002, in de zandgebieden om zich heen kijkt, ziet doorgaans nog wel de typische streekgebonden boerderij-typen of iets wat daarop lijkt, slechts een klein deel ervan biedt echter nog onderdak aan een volwaardig agrarisch bedrijf. De meeste hebben inmiddels een totaal andere functie gekregen, voor een deel slechts woonfunctie. Tegelijkertijd is de toestand waarin ze verkeren sinds de jaren zestig vaak sterk verslechterd. Toen recent, in het kader van de manifestatie 'Het Jaar van de Boerderij - 2003', een landelijke inventarisatie werd gemaakt van het boerderijen-bestand bleek dat van het totaal aantal van 192.000 boerderijen dat ons land vóór de Tweede Wereldoorlog telde, er inmiddels meer dan de helft was gesloopt; van het resterende bestand was nog iets meer dan 40 procent in agrarisch gebruik. Wat betreft de vijf zandprovincies varieerde dat laatstgenoemde percentage van 19 procent in Drenthe tot 53 procent in Gelderland. In de eerste provincie was inmiddels maar liefst 81 procent van alle 'historische boerderijen' aan hun oorspronkelijke agrarische bestemming onttrokken, veelal voor woongebruik, al dan niet als tweede woning.¹ In heel veel gevallen ging dit samen met een verbouwing tot wat sindsdien het predikaat van 'boerderette' aangemeten kreeg.²

¹ E.L. van Olst (e.a.), *Historische boerderijen in Nederland*.

² Vergelijk: M. de Boer, 'Boerderettes als kwaliteitsimpuls?', 67-70.

Landgoederen, landbouw en landschap in de Noordwestelijke Achterhoek, 1825-1950

Piet van Cruyningen

Inleiding

Landgoederenlandschappen zijn iets bijzonders, daar lijkt iedereen het wel over eens te zijn. Ze zijn kleinschalig en afwisselend; akkers en weiland zijn verweven met houtwallen, bosschages en lommerrijke lanen. Tussen de oude statige bomen van hun parken valt een glimp waar te nemen van de kastelen en buitenhuizen die de kern vormen van de landgoederen. Dat het de bezitters van deze huizen zijn geweest die deze landschappen hun bijzondere voorkomen en hun specifieke identiteit hebben gegeven, is door velen aangenomen maar slechts door weinigen onderzocht.¹ De (kunst)historici die zich totnogtoe hebben beziggehouden met landgoederen, hebben zich daarbij vrijwel uitsluitend gericht op de bewoningsgeschiedenis en de architectuur van huis en park. Dat deze slechts een onderdeel vormden van een veel groter complex waarvan ook bossen, boerderijen en woeste gronden deel uitmaakten, lijkt men zich nauwelijks te realiseren.² Voor het landgoed als geheel heeft men nauwelijks aandacht, terwijl landgoedeigenaren juist via hun uitgestrekte grondbezit een diepgaande invloed op het landschap in delen van Nederland hebben kunnen uitoefenen.

Het doel van deze bijdrage is de ruimtelijke gevolgen van het beheer van landgoederen te analyseren. Onder een landgoed wordt hier een complex van onroerende goederen verstaan dat naast woonfuncties – huis en park – ook productiefuncties heeft, zoals landbouw, bosbouw en tegenwoordig ook recreatie en natuurbeheer.³ De inkomsten uit productiefuncties dienen de instandhouding van het landgoed als geheel. De exploitatie van een landgoed is dus een economische activiteit waarbij naar rendement wordt gestreefd. Er is

¹ Bijvoorbeeld K. Verrips-Roukens, *Over heren en boeren*, 9. A.M.A.J. Driessen, G.P. van de Ven en H.J. Wasser, *Gij beken eeuwigvloeiend*, 12, 17.

² Hier lijkt overigens wat verandering in te komen, zie F. Keverling Buisman, ed., *Hackfort* en T. Hoekstra, ed., *Middachten. Huis en heerlijkheid*.

³ J. van der Zalm, 'Van buitenplaats tot binnenstad', 12-18.

hier een winststreven, maar dat is ondergeschikt aan het hoofddoel, de duurzame instandhouding van het landgoed, in economische zin, het behoud van het in de grond geïnvesteerde vermogen, maar ook anderszins, het behoud van het landschappelijk schoon rondom het huis.¹ Het zal duidelijk zijn dat dit alleen opgaat voor particuliere landgoederen, die eigendom zijn van een individu, een familie dan wel een familiestichting of B.V. Voor organisaties als de Vereniging Natuurmonumenten, die tegenwoordig veel landgoederen beheren, ligt dit duidelijk anders. De inkomsten uit land- en bosbouw zijn voor deze organisaties minder belangrijk en de exploitatie dient een ‘hoger’ publiek belang.

De ruimtelijke effecten van het beheer van landgoederen zullen hier worden bestudeerd aan de hand van een casestudy van de Noordwestelijke Achterhoek, een gebied van een kleine 500 km² rondom het stadje Zutphen, bestaande uit de gemeenten Gorssel, Hengelo, Laren, Lochem, Ruurlo, Steenderen, Vorden en Warnsveld. Dit gebied was bijzonder rijk aan landgoederen en staat ook heden ten dage nog bekend als een landgoederengebied bij uitstek, wat ook de belangrijkste reden geweest is om het aan te wijzen als Belvedere gebied. Een van de redenen daarvoor was ook dat het landschap hier na 1850 nauwelijks zou zijn veranderd.² De landgoederen in dit gebied zijn voor het overgrote deel van oude datum, de meeste worden al in de Middeleeuwen vermeld en slechts vier van de meer dan vijftig landgoederen zijn na 1800 gesticht. Dit betekent dus dat een bepaald type landgoed hier buiten beschouwing blijft: de grote ontginningslandgoederen die vanaf de negentiende eeuw door welgestelde ‘westerlingen’ als Van Beuningen, Schober en Kröller-Müller werden gesticht. Het gaat in dit gebied vooral om oude landgoederen, merendeels oorspronkelijk adellijke huizen, met een relatief bescheiden grondbezit. Deze casestudy kan daardoor representatief worden geacht voor gebieden in Oost-Nederland met een vergelijkbare vorm van grootgrondbezit, zoals Twente, Salland, de Veluwezoom en het gebied langs de oude IJssel.

Het onderzoek betreft de periode van omstreeks 1825 tot 1950. Het beginpunt is gekozen omdat door de opname voor het kadaster, die hier plaatsvond in de jaren 1817-1826, voor het eerst betrouwbare gegevens over grondbezit en grondgebruik ter beschikking kwamen. Het jaar 1950 is als eindpunt gekozen omdat na de Tweede Wereldoorlog het aantal en de omvang van particuliere landgoederen sterk terugliep zodat hun invloed navenant verminderde, terwijl de keuzevrijheid van de overblijvende landgoedeigenaren steeds verder werd ingeperkt door wet- en regelgeving op het gebied van pachtverhoudingen, natuurbeheer en ruimtelijke ordening. Bovendien vormen de

¹ *Landbouw en landgoed*, 2, 4.

² *Belvedere, Beleidsnota*, Bijlage gebieden, 75.

jaren 1825-1950 de periode waarin het landschap van de oostelijke zandgronden de meest ingrijpende veranderingen onderging door de ontginningen die na de verdeling van de marken op gang kwamen.

Omdat over de historische huizen en parken in de Noordwestelijke Achterhoek al veel is gepubliceerd, zal dit onderzoek zich concentreren op het gedeelte van de landgoederen dat zich buiten de hekken van het park bevond: pachtboerderijen, bossen en heide. Zoals al opgemerkt is naar het beheer van deze goederen nog weinig onderzoek gedaan. Hier zal de aandacht worden gericht op twee aspecten van dat beheer: de ontginning en bebossing van heide en de invloed van landgoedeigenaren op de ontwikkeling van de landbouw. Om de betekenis van landgoederen voor dit gebied op haar juiste waarde te kunnen schatten is het ook noodzakelijk om de omvang van hun grondbezit vast te stellen. Ook is het verhelderend om eerst eens te kijken naar wat er al over de invloed van landgoedeigenaren op ontginning en landbouwbedrijf is geschreven.

Het imago van landgoedeigenaren

Er mag dan nauwelijks onderzoek zijn gedaan naar de invloed van landgoederen op landschap en landbouw, dat heeft velen er niet van weerhouden om hierover zeer uitgesproken meningen te ventileren. Wetenschappers uit vooral de landbouwkundige hoek hebben zich niet laten hinderen door gebrek aan betrouwbare data en luid en duidelijk hun mening verkondigd. Ook de bewoners van de regio zelf hebben er hun ideeën over, maar uitingen daarvan zijn schaarser.

Een vernietigend oordeel over landgoederen van de Oost-Nederlandse zandgronden en hun eigenaren vinden we in de verslagen van de Staatscommissie voor de Landbouw van 1906: 'De pachter behoort tot het goed en tot de familie van den landheer, die man en vrouw en kinderen bij naam en toenaam kent, met ieders familietoestand op de hoogte is en daarin belang stelt. De pachter woont niet te duur, is tot allerlei hand- en spandiensten verplicht, moet dulden dat overal om land en weiland eeuwen-oude eikeboomen de kracht uit den grond halen, dat hazen, konijnen en ander wild den oogst vernielen en blijft zoowat een halve eeuw ten achter bij de nieuwe begrippen van het bedrijf, die voor hem tot een doode letter zijn'.¹ Ook voor de bosbouw op landgoederen heeft de Staatscommissie weinig lovende woorden, weliswaar zijn er mooie lanen en boomgroepen, maar de bossen worden niet op rationele wijze geëxploiteerd en door de wens van landgoedbezitters om natuurschoon te behouden verliest men voor duizenden guldens aan goed hout. Alleen het onderhoud van de bedrijfsge-

¹ *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland*, 345.

bouwen wordt als goed beschouwd, hoewel de woningen vaak somber en vochtig zijn omdat ze door zware bomen omringd zijn.¹

Ook de geografie Heeringa had in haar proefschrift uit 1934 weinig goeds te melden over de landgoederen in de Achterhoek: 'Energie en kracht spreekt uit het landschap van het gemoderniseerde, gemengde, bedrijf, het gebied van de vrije, eigen boeren; onmacht en geringe voortvarendheid uit het beeld dat het oude landbouwlandschap van de onderhoorige pachters vertoont'.² De boerderijen op landgoederen hadden hun bedrijfsvoering sinds de crisis van 1880-1895 niet aangepast aan nieuwe inzichten. Modernisering en intensivering, met het daarmee gepaard gaande rooien van bossen en houtwallen en het ontginnen van heide waren achterwege gebleven. Hierdoor was het gebied weliswaar rijk aan bossen, maar die leverden in economisch opzicht natuurlijk weinig op. Dit achterblijven werd veroorzaakt doordat landgoedeigenaren niet alleen naar welvaart streefden maar ook behoefte hadden aan schoonheid en ook, zo gaf Heeringa toe, door het ontbreken van geld voor modernisering.³

Ook in de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd negatief geoordeeld over landgoedeigenaren in de regio. De bodemkundige Boelaars nam de opvattingen van Heeringa over en scherpte ze nog wat aan. De landbouwbedrijven op landgoederen liepen vijftig jaar achter en 'de achterlijkheid is wel te wijten aan het gebrek aan belangstelling bij grootgrondbezitters voor verbetering van de landbouw'.⁴ De samenstellers van een rapport over de gemeente Ruurlo uit 1952 meenden eveneens dat het grootgrondbezit een hinderpaal was voor modernisering van de landbouw. Zelfs de lage pachtprizen en de bereidheid van de landheer om boeren financieel bij te staan in moeilijke tijden werden als negatieve invloeden gezien. Dit leidde immers tot een gebrek aan initiatief en een behoudende mentaliteit bij de pachtboeren. Er was maar één lichtpuntje: het rijke bosbezit dat te danken was aan de heren van het huis Ruurlo.⁵ In deze periode waarin het toerisme opkwam begon men zich er kennelijk bewust van te worden dat de economische waarde van het bos niet alleen werd bepaald door de houtopbrengst.

Deze uiterst kritische opmerkingen over de wijze waarop landgoederen werden beheerd en de gevolgen daarvan voor landbouw en landschap kwamen vooral uit 'Wageningse' hoek. In de twintigste eeuw ontstond een expertsysteem, bestaande uit het Ministerie van Landbouw, de Landbouwhoge-

¹ Ibidem, 346, 351.

² T. Heeringa, *De Graafschap*, 27.

³ Ibidem, 14, 18, 21-28.

⁴ G. Boelaars, 'De invloed van het grootgrondbezit op de verspreiding van bodemtypen', 174-175.

⁵ *Ruurlo: een economisch-sociografisch onderzoek*, 3-4.

school, onderzoeksinstellingen en de landbouwvoorlichting, dat de Nederlandse landbouw wilde moderniseren. De socioloog Van der Ploeg heeft beschreven hoe dit expertsysteem de landbouwsector wilde reorganiseren volgens modellen en procedures die waren ontwikkeld in de wetenschap. Wie daar niet in wilde of kon meegaan werd bestempeld als achterlijk of inefficiënt.¹ ‘Modern’ waren alleen degenen die werkten volgens de door het expertsysteem goedgekeurde methoden. De visie van deze ‘Wageningers’ was dus sterk normatief en hun publicaties moeten met gezond wantrouwen worden gelezen.

Het zal duidelijk zijn dat biologen en lieden uit de kringen van de natuurbescherming – waaronder zich ook de nodige landgoedeigenaren bevonden – heel wat positiever stonden tegenover landgoederen, zij waardeerden juist de kleinschaligheid, de relatief extensieve landbouw, het behoud van bossen en houtwallen en de soortenrijkdom. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een organisatie als Natuurmonumenten zich gedurende de eerste decennia van zijn bestaan vooral richtte op het behoud en beheer van landgoederen.² In feite is hun opvatting echter niet meer dan de keerzijde van die van de landbouwkundigen. Dezelfde ‘achterlijkheid’ die de laatsten veroordeelden werd door de natuurbeschermers gewaardeerd vanwege de positieve neveneffecten voor natuur en landschap.

Wat de bevolking van de Achterhoek zelf dacht over de kastelen en bewoners is minder goed gedocumenteerd dan de opvattingen van de professionals van buiten. De eerste keer dat we hier iets over terugvinden, is in een artikel over het kasteel Ampsen bij Lochem, dat in 1909 verscheen in het tijdschrift *Eigen Haard*.³ Volgens dit artikel vonden de boeren dat het goed wonen was onder Ampsen; ze konden er generatie na generatie op hun boerderijen blijven wonen, de eigenaren van het landgoed bevorderden de intensivering van de landbouw, pasten de bedrijfsgebouwen aan aan de eisen van de tijd en ontgonnen heide. Ze hadden ook een patriarchale houding ten opzichte van hun *onderhoorigen*, ouden van dagen die voor het landgoed hadden gewerkt, werden nooit aan de dijk gezet maar tot hun dood toe verzorgd. Het hier geschetste beeld is wel diametraal tegengesteld aan dat van de landbouwkundigen, maar het is de vraag in hoeverre het overeenkomt met de werkelijke opvattingen van de boeren. De schrijfster van het artikel streefde namelijk duidelijk naar het geven van een romantisch, nostalgisch beeld van het leven op het onbedorven platteland. Dit maakt het echter des te meer opvallend dat zij ook schreef over moderne ontwikkelingen als heide-

¹ J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer*, 166-167, 249-250, 260-262.

² H.J. van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 63.

³ F.J. van Uildriks, ‘Het kasteel Ampsen’, 580-584.

ontginning en intensivering van het boerenbedrijf, die niet echt in haar gekleurde beeld pasten.

De streekhistoricus G.J. van Roekel schetst een vrij genuanceerd beeld. Evenals de landbouwkundigen wijst hij op het verschil tussen het rationele agrarische productiegebied in een landgoedloze gemeente als Zelhem en het bosrijke landgoederengebied. Volgens hem verhinderden de grootgrondbezitters ontginning tot landbouwgrond. Verder gaat Van Roekel in op de verhoudingen tussen landheren en pachters, waarbij hij zich vooral richt op het landgoed Hackfort bij Vorden. Over de eigenaar daarvan schrijft hij 'In het algemeen was de baron goed voor zijn boeren, zolang ze tenminste deden wat welgevallig was in zijn ogen'.¹ Terwijl de landbouwkundigen wijzen op de lage pachtprizen op de landgoederen en op de bereidheid van de heer om zijn boeren in moeilijke tijden te steunen, stelt Van Roekel dat de heer van Hackfort ook gedurende de depressie van de late negentiende eeuw stipte betaling van de pacht eiste, ongeacht de financiële problemen van de pachters.² Ook een enquête onder boeren in Vorden uit 1965 duidt op spanningen tussen boeren en grootgrondbezitters. Verschillende respondenten repten over 'afhankelijkheid van de adel (het geen-mening-durven-hebben)' en over het 'afremmen van de agrarische ontwikkeling door het grootgrondbezit'.³ Een probleem met de uitspraken van Van Roekel en de Vordense boeren over de relatie tussen het grootgrondbezit en de ontwikkeling van het boerenbedrijf is wel dat ze waarschijnlijk zijn beïnvloed door de opvattingen van het landbouwkundige expertsysteem, zodat moeilijk is vast te stellen of ze dit nu echt zelf hebben bedacht of dat ze het hebben ontleend aan de officiële leer.

Wat vooral belangrijk is aan de opvattingen van de boeren uit Vorden en Van Roekel is dat ze de aandacht vestigen op de relatie tussen het landschap en de sociale verhoudingen in het landgoederengebied. Waar de toerist een schilderachtig coulissenlandschap ziet en de landbouwkundige een inefficiënt productiegebied, daar zien streekbewoners een landschap dat zij associëren met bevoogding en afhankelijkheid, met verlangens naar economische vooruitgang die gefnuikt werden door weliswaar goedwillende, maar conservatieve landgoedeigenaren die de noden van hun pachters onvoldoende serieus namen.

¹ G.J. van Roekel, *De Gelderse Achterhoek*, 41, 48.

² *Ibidem*, 104.

³ E. Tonkens e.a., *Enkele aspecten*, 36, 38.

Boerderij en voormalig tuinmanshuis bij het huis Verwolde ten noorden van Lochem. Zoals bij alle landgoederen zijn ook bij deze boerderij de luiken geschilderd in de kleur van het landgoed, in dit geval geel en zwart. Foto baron Van der Borch van Verwolde ca. 1910. Collectie SHBO Arnhem.

Ondanks verschillen in achterliggende opvattingen blijkt dat er toch een consensus bestaat over de ruimtelijke gevolgen van het beheer van landgoederen in de Achterhoek. Dit heeft geleid tot een landschap dat rijk is aan bossen en houtwallen en daardoor veel te bieden heeft aan natuurschoon. De keerzijde daarvan is echter dat de modernisering van de landbouw erdoor is belemmerd en dat het boerenbedrijf op landgoederen tussen 1850 en 1950 nauwelijks zou zijn aangepast aan de eisen van de tijd. In het vervolg van deze bijdrage zal worden onderzocht in hoeverre dit juist is. Eerst zullen we bekijken hoeveel grond hier tot landgoederen behoorde en hoever hun invloed zich uitstrekte.

De grootte van de landgoederen

Bijna alle landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek worden genoemd in het *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa, uitgegeven te Gorinchem tussen 1839 en 1852. Op basis van dit werk, aangevuld met gegevens uit de kadastrale leggers, is het grondbezit van landgoederen omstreeks

1845 gereconstrueerd. De resultaten hiervan zijn verwerkt in de tabellen 1 en 2, die een beeld geven van een grote diversiteit, zowel wat betreft de omvang van de individuele landgoederen als voor de verspreiding van het grondbezit van deze goederen.

De enorme variatie in de omvang van de landgoederen blijkt uit tabel 1. Dertien van de 52 landgoederen waren kleiner dan 50 ha. Dit waren eigenlijk niet meer dan een soort buitenplaatsen, hoewel zelfs tot de kleinste ervan altijd nog wel een boerderij en enkele percelen bos behoorden. Vaak ook waren dergelijke landgoederen in feite niet veel meer dan een grote boerderij met herenkamer. Dergelijke kleine landgoederen waren veelal eigendom van stedelingen uit vooral Zutphen die ze als zomerverblijf gebruikten. Ze bevonden zich dan ook meestal dicht bij de stad, in Warnsveld, het zuidelijke gedeelte van Gorssel en het westen van Vorden. De invloed van de stad Zutphen leidde er dus toe dat in dit westelijke deel van het gebied vaak een wat kleiner type landgoed voorkwam, dat meer een buitenhuis was dan een onderneming die geld moest opleveren. Hiertegenover stonden enkele zeer grote landgoederen, die veelal meer naar het oosten gelegen waren. In dit oostelijke deel van de regio kwamen weinig kleine landgoederen van stedelingen voor, waarschijnlijk werd de afstand tot Zutphen te groot om gemakkelijk heen en weer te kunnen reizen van stad naar buitenplaats. De grotere landgoederen waren veelal van middeleeuwse oorsprong en hadden meestal ook nog adellijke eigenaren. Het grootste hiervan, het Huis Ruurlo, was met zijn meer dan 1.600 ha ruim honderd keer zo groot als de kleinste landgoederen. Het 'gemiddelde' landgoed in deze regio was echter niet zo heel groot, een omvang van 100-300 ha kwam hier het meest voor.

Tabel 1. Landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek per grootteklasse, 1845

Grootteklasse	N	Totale oppervlakte (ha)
10-49 ha	13	405
50-99 ha	8	600
100-199 ha	13	1.871
200-499 ha	12	3.836
500-999 ha	4	3.432
1000> ha	2	2.940
	52	13.084

Bronnen: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*; kadaster Arnhem, kadastrale leggers

Tabel 2 toont de verspreiding van de landgoederen over de gemeenten van de Noordwestelijke Achterhoek. Over de regio als geheel blijkt het bezit van landgoederen niet eens zo heel indrukwekkend te zijn, 27 procent van de grond was hun eigendom. Het was echter aanzienlijk meer dan in de rest van de Achterhoek, waar slechts 11 procent van de grond tot landgoederen behoorde. Binnen de Noordwestelijke Achterhoek bestonden grote verschillen tussen de gemeenten. In het plattelandsstadje Lochem bevonden zich geen landgoederen, er was daar slechts wat bezit van landgoederen uit het aangrenzende Laren. Alleen in Vorden bezaten landgoedeigenaren meer dan de helft van de grond, terwijl ook in Laren hun bezit aanzienlijk was. Een bijzonder geval was Ruurlo, in deze gemeente bevond zich maar één landgoed, maar dat bezat wel een kwart van alle grond. Bovendien was het Huis Ruurlo nauw verweven met de gemeente, omdat in de negentiende eeuw het burgemeestersambt hier meestal werd vervuld door een (ex-)rentmeester van het Huis. In Vorden, Laren en Ruurlo moet de invloed van landgoedeigenaren dus aanzienlijk zijn geweest. In de andere gemeenten daarentegen was 80 procent en meer van de grond bezit van stedelingen en de lokale bevolking. Vooral in meer westelijke gemeenten als Gorssel en Warnsveld deed de invloed van de stad Zutphen zich gelden. Stedelingen en stedelijke instellingen bezaten daar niet alleen landgoederen, maar bezaten er ook losse boerderijen en landerijen.

Tabel 2. Het aantal landgoederen en hun totale oppervlakte per gemeente, 1845

Gemeente	N	Oppervlakte (ha)	% areaal
Gorssel	12	1.991	22
Hengelo	3	1.055	21
Laren	9	3.602	33
Lochem	.	151	7
Ruurlo	1	1.596	25
Steenderen	1	635	13
Vorden	16	3.278	57
Warnsveld	10	760	20
Totaal	52	13.084	27

Bronnen: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*; kadaster Arnhem, kadastrale leggers

In de hier geschetste bezitsverhoudingen traden gedurende de negentiende eeuw weinig veranderingen op. Dat lijkt merkwaardig als we bedenken dat tot het eind van die eeuw maar liefst zeventien huizen werden gesloopt, terwijl er slechts vier nieuwe werden gesticht. Het waren echter vooral de kleinere landgoederen met minder dan 100 ha die in deze periode verdwenen. Oorzaak van deze achteruitgang waren vooral de hoge onderhoudskosten die bij deze kleine landgoederen niet werden gedekt door inkomsten uit pacht en bosbouw; hierdoor verdwenen ook in Friesland vele states en stinzen.¹ Waarschijnlijk speelde hierbij ook mee dat bij burgerlijke families de belangstelling voor het bezit van een buitengoed afnam. In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de groeiende en bloeiende steden de plaatsen waar de burgerij zich thuis voelde. Men wilde zich niet meer begraven in een uithoek op het platteland. De grotere landgoederen daarentegen, die ofwel adellijk bezit waren dan wel eigendom van burgers die zich helemaal op het beheer van hun bezit hadden gestort, handhaafden zich en werden zelfs nog verder uitgebreid, deels doordat ze grond van de kleinere landgoederen opkochten. Grote landgoederen als Ampsen, Oolde, Ruurlo, Verwolde, Vorden en De Wildenborch beleefden aan het eind van de negentiende eeuw hun glorie dagen. W. baron van Heeckeren, de eigenaar van het Huis Ruurlo, kocht tijdens de laatste twee decennia van de negentiende eeuw nog voor 25.000 gulden grond bij.² Het totale grondbezit van de landgoederen nam hierdoor tot het eind van de negentiende eeuw slechts heel licht af – tot ongeveer 25 procent van het totaal – en in de gemeenten Ruurlo en Laren nam het zelfs duidelijk toe. Doordat het bezit vooral in Gorssel en Warnsveld verminderde, werd de tegenstelling tussen deze gemeenten en de ‘landgoederengemeenten’ Vorden, Laren en Ruurlo nog groter.

Op macroniveau was het bezit van de landgoederen in dit gebied gedurende de negentiende eeuw dus stabiel, maar op het niveau van de afzonderlijke goederen was dat zeker niet het geval. Kleinere landgoederen verdwenen even snel als ze opkwamen en de omvang van de grotere was aan sterke schommelingen onderhevig. De voornaamste oorzaak daarvan werd gevormd door de problemen die zich telkens weer voordeden bij de vererving van het goed. Het bezit moest dan óf verdeeld worden onder de erfgenamen óf een daarvan moest de anderen uitkopen. Vaak kreeg een van de kinderen het grootste deel van het landgoed in handen en probeerde deze vervolgens het landgoed weer uit te bouwen tot de oorspronkelijke grootte. Landgoederen maakten hierdoor op het ritme van de generaties een cyclus door van groeien, krimpen en opnieuw groeien. Een mooi voorbeeld hiervan verschaft

¹ Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880*, 356.

² Gelders Archief, Huis Ruurlo nrs. 1039-1058.

het landgoed Hackfort bij Vorden. In 1845 was dat 969 ha groot, maar bij het overlijden van A. baron van Westerholt in 1878 moest het worden verdeeld onder een groot aantal erfgenamen. Een neef, B.F.W. baron van Westerholt, verkreeg het kasteel met 438 ha land. Vervolgens heeft deze het weer verder uitgebouwd totdat het in 1942 803 ha mat.¹

Een landgoed was dus geen statisch verschijnsel, het groeide en kromp op het ritme van de wisseling van de generaties. De waarde van een buitengoed als statussymbool was bovendien van invloed op het aantal landgoederen, dat hierdoor kon toe- of afnemen. Grond kon dus het ene moment tot een landgoed behoren, vervolgens in boerenhand raken en daarna weer in het bezit van een landgoed komen, maar niet noodzakelijk hetzelfde landgoed als voorheen. De oppervlakte grond in het landgoederengebied die ooit in het bezit van een landgoed is geweest zal dus aanzienlijk groter zijn dan de totale oppervlakte die de landgoederen bezaten ten tijde van enige momentopname. Dat betekent dus ook dat het stempel dat landgoedeigenaren op het landschap hebben gedrukt wel eens aanzienlijk groter zou kunnen zijn dan uit zo'n momentopname naar voren komt.

In de loop van de twintigste eeuw werd het ook voor de eigenaren van de grotere landgoederen steeds moeilijker om dit vol te houden. De sterk gestegen grondprijzen hadden tot gevolg dat steeds meer geld nodig om mede-erfgenamen uit te kopen, terwijl tegelijkertijd de rentabiliteit van de landgoederen daalde door stijgende lonen, onderhoudskosten en belastingen. Al vóór de Eerste Wereldoorlog werden als gevolg hiervan verschillende grote landgoederen in percelen verkocht. Dat gebeurde in de negentiende eeuw ook wel, maar dan was er toch telkens wel weer een familielid of buitenstaander die zich over het landgoed ontfermde. Nu echter werden de percelen verkocht aan boeren of aan speculanten die de grond bestemden voor de veel lucratievere villabouw. Gedurende de twintigste eeuw nam hierdoor het aantal particuliere landgoederen steeds sneller af terwijl degenen die bleven bestaan het financieel steeds moeilijker kregen. Heeringa's opmerking over geldgebrek van landgoedeigenaren als rem op de modernisering van de landbouw was dus niet uit de lucht gegrepen.

Het feit dat steeds meer landgoederen in handen van speculanten vielen, werd ook opgemerkt door liefhebbers van natuur en landschap, die in 1929 het Geldersch Landschap oprichtten, met name om landgoederen aan te kopen ten einde die van de ondergang te redden.² Ook de rijksoverheid onderkende het gevaar van de verdwijning van vele landgoederen en voerde in 1928 de Natuurschoonwet in, die landgoederen die aan bepaalde voorwaar-

¹ F. Keverling Buisman, *Hackfort*, 146.

² R. Snijders en K. Dansen, *Het Geldersch landschap*, 9.

den voldeden – met name ten aanzien van de openstelling van delen van het landgoed voor het publiek – belastingvoordelen gaf. Toch heeft ook dit de achteruitgang van de particuliere landgoederen niet kunnen voorkomen. Vooral de successiebelasting bleef zwaar drukken.¹ Bovendien was de bosbouw verliesgevend en waren de pachtinkomsten bescheiden; al met al waren de inkomsten uit het landgoed te laag om de hoge onderhoudskosten van huis en park te dekken.² Het aantal particuliere landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek is hierdoor na de Tweede Wereldoorlog sterk teruggelopen. Van de 52 landgoederen uit 1845 waren er rond het jaar 2000 nog een twintigtal over, vaak echter in sterk verkleinde vorm, soms alleen nog bestaand uit huis en park.

Landgoederen, ontginning en bebossing

Ten tijde van de opmeting voor het kadaster omstreeks 1825 bevonden zich in de Noordwestelijke Achterhoek nog belangrijke complexen van woeste gronden, deze besloegen hier toen 32 procent van de totale oppervlakte van de regio. Deze heidegronden waren het bezit van marken, waar de eigenaren van omliggende boerderijen in principe elk een aandeel in hadden. Echt ‘woest’ waren deze gronden niet, er werd vee op geweid en brandstof van gehaald en ze vormden een belangrijk onderdeel van het landbouwsysteem doordat heideplaggen nodig waren voor het bereiden van de onmisbare mest. Toch raakten omstreeks 1800 steeds meer landbouwkundig geïnteresseerden ervan overtuigd dat deze grond door ontginning productief moest worden gemaakt en aldus meer zou kunnen bijdragen aan de welvaart van het vaderland, hiertoe moesten de marken worden verdeeld.³

De wens tot verdeling van de marken en ontginning van de heide leefde vooral bij grootgrondbezitters. Gezien het feit dat die hier in groten getale aanwezig waren, zou mogen worden verwacht dat in de Noordwestelijke Achterhoek markendingen en ontginningen snel op gang kwamen en dat landgoedeigenaren er een belangrijke rol bij speelden. Doordat zij vaak eigenaar waren van vele ‘gewaarde erven’ – boerderijen met een aandeel in de marke – legden zij bij het stemmen over verdeling veel gewicht in de schaal, wat nog werd versterkt door hun vooraanstaande positie in de samenleving. Vrijwel nergens in Oost-Nederland zijn de marken dan ook zo snel verdeeld als in de Noordwestelijke Achterhoek. Begonnen in 1819, waren in 1840 al zestien marken verdeeld en in 1856 de resterende acht. In het noordoosten van de Achterhoek, waar vrijwel geen landgoederen bestonden, begon de

¹ *Rapport van de Commissie ter bestudering van de invloed van het Successierecht op bosbezit*, 31.

² J.J.W. Kempkes en J.W. Meijer, *Economische en financiële problematiek*, XX.

³ H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 24.

Het huis Nettelhorst bij Lochem was een van de vele huizen die in de tweede helft van de 19de eeuw werden gesloopt. Op een deel van een toren na werd het in 1875 afgebroken. Het bouwhuis, dat de bedrijfsruimtes bevatte is echter blijven staan. Foto J. Harenberg 1957. Collectie SHBO Arnhem.

verdeling pas in 1831 en werd de laatste marke verdeeld in 1869. Elf van de vijftien marken werden hier verdeeld na 1840.¹ Uit onderzoek naar de verdeling van marken in de gemeenten Laren en Vorden blijkt dat de snelle verdeling van de marken in de Noordwestelijke Achterhoek inderdaad kan worden toegeschreven aan de invloed van landgoedeigenaren.²

De bedoeling van de verdeling van de marken was de ‘onproductieve’ heide om te zetten in landbouwgrond of bos. Vooral het omzetten in landbouwgrond was niet eenvoudig vanwege een gebrek aan mest. Bovendien vergde ontginning tot landbouwgrond of bos ook veel kapitaal. Boeren beschikten daar in de negentiende eeuw in het algemeen niet over, landgoedeigenaren echter wel. Het ligt dus in de lijn der verwachtingen dat in de

¹ Ibidem, 97-100.

² G.J. Beuzel, *De marke Verwolde, Laren en Oolde*, 163. H.J. Hiddink, *De Nettelhorst. Geschiedenis van het kasteel en de marke Nettelhorst-Langen* (Borne 1991) 270.

Noordwestelijke Achterhoek, waar veel kapitaalkrachtige landgoedeigenaren aanwezig waren, ontginning en bebossing in de negentiende eeuw sneller verliepen dan elders. Om vast te stellen of dit ook werkelijk het geval was, is het tempo van de ontginningen in de Noordwestelijke Achterhoek vanaf ca. 1825 tot 1930 vergeleken met een gebied in het oosten van de Achterhoek waar vrijwel geen landgoederen voorkwamen.¹ Dit gebied is ongeveer even groot als het noordwesten van de Achterhoek (48.000 ha). Het areaal woeste grond was er begin negentiende eeuw echter aanzienlijk groter: 51 procent van het totaal. Het resultaat van de vergelijking, weergegeven in tabel 3, is verrassend. In het landgoedloze oosten werd gedurende de eeuw na de opmeting van het kadaster zowel in absolute als in relatieve zin meer heide ontgonnen dan in het noordwesten. In de periode 1825-1885 gingen beide gebieden in relatieve zin nog ongeveer gelijk op, maar dat betekent dus wel dat de aanwezigheid van landgoederen geen aanwijsbaar voordeel heeft opgeleverd. Na 1885 ging de ontginning in het oosten veel sneller. Voor de periode 1885-1930 zijn er dus inderdaad aanwijzingen dat geldgebrek en mogelijk conservatisme van landgoedeigenaren een hinderpaal hebben gevormd voor verdere ontginning.

Vergelijken we het tempo van de ontginningen in de Noordwestelijke Achterhoek met dat in de provincie Overijssel, dan zijn de verschillen gering. De terugval in de periode 1885-1910 bijvoorbeeld zien we ook daar en deze kan worden toegeschreven aan de agrarische depressie van eind negentiende eeuw. In de periode vóór 1856 echter verliep de ontwikkeling in de Noordwestelijke Achterhoek echter wel opvallend snel. Hier werd negentien procent van het areaal heide ontgonnen tegen slechts elf procent in Overijssel.² Voor het oosten van de Achterhoek valt de periode 1825-1885 helaas niet verder uit te splitsen vanwege de onbetrouwbaarheid van de opgaven van een aantal gemeenten. In de vier gemeenten waarvan de opgaven wel betrouwbaar zijn – Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde en Neede – blijkt echter dat de ontginning hier in de periode tot 1856 veel langzamer verliep dan in het landgoederengebied; amper negen procent van de heide werd hier toen ontgonnen.³

Uit de aangiften voor vrijstelling van grondbelasting vanwege ontginning uit de jaren 1841-1859 blijkt dat de verhoudingsgewijs grote oppervlakte grond die in deze periode in de Noordwestelijke Achterhoek werd ontgonnen grotendeels voor rekening van landgoedeigenaren kwam. Ruim driekwart van

¹ De gemeenten Aalten, Borculo, Dinxperlo, Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Neede en Zelhem.

² H.B.Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 77.

³ Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nr. 11.896.

Tabel 3. De oppervlakte tot landbouwgrond of bos ontgonnen heide in de Noordwestelijke en de Oostelijke Achterhoek, ca. 1825-1930

	ha	% heide- areaal ca. 1825	ha	% heide- areaal ca. 1825
1825-1840	1.183	8		
1841-1856	1.528	10	}7.574	}31
1857-1885	1.715	11		
1886-1910	517	3	3.946	16
1911-1930	2.885	19	6.748	28
Totaal	7.828	51	18.268	75

Bronnen:

Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster ('s-Gravenhage 1875)

Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nr. 11.896

Verslagen van de hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen ('s-Gravenhage 1890)

Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen UR, Agrarische Documentatie LEI

de oppervlakte waarvoor ontheffing werd aangevraagd, werd ontgonnen door landgoedbezitters, de rest vooral door stedelijke grondeigenaren en slechts een klein deel door boeren.¹ Opvallend is dat 55 procent van de door landgoedeigenaren ontgonnen oppervlakte voor rekening kwam van een kleine groep: leden van de families Staring, Brants en Van Löben Sels. Interessant is dat deze families aan elkaar verwant waren. Ze behoorden niet tot de adel, maar waren burgers die hun bezit relatief recent verworven hadden. Dat gold ook voor verschillende andere ontginners. De oude Achterhoekse adel vinden we zelden terug in deze bron, uit deze kring lijkt baron Van Heeckeren van Kell van het Huis Ruurlo de enige te zijn die op enige schaal aan ontginning deed. Lang niet alle aangiften zijn echter bewaard gebleven, dus mogelijk hebben de Achterhoekse baronnen meer ontgonnen dan uit deze bron blijkt. Vast staat in elk geval dat ook baron Van Nagell van Ampsen zich in deze periode met ontginning en bebossing bezig hield.² In dezelfde periode kwamen de aangiften voor vrijstelling in het oosten van de Achterhoek vooral van de lokale bevolking, waarbij het vrijwel altijd om kleine oppervlakten van minder dan een hectare ging. Kapitaalgebrek heeft hier inderdaad een rol gespeeld. In de eerste fase van het ontginningsproces van omstreeks 1830 tot

¹ Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nrs. 11.885-11.895.

² L.H.M. Olde Meierink, *Ampsen*, 45, 69.

1860 is de aanwezigheid van kapitaalkrachtige landgoedeigenaren in de Noordwestelijke Achterhoek dus inderdaad een factor van belang geweest.

Lang niet alle ontgonnen heide werd omgezet in bouw- of grasland, aanzienlijke oppervlakten werden bebost. In het voorgaande bleek dat de bosrijkdom van de Noordwestelijke Achterhoek door twintigste-eeuwse waarnemers vooral werd toegeschreven aan de landgoedeigenaren. Ook tijdgenoten dachten daar zo over; in hun rapport over de landbouw in de gemeente Laren uit 1890 merkten Cort van der Linden en Sickesz – zelf eigenaar van het landgoed De Cloese – op dat de aanleg van dennenbossen en eikenhakhout vooral gebeurde door de grote grondeigenaren.¹ Tabel 4, waarin de omvang het bosareaal voor de periode 1825-1962 in de Noordwestelijke Achterhoek vergeleken is met die in de acht gemeenten in het oosten van de Achterhoek zonder landgoederen, lijkt dit niet meteen te bevestigen. Tot 1910 nam het bosareaal in het oosten zelfs sneller toe dan in het noordwesten. Nu waren daar ongetwijfeld in het oosten ook meer mogelijkheden toe omdat daar meer woeste grond aanwezig was en het bosareaal er bij de opname voor het kadaster veel kleiner was dan in de Noordwestelijke Achterhoek. Dat neemt echter niet weg dat er ook in het landgoedloze gebied in het oosten van de Achterhoek grondbezitters moeten zijn geweest die bereid waren om te investeren in bebossing.

Tabel 4. Het bosareaal in de Noordwestelijke en de Oostelijke Achterhoek, ca. 1825-1962

	Noordwesten		Oosten	
	ha	%	ha	%
1825	5.820	12	2.993	6
1885	7.455	15	5.508	11
1910	7.475	16	5.699	12
1930	6.128	13	3.459	7
1962	6.398	13	2.281	5

Bronnen:

Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster ('s-Gravenhage 1875)

Verslagen van de hoofdcommissie voor de herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen ('s-Gravenhage 1890)

Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen UR, Agrarische Documentatie LEI

De Nederlandse bosstatistiek VI (Zeist 1964)

¹ C.J. Sickesz en P.W.A. Cort van der Linden, 'Laren (provincie Gelderland)' 3.

In de jaren 1910-1962 liep de ontwikkeling in beide gebieden echter sterk uiteen. Over het algemeen was dit voor de zandgronden in Oost-Nederland een periode van ontbossing. Grote oppervlakten bos werden gerooid tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog om te voorzien in de houtbehoefte, die niet meer door import kon worden gedekt. Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging het daarbij niet alleen om de binnenlandse vraag naar hout, maar ook om de behoeften van de Wehrmacht.¹ Een andere oorzaak van de achteruitgang van het bosareaal was de landhonger van de boeren. Zij zetten houtopstanden om in meer rendabel bouw- en weiland. Het was vooral deze laatste factor die bewerkstelligde dat de oppervlakte bos in het oosten van de Achterhoek in 1962 kleiner was dan ten tijde van de opmeting voor het kadaster. In het landgoederengebied daarentegen was de achteruitgang van het bosareaal tot 1930 geringer dan in het oosten en na dat jaar volgde zelfs een licht herstel. Vooral in Vorden, waar het grondbezit van particuliere landgoederen tot lang na de Tweede Wereldoorlog zeer aanzienlijk bleef, nam de oppervlakte bos tussen 1930 en 1962 fors toe, van achttien naar ruim 22 procent van de oppervlakte van de gemeente. Door het kappen van bossen in deze jaren een halt toe te roepen, hebben landgoedeigenaren de bosrijkdom van de Noordwestelijke Achterhoek behouden, maar hebben zij ook, zoals hun critici stelden, de ontwikkeling van de landbouw belemmerd.

De invloed van de landgoedeigenaren op de bebossing is echter groter geweest dan uit tabel 4 valt af te lezen. Zij hebben niet alleen verandering gebracht in de oppervlakte bos, maar ook in de aard van de bossen. Burgemeester Gallée van Vorden merkte in 1811 op dat de bossen in zijn gemeente vooral bestonden uit *'heggen langs de bouwlanden, terwijl eigentlijke bosschen hier weinig worden gevonden'*.² Het bosareaal – misschien zou het beter zijn te spreken van houtopstanden – bestond dus hoofdzakelijk uit houtwallen. Verder zullen er wat bescheiden bossen nabij de kastelen zijn geweest, maar voor de rest gold voor het landschap van Vorden dat het *'boven het dek van de heidevegetatie nagenoeg kaal'* was, zoals Van der Woud over de zandgronden heeft opgemerkt.³ Na de invoering van het kadaster gingen landgoedeigenaren over tot de aanleg van grote oppervlakten dennenbos. Vanaf de invoering van het kadaster tot 1962 nam het areaal naaldhout hier met 144 procent toe tot 3.244 ha; in de acht landgoedloze gemeenten ten oosten van dit gebied bedroeg de toename slechts 75 procent tot 947 ha.⁴ Hierdoor kreeg het

¹ J. Buis en J.P. Verkaik, *Staatsbosbeheer 100 jaar*, 57-58, 81, 88.

² Gelders Archief, Bataafs-Frans Archief nr. 7481.

³ A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (vierde druk, Utrecht en Antwerpen 1998) 198.

⁴ *Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster* ('s-Gravenhage 1875). *De Nederlandse bosstatistiek VI* (Zeist 1964) tabel 19.

landschap in het landgoederengebied in de loop der tijd een geheel ander aanzien, gekenmerkt door een afwisseling tussen landbouwgrond en opgaande bossen. Omstreeks 1962 werd van de oppervlakte van de Noordwestelijke Achterhoek dertien procent ingenomen door opgaand bos, terwijl dat in het landgoedloze oosten van de Achterhoek slechts drie procent was.¹

Bij de aanleg en het behoud van grote oppervlakten opgaand bos zullen economische argumenten niet de hoofdrol hebben gespeeld. Rond het midden van de negentiende eeuw waren deskundigen het erover eens dat opgaand hout niet rendabel was, alleen de teelt van de grove den zou mogelijk enige winst kunnen opleveren.² In de loop van tweede helft van de negentiende eeuw zal de rentabiliteit van de bossen verbeterd zijn door de toenemende vraag naar bouw- en mijnhout, maar bij de aanleg van dennenbossen tot 1860 was daar nog geen uitzicht op. Bovendien vergde deze vorm van bosbouw een grote investering en kon bij een omlooptijd van tenminste zestig jaar niemand voorzien wat de uiteindelijke uitkomsten zouden zijn. Wel kon bosbouw dienen als 'voorbouw' voor het omzetten van schrale heide in landbouwgrond omdat het bos de bodem van een vruchtbare humuslaag voorzag. Het is echter zeer de vraag of dit opwoog tegen de grote investering. Waarschijnlijk was tot eind negentiende eeuw de teelt van hakhout, dat brandhout en eikenschors opleverde, winstgevender. Niet-economische overwegingen moeten dus een belangrijke rol hebben gespeeld bij de bebossing in de negentiende eeuw. De behoefte aan jachtgebieden maar ook de wens om het landschap rondom het huis te verfraaien, zullen hiervan de voornaamste zijn geweest.

Die wens tot verfraaiing van het landschap hing samen met de Engelse landschapsstijl, die eind achttiende eeuw ook in Gelderland doordrong. In tegenstelling tot de tot dan toe gebruikelijke formele tuinaanleg, probeerde men in de Engelse landschapsstijl tot een meer natuurlijke aanleg te komen, waarbij gebruik werd gemaakt van het aanwezige landschap. Bospartijen en met bomen beplante lanen vormden een belangrijk onderdeel van deze landschapsstijl, die daardoor leidde tot een toename van de houtopstanden op landgoederen. Een bijkomend voordeel van de Engelse landschapsstijl was dat het onderhoud van een in deze stijl aangelegd park een stuk goedkoper was dan dat van een formele tuin.³ De ontginningsbeweging van de negentiende eeuw viel dus samen met de verspreiding van de Engelse landschapsstijl, wat een combinatie van het nuttige en het aangename mogelijk maakte. Die combinatie was zichtbaar in de zonering van de bossen rondom het huis: on-

¹ *Nederlandse bosstatistiek*, tabel 19.

² J. Buis, *Historia forestis*, 626-631.

³ *Ibidem*, 557-561.

middellijk daaromheen lag het park, dan volgde gemengd bos en op grotere afstand lagen de naaldhoutproductiebossen. Dat deze laatste niet alleen voor financieel gewin werden aangeplant, blijkt de aanleg van lanen en sterrebossen.¹

Het resultaat van deze landschapsinrichting blijkt mooi uit een beschrijving van het landgoed Ampsen ten noorden van Lochem uit de jaren dertig. Meteen rondom het kasteel lag het park met vijvers, bloemen, heesters en exotische bomen. Daaromheen lagen oude loofbossen, die in het noorden grensden aan de productiebossen met naaldhout. Ten zuiden van het huis had men een vrij uitzicht over bossen en weilanden. Aan de noordkant lagen de boerderijen van de pachters verscholen in het bos, waarin hun bouw- en weilanden als open plekken gesitueerd waren. Zowel bossen als cultuurland waren dus ingepast in het parklandschap rondom Ampsen.²

Overigens moet nu niet meteen worden aangenomen dat de economische voordelen van bebossing slechts bijzaak waren. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de rekeningen van het Huis Ruurlo. Dit grote landgoed (ruim 1.600 ha in 1845) werd op rationele wijze beheerd, duidelijk met het doel een zo groot mogelijk inkomen te verwerven ten einde te voorzien in het onderhoud van kasteel en park en in het levensonderhoud van de familie Van Heeckeren van Kell. Vrijwel onmiddellijk na de verdeling van de marke van Ruurlo in 1832 werd hier begonnen met de aanplant van opgaande (dennen)bossen. Gezien het feit dat dergelijke bossen pas na zo'n zestig jaar kaprijp zijn, kon toen moeilijk worden voorzien hoe dit financieel zou uitpakken. De uitkomsten bleken echter gunstig te zijn; de inkomsten uit de houtverkoop stegen van gemiddeld 6.220 gulden per jaar in de periode 1850-1859 tot 10.530 gulden in het decennium 1890-1899. In het eerstgenoemde decennium kwam negentig procent van de opbrengst van de houtopstanden uit de verkoop van eikenschors en brandhout, in het laatste was dat gedaald tot iets meer dan de helft, terwijl de rest kwam uit de verkoop van eiken en vooral dennen.³ De verkoop van dennen voor telegraafpalen, heipalen en spoorbielzen compenseerde zo ruimschoots de verminderde afzet van brandhout.

In de loop van de twintigste eeuw gingen de niet-economische aspecten van de bosbouw steeds meer overheersen. Houtwallen waren alleen nog maar schadelijk voor de landbouw, hakhout bracht niets meer op en ook de teelt van opgaande bomen was – buiten de twee wereldoorlogen – nauwelijks nog rendabel. Toch hielden landgoedeigenaren hun bossen en houtopstanden in ere. Het instandhouden van het historisch gegroeide en veelal voor een be-

¹ H. Renes, 'Bossen en buitenplaatsen', 46.

² T. Heeringa, *Graafschap*, 30.

³ Gelders Archief, Huis Ruurlo nrs. 1009-1018 en 1049-1058.

langrijk deel door hun voorvaderen gecreëerde landschap stond nu voorop. Dat bleek bijvoorbeeld uit de felle wijze waarop de baron Van Westerholt in de jaren zestig het pootrecht langs de wegen rondom Hackfort verdedigde tijdens de ruilverkaveling Warnsveld. Hij heeft de taaie juridische strijd hierover gewonnen, maar gezien de grote kosten die dit met zich mee moeten hebben gebracht, is het duidelijk dat economische argumenten hier geen rol hebben gespeeld. Veeleer moet de gedachte overheersend geweest zijn dat de controle over het landschap rondom het kasteel niet uit handen moest worden gegeven om aantasting daarvan te voorkomen.¹ Het verzet van de ietwat excentrieke baron Van Westerholt was wel zeer fel, maar ook andere landgoedeigenaren hadden ernstige bezwaren tegen de ruilverkavelingsplannen. Hun bezwaren kwamen duidelijk voort uit de wens om aantasting van het landschap te voorkomen, zo waarschuwden ze bijvoorbeeld voor het risico van verdroging van de grond als gevolg van de voorgenomen verlaging van het grondwaterpeil.²

Landgoederen en landbouw

In de voorgaande paragraaf bleek dat er aanwijzingen zijn dat landgoedeigenaren vanaf het eind van de negentiende eeuw de modernisering van de landbouw in de Noordwestelijke Achterhoek hebben afgeremd en dat de kritiek vanuit landbouwkundige hoek dus niet geheel onterecht lijkt te zijn. Nu zullen we nagaan hoe het werkelijk met de landbouw in de omstreken van Zutphen gesteld was. Op de Nederlandse zandgronden ontwikkelde zich vanaf omstreeks 1850 het zogeheten etagebedrijf, waarin het geproduceerde graan niet meer voor verkoop bestemd was, maar aan het eigen vee werd gevoerd, waarna vlees en zuivel op de markt werden verkocht. Deze periode werd onder andere gekenmerkt door uitbreiding en verbetering van het graslandareaal, een sterke toename van het aantal runderen en varkens en de organisatie van boeren in coöperaties en andere samenwerkingsverbanden en ingrijpende veranderingen in de bedrijfsgebouwen. Om na te gaan in hoeverre de aanwezigheid van landgoederen hierbij een remmende factor is geweest, zullen de gemeenten in de Noordwestelijke Achterhoek waar de invloed van landgoederen tot aan de Tweede Wereldoorlog groot was (Laren, Ruurlo en Vorden) worden vergeleken met de overige gemeenten in het gebied, waar landgoederen van minder belang waren.

Het areaal grasland was in Laren, Ruurlo en Vorden in 1910 toegenomen met twaalf procent ten opzichte van de oppervlakte ten tijde van het kadaster en in 1950 met zeventig procent; voor de overige gemeenten was dit respec-

¹ F. Keverling Buisman, *Hackfort*, 178.

² *Ibidem*.

tievelijk zestien en 62 procent.¹ De verbetering van de kwaliteit van het grasland kan onder andere worden afgeleid uit de veebezetting. Deze nam in Laren, Ruurlo en Vorden toe van 0,9 runderen per ha in 1851 tot 1,81 in 1910 en 2,19 in 1950; in de overige gemeenten nam de rundveebezetting toe van 1,12 in 1851 tot 2,06 in 1910 en 2,29 in 1950. De toename van de rundveehouderij op de zandgronden ging gepaard met een uitbreiding van de varkenshouderij, omdat deze beesten gevoerd konden worden met afvalproducten van de zuivelbereiding. In Laren, Vorden en Ruurlo bedroeg de toename van de varkensstapel tussen 1880 en 1950 894 procent; in de overige gemeenten 604 procent.² Deze cijfers geven duidelijk aan dat de gemeenten met veel grootgrondbezit bepaald *niet* achterbleven bij de overige gemeenten. Dat de ontwikkeling hier sinds de depressie van 1878-1895 zou hebben stilgestaan, zoals rond het midden de twintigste eeuw werd aangenomen, is dus niet juist. Ook in het landgoederengebied ontwikkelde het boerenbedrijf zich in dit tijdvak tot een intensief gevoerd etagebedrijf.

Het staat wel vast dat landgoedeigenaren uit esthetische overwegingen en om te kunnen blijven jagen het rooien van bossen en houtwallen hebben voorkomen of op zijn minst hebben afgeremd, maar tot het werkelijk blokkeren van de omschakeling naar een intensief etagebedrijf heeft dit niet geleid. Het belang van modernisering van de landbouw werd door landgoedeigenaren onderkend, al was het alleen maar omdat het uiteindelijk ook tot hun eigen voordeel kon strekken, in de vorm van hogere pachtinkomsten. Verschillende vooruitstrevende grootgrondbezitters hebben de intensivering van het landbouwbedrijf zelfs bevorderd, zoals jhr. C.A.E.A. van Panhuys van 't Enzerinck bij Vorden. Deze laatste experimenteerde aan het begin van de jaren vijftig van de negentiende met nieuwe meststoffen als guano en '*poudrette van dr. Sarphati*', waarvan hij de effecten vergeleek met die van stalmest.³ Uiteindelijk zou het gebruik van nieuwe meststoffen de sleutel blijken tot de uitbreiding van het cultuurareaal en het verhogen van de opbrengst van de bodem. Hoewel het effect van proeven als die van Van Panhuys op korte termijn waarschijnlijk niet zo groot was, bereidden ze de boerenbevolking wel voor op de nieuwe wijzen van boeren.

Volgens sommige waarnemers had de patriarchale houding van de landgoedeigenaren ook gevolgen voor de mentaliteit van hun pachters, die zou hebben geleid tot conservatisme en gebrek aan initiatief. Zou dit juist zijn, dan zou dat gevolgen moeten hebben gehad voor de coöperatieve beweging,

¹ *Groote der gronden*; Agrarische Documentatie LEI.

² Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nrs. 1361, 1390, 1426, 1435, 1501, 1507, 1527 en 1547. Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen UR, Agrarische Documentatie LEI.

³ Gelders Archief, Gedeputeerde Staten nr. 1527.

die eind negentiende eeuw opkwam. Futloze conservatieve boeren zullen immers niet geneigd zijn geweest deel te nemen aan nieuwe organisatievormen. Coöperaties waren op de zandgronden vooral van belang voor het goedkoop aankopen van kunstmest en krachtvoer en voor het goed betaald kunnen verkopen van de melk aan de boterfabriek. In tabel 5 is het aantal coöperatieve zuivelfabrieken en hun ledental in de Noordwestelijke Achterhoek in 1900 weergegeven. Het blijkt dat deze coöperaties het meest voorkwamen en ook de meeste leden hadden in Ruurlo, Vorden en Laren, de gemeenten waar de invloed van landgoederen het grootst was. In Vorden en Laren overtrof het aantal leden zelfs het aantal boeren, waarschijnlijk waren daar ook boeren van buiten de gemeente lid. Ook aankoopcoöperaties deden het in de gemeenten met veel landgoederen beter. Van de elf aankoopverenigingen in de regio van kunstmest en/of krachtvoer waren er zeven in Laren, Ruurlo of Vorden gevestigd en slechts vier in de andere gemeenten. Het verschil in de bedragen waarvoor deze coöperaties goederen inkochten was nog veel groter. De coöperaties in Ruurlo, Vorden en Laren kochten voor 161.000 gulden kunstmest en krachtvoer aan, die in de andere gemeenten voor slechts 10.000 gulden.¹

Tabel 5. Coöperatieve zuivelfabrieken in de Noordwestelijke Achterhoek, 1900

	Handkracht- fabrieken	Stoomzuivel- Fabrieken	Ledental	Boeren >1 ha in 1895
Gorsel	.	2	145	276
Hengelo	.	.	.	96
Laren	3	1	451	264
Lochem	.	.	.	126
Ruurlo	.	1	200	243
Steenderen	.	1	122	247
Vorden	.	2	224	139
Warnsveld	.	.	.	86
	3	7	1.142	1.477

Bron: *Verslag van den landbouw over 1900* ('s-Gravenhage 1902) 566-569.

Uit deze cijfers blijkt dat het grootgrondbezit dus geen hinderpaal is geweest voor de ontwikkeling van de coöperatieve beweging in gemeenten met veel landgoederen. Sterker nog, ze blijken het zelfs te hebben bevorderd. Op de landgoederen De Boekhorst en De Cloese in Laren werden door de eigenaren handkracht boterfabriekjes opgericht. In Vorden was het uitgerekend ba-

¹*Verslag van den landbouw over 1900* ('s-Gravenhage 1902) 436-439.

ron Van der Borch, als eigenaar van het huis Vorden de grootste grondbezitter in de gemeente, die in 1888 voor het eerst voorstelde om een coöperatieve stoomzuivelfabriek op te richten.¹ Het valt dus moeilijk vol te houden dat landgoedeigenaren een conservatieve mentaliteit bij de boerenbevolking zouden hebben bewerkstelligd. Eerder was het zo dat zij – althans de progressieve landgoedeigenaren die zich actief met hun bezittingen bemoeiden – door hun bredere horizon in staat waren hun pachters in contact te brengen met nieuwe ideeën en methoden.

De intensivering van het boerenbedrijf op de zandgronden en het steeds sterkere accent dat daarbij werd gelegd op de melkveehouderij had ook gevolgen voor de bedrijfsgebouwen. Al in de negentiende eeuw besepte men dat de uiterst onhygiënische potstallen niet geschikt waren voor de melkveehouderij. De grupstallen die deze stallen uiteindelijk vervingen, moesten in de twintigste eeuw vanwege de mechanisatie plaatsmaken voor de ligboxenstal. Het investeren in nieuwbouw of aanpassing van bestaande gebouwen is in principe een taak van de verpachter. Bij de modernisering van de agrarische bedrijfsgebouwen in de Noordwestelijke Achterhoek was dus een belangrijke rol weggelegd voor de landgoedeigenaren, die hier samen honderden boerderijen bezaten. Of zij in dit opzicht hun verantwoordelijkheid hebben genomen, is totnogtoe nauwelijks onderzocht. Bekend is wel dat dr. W.C.H. Staring, eigenaar van De Boekhorst onder Laren, al rond 1850 pleitte voor de introductie van grupstallen en overdekte mestvaalten en daar bij zijn mede-landgoedbezitters in Gelderland ook enig succes heeft gehad.² Interessant in dit verband is een onderzoek uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw naar landgoederen in de omgeving van Vorden, waaruit blijkt dat bij de boerderijen die tot landgoederen behoorden niet minder, maar juist meer moderne ligboxenstallen waren gebouwd dan bij boerderijen die daar niet toe behoorden.³

Heeringa's veronderstelling dat het door geldgebrek niet zou zijn gekomen tot modernisering van de bedrijfsgebouwen van boerderijen op landgoederen, blijkt dus niet helemaal op te gaan. Op het landgoed Ruurlo bijvoorbeeld werd eind negentiende eeuw begonnen met een systematische vernieuwing van de bedrijfsgebouwen waarvoor in 1895 zelfs een bouwkundige in vaste dienst werd genomen.⁴ Landgoedeigenaren namen ook hier dus hun verantwoordelijkheid, hoewel dat niet altijd eenvoudig was, zoals blijkt uit een artikel over het landgoed Ampsen bij Lochem uit 1909. 'De nieuwe systemen, die den landbouw in intensiteit doen winnen, worden er gelei-

¹ *Vorden: een historische verkenning*, 81.

² P. van Cruyningen, 'Zuinigheid', 53-62.

³ R. Cosijn e.a., *Verslag van een studie*, 72.

⁴ Gelders Archief, Huis Ruurlo nr. 1054.

delijk ingevoerd, maar voor onze Geldersche heeren zijn er wel betere tijden geweest, dan die ze tegenwoordig beleven. Wanneer ze door vernieuwing en verbouwing de woningen van hun onderhoorigen naar de eischen van den tijd willen inrichten, wanneer ze den erkend goeden weg van landontginning en heide-opruiming willen opgaan (...) is er zeer, zeer veel noodig, om thans een landgoed op peil te houden'.¹ Dit weerhield de bewoners van Ampsen er echter niet van voort te gaan met de modernisering van bedrijfsgebouwen, zelfs in de moeilijke jaren dertig werden hier nog veel boerderijen vernieuwd.²

In het zojuist aangehaalde rapport werden boerderijen op landgoederen vergeleken met bedrijven daarbuiten. Het is zinvol hier nog wat verder op in te gaan omdat de in het voorgaande gepresenteerde cijfers gemeenten betreffen en geen individuele bedrijven. Het zou in principe mogelijk, hoewel niet erg waarschijnlijk kunnen zijn, dat de geconstateerde modernisering in Vorden, Ruurlo en Laren uitsluitend was bewerkstelligd door 'vrije' boeren, die als nijvere bijen aan het moderniseren waren terwijl hun pachtende collega's machteloos met de armen over elkaar moesten toekijken. Uit dit rapport blijkt dat bedrijven op en buiten landgoederen niet zo heel veel van elkaar verschilden. De productiviteit van boerderijen op landgoederen werd negatief beïnvloed door versnippering en de aanwezigheid van veel houtwallen. Het samenvoegen tot grotere percelen werd ook verhinderd doordat eigenaren bestaande houtopstanden niet wilden verwijderen. Deze nadelen werden echter gecompenseerd doordat op landgoederen de bedrijven aanzienlijk groter waren (gemiddeld 3 ha), terwijl ook de percelen er groter waren en de ontsluiting daarvan beter was. Gemiddeld was de bedrijfsvoering op landgoederen wel wat minder intensief dan erbuiten, maar van een sterk achterblijven van de bedrijven op landgoederen was geen sprake. Bovendien waren de pachtboeren content over de soepele mogelijkheden tot bedrijfsopvolging.³

Conclusie

In tegenstelling tot wat de samenstellers van de Nota Belvedere menen is het landschap van de Noordwestelijke Achterhoek van recente datum. Het coulissenlandschap zoals dat daar nu bestaat, is pas ontstaan na de markeringen van de negentiende eeuw. De rijkdom aan bossen en houtwallen in de regio is te danken aan bebossing door landgoedeigenaren in de negentiende eeuw en aan het verzet van deze groep tegen ontbossing in de twintigste eeuw. Esthetische overwegingen en de behoefte aan jachtgebied wogen

¹ F.J. van Uildriks, 'Het kasteel Ampsen', 583.

² L.H.M. Olde Meierink, *Ampsen*, 49.

³ R. Cosijn e.a., *Verslag*, 74-76.

daarbij zwaarder dan economische argumenten. In deze zin kan worden gezegd dat landgoedbezitters een stempel op het landschap hebben gedrukt én tot op zekere hoogte een obstakel hebben gevormd voor de modernisering van de landbouw.

Toch blijkt de toestand van de landbouw op landgoederen minder slecht te zijn dan hij vaak is afgeschilderd. De ontwikkeling naar het intensieve etagebedrijf heeft hier net zo goed plaatsgevonden als elders op de Nederlandse zandgronden. Landgoedeigenaren hebben deze veranderingen niet verhinderd, niet uit conservatisme en blijkbaar ook niet vanwege geldgebrek. In de negentiende eeuw hebben progressieve landgoedbezitters zelfs actief bijgedragen aan de omschakeling. Een landschapselement dat nog aan deze tijd herinnert en dat maar weinigen met landgoederen zullen associëren, wordt gevormd door de boterfabriekjes die men hier en daar nog bij landgoederen kan aantreffen. Ook vaaltstallen en moderne boerderijvormen uit de late negentiende eeuw herinneren aan de inspanningen van vooruitstrevende landgoedbezitters. Helaas bestaat er nog steeds geen goed overzicht van wat aan dergelijke landschapselementen bewaard is gebleven.

Dit alles neemt niet weg dat wanneer landgoedeigenaren het samenvoegen van percelen of het rooien van houtwallen verhinderden om natuurschoon en jachtgebied te behouden, dat bij de boerenbevolking en bij landbouwdeskundigen tot frustratie zal hebben geleid. Er blijkt duidelijk een spanning te bestaan tussen beide taken die landeigenaren zich hebben gesteld. Economische instandhouding van het bezit vergt modernisering van de landbouw, die onvermijdelijk ook landschappelijke consequenties heeft. De tweede taak, het behoud van het historisch gegroeide landschap, verdraagt zich daar vaak niet mee en kan ertoe leiden dat boeren minder voortvarend te werk kunnen gaan dan ze graag zouden willen. Toch moet worden geconcludeerd dat landgoedeigenaren er in het algemeen behoorlijk in slaagden economie en ecologie tegen elkaar af te wegen en dat zij de negatieve commentaren die zij in het verleden kregen, niet hebben verdiend. Eigenlijk kan wel worden gesteld dat zij door hun streven naar een combinatie van rendabele landbouw met behoud van landschappelijke waarden hun tijd vooruit waren.

Het landschap van het noordwesten van de Achterhoek zoals we dat nu kennen, is het resultaat van de voor Nederland bijzondere sociaal-economische verhoudingen in dit gebied. Het vormt de neerslag van een eeuwenlange interactie tussen landgoedeigenaren en hun pachters. De karakteristieke afwisseling van natuur en cultuurgrond vormt de neerslag van de bijzondere sociale geschiedenis van de regio. Als we kunnen spreken van een specifieke identiteit van de Noordwestelijke Achterhoek, dan is die gevormd door de in

de loop van de geschiedenis wisselende machtsverhoudingen tussen landjonkers en boeren.

Epiloog

Het aantal particuliere landgoederen in de Noordwestelijke Achterhoek en hun oppervlakte is gedurende de twintigste eeuw sterk verminderd. Toch hebben ze voor de regio nog steeds een niet te verwaarlozen betekenis. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw behoort hier naar schatting nog een kleine tien procent van de grond tot particuliere landgoederen.¹ Met name rondom Vorden bevindt zich nog een aantal particuliere landgoederen met een fors grondbezit. Opvallend is dat in de laatste paar enkele historische huizen zelfs opnieuw in particulier bezit zijn gekomen, zij het met een aanzienlijk kleiner grondbezit dan voorheen. Door hun streven naar behoud van landschappelijke en cultuurhistorische waarden, gecombineerd met de wens tot het instandhouden van een rendabele landbouw, kunnen de landgoederen hier ook in de toekomst een belangrijke rol blijven spelen. Wie het behoud van het landschap en plattelandsvernieuwing ter harte gaat, doet er goed aan voorzichtig om te gaan met particuliere landgoederen.

¹ *Natuur in goede handen*, 78.

5

Het vergeten landschap De waarde van het landschap van de ruilverkaveling

Simon van den Bergh

Inleiding

Een groot gedeelte van het Nederlandse landschap is gedurende de twintigste eeuw ruilverkaveld. Deze gebieden zijn als gevolg van deze ingreep sterk veranderd. De oude verkavelingsstructuur is onherkenbaar gerationaliseerd, waterlopen zijn genormaliseerd, er zijn wegen verhard of zelfs verlegd en van microreliëf is nog nauwelijks sprake: het land is keurig geëgaliseerd. Wanneer het landschap in een verkaveld gebied voor en na de ingreep wordt vergeleken is het soms onherkenbaar veranderd. In sommige gebieden is dit ingrijpende instrument zelfs meerdere malen ingezet. Het kan eigenlijk niet anders dan dat een dergelijk ingrijpend instrument veel stof tot discussie heeft opgeleverd. Zo zijn er verslagen van discussies op lokaal niveau tussen voor- en tegenstanders van een bepaalde ruilverkaveling. Ook op nationaal niveau was ruilverkaveling zolang het heeft bestaan een regelmatig terugkerend onderwerp van discussie. In deze discussies stonden onder andere de urgentiebepaling en het expliciete agrarische belang dat werd gehanteerd centraal.

Hoewel de Ruilverkavelingswet al bijna 20 jaar geleden is vervangen door de Landinrichtingswet en daarmee formeel een einde aan het instrument is gekomen, betekent dit geenszins dat ruilverkaveling uit de discussie omtrent de inrichting van het landelijk gebied is verdwenen. Om te beginnen duurt de uitvoering van een ruilverkaveling een aantal decennia. Dat betekent dat er nog altijd ruilverkavelingen worden uitgevoerd.¹

Daarnaast is ruilverkaveling nog altijd actueel doordat men sinds het verschijnen van de Nota Belvedere meer aandacht is gaan besteden aan het behoud en de ontwikkeling van cultuurhistorische waarden in Nederland.² Wanneer men spreekt over het authentieke landschap van een bepaald gebied wijst men soms terug naar de situatie zoals deze bestond rond 1850 of 1900.

¹ Zo is de ruilverkaveling *Lopikerwaard* pas onlangs afgerond en wordt de ruilverkaveling *Eemland* eind 2004 pas afgerond.

² *Belvedere, Beleidsnota*.

De discussie over hoe arbitrair deze situatie is ten opzichte van andere jaartallen zal hier niet worden gevoerd. Het kiezen van een bepaald jaartal als uitgangspunt voor het bepalen van cultuur-historische waarden in een gebied houdt in dat al voor de inventarisatie elementen of structuren worden uitgesloten. In het geval van het kiezen voor bijvoorbeeld het jaartal 1850 betreft die uitsluiting ruim 150 jaar landschapsontwikkeling nadien.

Ook wanneer de keuze geen reconstructie inhoudt, kunnen laat twintigste-eeuwse veranderingen aan het landschap als weinig bijzonder worden gekenmerkt zonder dat hiervoor duidelijk aanwijsbare inhoudelijke redenen worden gegeven. Immers, het identificeren van interessante of relevante ontwikkelingen uit de tijd waarin men leeft of die nog maar zeer kort geleden is, is een zeer complexe opgave. Hiervoor moet een gedegen kennis van het onderwerp en de daarmee verbonden maatschappelijke en economische ontwikkelingen beschikbaar zijn. Elementen die in eerste instantie als gevolg van beeldvorming of onvolledige kennis als weinig waardevol gekarakteriseerd werden, kunnen door een studie van de historische context ervan sterk aan waarde winnen.

Daarnaast kampt ruilverkaveling met nog een extra probleem. Door het grondige karakter van ruilverkaveling boet het landschap als gevolg van ruilverkaveling in aan kenmerkendheid. Het verdwijnen van regionaal kenmerkende eigenschappen levert een beeld op dat snel het etiket 'saaï' opgeplakt zou kunnen krijgen. Dit beeld heeft vanzelfsprekend weinig voordelige gevolgen voor het behoud van in het kader van ruilverkaveling aangebrachte veranderingen.

In deze bijdrage zal worden ingegaan op de historische waarde van ruilverkaveling en het ruilverkavelingslandschap. Omdat het landschap als gevolg van ruilverkaveling sterk is veranderd, ligt de nadruk in het bestaande cultuurhistorische onderzoek op die objecten en structuren die verdwenen zijn als gevolg van ruilverkaveling. Nieuwe elementen worden vrijwel genegeerd. Uiteindelijk zal worden betoogd dat de ruilverkaveling en de ruimtelijke gevolgen ervan meer aandacht verdienen vanuit de historische en cultuurhistorische disciplines dat tot nu toe het geval is.

Om de ruilverkaveling en de hierdoor veroorzaakte ruimtelijke veranderingen goed op hun waarde te kunnen schatten is het in de eerste plaats van belang een goed beeld te hebben van wat ruilverkaveling en een sterk daarmee verbonden discipline, de cultuurtechniek, inhoudt. Hieraan zal aandacht worden besteed in de volgende paragraaf.

In de daaropvolgende paragraaf zal de huidige positie van ruilverkaveling in de bestaande cultuurhistorische literatuur uit de doeken worden gedaan. De nadruk zal hierbij liggen op de historisch-geografische tak van de cultuur-

historie. Deze tak is immers het dichtst betrokken bij landschapsontwikkeling en derhalve moet daar het grootste gedeelte van de ruilverkavelingsliteratuur te vinden zijn. De historische bouwkunde is vooral daar van belang waar het boerderijen betreft.

In de voorlaatste paragraaf zal het instrument in een breder maatschappelijk en historisch kader geplaatst worden. Niet alleen in het landbouwbeleid, maar ook in andere sectoren van het overheidsbeleid heerste een tijd de idee dat de samenleving maakbaar was. Ruilverkaveling kan worden gezien als een instrument om de landbouw de gewenste richting op te sturen. Tenslotte zal de waarde van ruilverkaveling in cultuurhistorisch opzicht worden behandeld. In deze paragraaf wordt de kennis uit de voorgaande paragrafen toegepast.

Cultuurtechniek en ruilverkaveling

Ruilverkaveling is de toepassing van een aantal cultuurtechnische maatregelen met het doel de agrarische productiestructuur te verbeteren. Omdat de wensen die men tijdens de twintigste eeuw had met betrekking tot de ontwikkeling van de landbouw voortdurend veranderden, wekt het weinig verwondering dat de inhoud van het instrument eveneens constant veranderde. In deze paragraaf zullen de verschillende cultuurtechnische ingrepen die tijdens een ruilverkaveling werden uitgevoerd worden belicht. Daarna wordt de geschiedenis van het instrument kort aangestipt. De nadruk zal liggen op het verschil tussen ruilverkavelingen ‘oude stijl’ en ‘nieuwe stijl’.

Cultuurtechniek

Cultuurtechniek wordt wel omschreven als het geheel van ‘werken en maatregelen die de (landbouwkundige) gebruikswaarde van grond blijvend, althans voor een lange reeks van jaren, vergroten’.¹ Bij deze werken en maatregelen kan worden gedacht aan het verbeteren van de waterhuishouding, het verbeteren van de ontsluiting, grondverbetering, boerderijverplaatsing en ontginning. Het tweede deel van de definitie is eveneens van belang. Een cultuurtechnische maatregel moet enkele jaren van nut zijn. Om deze reden onderscheidt cultuurtechniek zich van jaarlijks terugkerende werkzaamheden als ploegen, eggen en het uitbaggeren van sloten. De wetenschap is vanuit Duitsland in ons land geïntroduceerd. Het is om deze reden dat het begrip geen juiste vertaling in het Engels kent. De gebruikelijk gehanteerde term in die taal is *agri-engineering*. Dit begrip omvat echter ook wat hier landbouwtechniek of landbouwmechanisatie genoemd wordt. De in Nederland gehanteerde scheiding van de twee begrippen is kenmerkend voor de

¹ *Veenman's Agrarische Winkler Prins* (Amsterdam en Brussel 1954) 646.

ontwikkeling van de agrarische sector alhier.¹ Cultuurtechniek als wetenschap is nog zeer jong. De eerste vermeldingen in Nederland zijn van het eind van de negentiende eeuw, hoewel al lang voor die tijd werken werden uitgevoerd die nu als cultuurtechniek bestempeld zouden worden. Zo gaat Van Lier kort in op een vijftiende-eeuwse kavelruil bij Zwolle² en ook de middeleeuwse cope-ontginningen van het veenweidegebied zouden als cultuurtechniek aangemerkt kunnen worden.

De opkomst van de cultuurtechniek als wetenschap aan het eind van de negentiende eeuw kan verklaard worden vanuit de veranderingen die de Nederlandse landbouw doormaakte. Vanaf 1850 voltrok zich een aantal ontwikkelingen die de agrarische sector sterk van karakter deed veranderen. Innovaties als coöperatief optreden van agrariërs, het gebruik van nieuwe werktuigen, de opkomst van de landbouwwetenschap en iets later de inmening van de overheid maakten dat de bestaande inrichting van het landschap in sommige streken niet meer voldeed.

In sommige literatuur wordt een direct verband gelegd tussen de landbouwcrisis van de jaren tachtig van de negentiende eeuw en de hierboven geschetste ontwikkelingen. De boeren zouden door de goede economische omstandigheden tot aan de crisis te weinig gedwongen zijn geweest om te investeren in innovaties. De crisis zou ze hebben wakker geschud en daarmee een nieuwe fase van de ontwikkeling van de landbouw hebben ingeluid. Van der Poel heeft aangetoond dat deze *slapende rijk-theorie* het gevolg is van latere beeldvorming, bewust of onbewust.³ Ook landbouwhistoricus Bieleman levert in verschillende publicaties het bewijs dat de vernieuwing in de landbouw zich al vanaf 1850 had ingezet.⁴ Het is opmerkelijk dat deze theorie, ondanks de ontkrachtingen, nog altijd wordt aangehangen.⁵

Vrij kort nadat de cultuurtechniek voor het eerst van zich deed spreken in Nederland werd de eerste cultuurtechnische organisatie in Nederland opgericht. De Nederlandsche Heidemaatschappij, opgericht in 1888 als vereniging voor het algemeen nut, zou zich gaan bezig houden met ontginningen en andere cultuurtechnische werken. Hofstee ging zo ver te zeggen dat men voorvoelde dat nieuwe tijden op komst waren en dat er een gevoel heerste dat de cultuurtechniek daarin een belangrijke rol zou kunnen spelen.⁶

¹ J. Bieleman, 'De cultuurtechnische verbouwing van Nederland', 24.

² H.N. van Lier, 'Cultuurtechniek in historisch perspectief', 10-31, aldaar 11.

³ J.M.G. van der Poel, *Honderd jaar landbouwmecanisatie in Nederland* (Wageningen 1967).

⁴ Zie onder andere de hoofdstukken van J. Bieleman en P.R. Priester in J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, Deel 3 – landbouw en voeding*.

⁵ Bijvoorbeeld in L. Douw, J. Post, *Kracht door verandering*.

⁶ E.W. Hofstee, '75 jaar ontwikkeling van de Nederlandse landbouw', 92-129.

Weinigen hadden echter kunnen vermoeden hoezeer de cultuurtechniek en met name de ruilverkaveling het Nederlandse landschap zou gaan veranderen in de twintigste eeuw.

Ruilverkaveling

Direct na de introductie van de cultuurtechniek kwam de discussie rond ruilverkaveling op gang. Al eerder, vanaf het midden van de negentiende eeuw, werd het probleem van de versnippering van gronden opgemerkt. Met name op de essen, engen en enken op de zandgronden was het bezit zeer gefragmenteerd. Boeren hadden tientallen percelen die vele kilometers uit elkaar konden liggen. Hoewel gedurende de negentiende eeuw regelmatig is gewezen op het nut van 'zamenlegging', kwam het nooit tot afdoende maatregelen het probleem goed aan te pakken. Immers, om het probleem op te lossen was de medewerking van alle eigenaars nodig. Wanneer één van hen weigerde de medewerking te verlenen had het weinig nut de situatie te verbeteren. Daarnaast waren er nog andere redenen waardoor versnippering niet of nauwelijks als probleem werd ervaren. Zolang het land handmatig werd bewerkt maakte het niet zo uit hoe groot de percelen waren. Versnippering had zelfs voordelen. Door stukken grond verspreid over het land te hebben werd het risico van bijvoorbeeld overstroming, ziekte en misoogst gespreid over een groter oppervlak.

Pas aan het eind van de negentiende eeuw werd versnippering door een enigszins grotere groep als problematisch ervaren. Hoewel het moeilijk is de directe relatie aan te tonen, heeft het er alle schijn van dat de discussie rond ruilverkaveling pas goed op gang kwam nadat aan een aantal voorwaarden was voldaan. In de eerste plaats hebben de al eerder genoemde innovaties in de landbouw ertoe geleid dat er een besef kwam dat men efficiënter kon produceren in de landbouw. De landbouwcrisis heeft daartoe bijgedragen in die zin dat de concurrentie van overzeese gebieden te groot werd en dat daarmee tevens een noodzaak kwam om efficiënter te produceren. Daarnaast is de opkomst van een enigszins sterkere overheid van groot belang. Tussen 1880 en 1925 is een toename van de activiteiten van de overheid in een aantal sectoren waarneembaar. Op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, huisvesting en ook de landbouw begon de Nederlandse overheid steeds meer te interveniëren.

Na een drietal onder leiding van de Heidemij vrijwillig uitgevoerde ruilverkavelingen bleek dat men weinig kon bereiken zonder een dwingend

wettelijk kader.¹ Zolang een kleine minderheid de doorgang van een ruilverkaveling kon verhinderen, bleek het bijzonder moeilijk unanieme overeenstemming te bereiken. Dit werd overduidelijk bij een poging voor een tweede ruilverkaveling op Ameland, de Hollumer Mieden, waar de inspanningen om tot een ruilverkaveling te komen afketsten op één tegenstander.

Met de inwerkingtreding van de Ruilverkavelingswet van 1924 veranderde dit. Wanneer de meerderheid van de eigenaars – die ook de meerderheid van de grond moest vertegenwoordigen – vóór de ruilverkaveling stemde, vond deze doorgang. Overigens werden de belanghebbenden die niet naar de stemming kwamen, geacht voor de ruilverkaveling te stemmen. De vereiste dubbele meerderheid zorgde er in combinatie met de zware financiële lasten voor dat in de periode tot aan 1938 niet al te veel ruilverkavelingen doorgang vonden. In sommige bronnen wordt aangegeven dat dit het gevolg van starheid of conservatisme zou zijn.² Het lijkt echter logischer dat men tijdens de economische crisis van de jaren twintig en dertig liefst zo min mogelijk financiële verplichtingen aanging om zo bedrijfsrisico's te minimaliseren. De overheid, die door de behaalde resultaten inmiddels vertrouwen had gekregen in het instrument, besloot tot een wetswijziging in 1938. Juist die twee zaken die het aantal aangenomen ruilverkavelingen tot een minimum hadden beperkt, de vereiste dubbele meerderheid en de hoge financiële lasten werden veranderd. Voortaan was een enkele meerderheid, eigenaars of land, nodig om ruilverkaveling doorgang te laten vinden. Dit heeft geleid tot het idee dat grootgrondbezitters de uitslag van een stemming eenvoudig naar hun hand zouden kunnen zetten. In theorie is dat ook juist. In de praktijk blijkt echter dat tegenstemmers over het algemeen gemiddeld een groter stuk land vertegenwoordigen.³

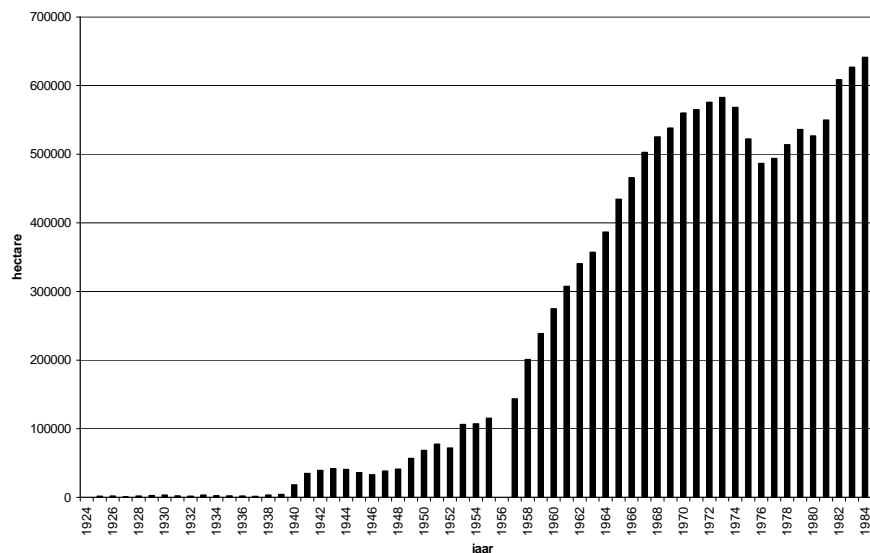
De ruilverkavelingsplannen die onder de wetten van 1924 en 1938 vielen, hebben het landschap zeer sterk veranderd, maar vreemd genoeg is de landbouwstructuur nagenoeg gelijk gebleven. De plannen waren voornamelijk gericht op de ontsluiting van gebieden, het verbeteren van de waterhuishouding en het zoveel mogelijk samenvoegen van percelen. Met de komst van de Ruilverkavelingswet van 1954 zou dit veranderen.

¹ Dit waren de ruilverkavelingen Ballumer Mieden, Dalfser Hooislagen en Nieuwleusen. De gang van zaken op Ballum is uitvoerig beschreven in onder meer E.D. Dijkstra, 'Een ruilverkaveling te Ballum op Ameland', en J. Groeneveld, *Veranderend Nederland*. Een aantal van de problemen bij de Dalfser Hooislagen is weergegeven in: S.M. van den Bergh, 'Ruilen zonder regels', 58-67.

² Zie bijvoorbeeld: A. M. van den Broecke, J. A. de Vries, *Houdingen en weerstanden tegenover ruilverkaveling*.

³ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslagen* (Utrecht 1952-1985).

Figuur 1. Totaal aantal hectares in uitvoering

Bron: Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslagen over de jaren 1924-1985* (Utrecht 1924-1985). Van 1956 zijn geen gegevens beschikbaar.

Na de Tweede Wereldoorlog bleek dat de bestaande ruilverkavelingswet niet voldeed aan de nieuwe bedoelingen die men met het instrument had gekregen. Het door de oorlog en de Watersnoodramp van 1953 zwaar getroffen Zeeland moest opnieuw ingericht worden. De plannen verschilden aanzienlijk van de oude traditionele ruilverkavelingen. Niet alleen moesten ontsluiting, waterhuishouding en versnippering aangepakt worden, de landbouwstructuur zou eveneens drastisch moeten veranderen. Er werden voor het eerst plannen gemaakt voor sanering en bedrijfsverplaatsing. Daar de bestaande ruilverkavelingswet hiertoe geen mogelijkheden bood werd speciaal voor de situatie waarin Zeeland zich bevond een tweetal noodwetten uitgevaardigd: de Herverkavelingswet Walcheren (1947) en de Herverkavelingswet Noodgebieden (1953). Ondertussen begon men ook elders de beperkingen van de bestaande wet te erkennen.

Er werd een nieuwe ruilverkavelingswet ontworpen die in 1954 in werking trad. Ruilverkavelingen die onder deze wet werden uitgevoerd, werden ook wel ruilverkaveling 'nieuwe stijl' genoemd. Deze bijnaam is het gevolg van de nieuwe richting die men in sloeg met deze wet. Niet langer was de bestaande landbouwstructuur het uitgangspunt. Met de nieuwe wet wilde

men een nieuwe landbouwstructuur in een gebied introduceren. Het doel was een grootschaliger landbouw te creëren. Hiertoe werden middelen noch moeite geschuwd. Onder de nieuwe ruilverkavelingswet werd het overgrote deel van de ruilverkavelingen uitgevoerd. Ongeveer 90 procent van alle uitgevoerde ruilverkavelingen viel onder de ruilverkavelingswet van 1954.

Tegelijkertijd was er sprake van een tweede, minstens zo belangrijke ontwikkeling op het platteland. Vanaf de jaren zestig werd een steeds nadrukkelijker claim op het landelijk gebied gelegd vanuit andere sectoren dan de landbouw. Natuur, landschap, toerisme en nieuwe bewoners, forensen uit de stad, kregen een steeds groter belang in het landelijk gebied. Hoewel de natuurbescherming al in het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling kwam, raakte ze pas in deze periode nadrukkelijk betrokken bij ruilverkaveling en bleken vertegenwoordigers van deze organisaties in staat belangrijke eisen te stellen bij het ontwerpen van ruilverkavelingsprojecten. Ook liepen het aandeel van de agrarische productie in het nationaal product en het aandeel van de in de landbouw werkzame personen in de totale beroepsbevolking drastisch terug. Hoewel de landbouw nog altijd het grootste oppervlak van het land in bezit nam, werd in de jaren zeventig overduidelijk dat er behoefte was aan een vervanger van de Ruilverkavelingswet van 1954. In 1974 al verscheen de Interimnota Landinrichtingswet en werd de stemmingsprocedure gedemocratiseerd; thuisblijvers werden geacht niet te stemmen. De ruilverkavelingswet werd in 1985 vervangen door de Landinrichtingswet. Dit betekende echter niet dat alle ruilverkavelingen voorbij waren. Daar de uitvoering van een ruilverkaveling meer dan twintig jaar kan duren, worden er nog altijd plannen uitgevoerd die onder de ruilverkavelingswet zijn aangenomen.¹

Ruilverkaveling lijkt het eigen einde te hebben ingeleid. Het platteland werd in de jaren veertig van de twintigste eeuw nog sterk geplaagd door tal van problemen. De meeste wegen waren onverhard en er was sprake van veel wateroverlast. Met het verbeteren van deze omstandigheden werd het toegankelijk voor groepen mensen die er voorheen niets te zoeken hadden. Toeristen kwamen gebruik maken van het vernieuwde platteland. Sommigen besloten er zelfs te gaan wonen en naar het werk in de steden te forensen. Naarmate deze ontwikkeling zich doorzette en minder mensen hun bestaan in de landbouw vonden, kwam de puur agrarische doelstelling van ruilverkaveling onder druk te staan, om tenslotte in 1985 te bezwijken onder de druk van de nieuwe belangen in het landelijk gebied.

¹ Er is een grote variatie in de lengte van uitvoering van plannen. Een flinke uitschieter echter is de ruilverkaveling Eemland. De eerste voorbereidingen begonnen in 1963 en men verwacht dat het project in 2004 afgerond zal zijn.

Ruilverkaveling is gedurende heel haar bestaan omstreden geweest. In de beginperiode stond vooral het verschil tussen ruilverkaveling en onteigening centraal. Uiteindelijk wist men de tegenstanders ervan te overtuigen dat aan onteigening andere principes ten grondslag lagen.¹ Daarnaast bestond, vooral in katholieke kringen, de vrees dat het verplaatsen van eigendommen de grondgebondenheid en daarmee de vaderlandsliefde van boeren zou verminderen. Met name Pater Van de Elsen heeft zich ingezet om een dergelijke ‘onchristelijke wet’ te voorkomen.² Ook onder de agrarische bevolking is het debat omtrent ruilverkaveling altijd aanwezig geweest. Tegenstanders wezen altijd op de in hun ogen weinig democratische stemmingsprocedure. Men was van mening dat een kleine groep boeren met het geld van de overige belanghebbenden hun eigen land probeerde te verbeteren. Tenslotte kwam er in de loop van de geschiedenis van de ruilverkaveling steeds meer kritiek vanuit de natuur- en landschapsbescherming. Met het steeds grootschaliger en ingrijpender karakter van de ruilverkaveling ‘nieuwe stijl’ kwam het besef dat de natuur en het landschap onder invloed van ruilverkaveling zeer sterk aan het veranderen waren als gevolg van de puur agrarische doelstelling. Uiteindelijk heeft dit laatste punt van kritiek de aanzet gegeven tot de verandering van ruilverkaveling in landinrichting.

Een voorbeeld: het Grootslag

Het meest aansprekende voorbeeld van de mate waarin een ruilverkaveling gebieden kon veranderen is wellicht te vinden in Noord-Holland. In het Grootslag (zie volgende pagina) waren de duizenden perceeltjes tot de ruilverkaveling alleen maar bereikbaar per boot. Men sprak in dit verband ook wel van een vaarpolder. Na de Tweede Wereldoorlog werd gebiedje voor gebiedje ruilverkaveling aangevraagd om deze vaarpolder, maar ook die in het Geestmerambacht, aan te passen aan de eisen die de moderne landbouw aan de grond stelde.

In het geval van de vaarpolders betekende dit dat ze werden omgezet in rijpolders (zie pagina 121). Daarnaast zou de gemiddelde bedrijfsgrootte moeten stijgen, wat inhield dat een groot aantal bedrijven moest verdwijnen (zie tabel 1). Daarnaast werd een aanzienlijk oppervlak van het gebied, in totaal 8 procent, gereserveerd voor de aanleg van bos.³

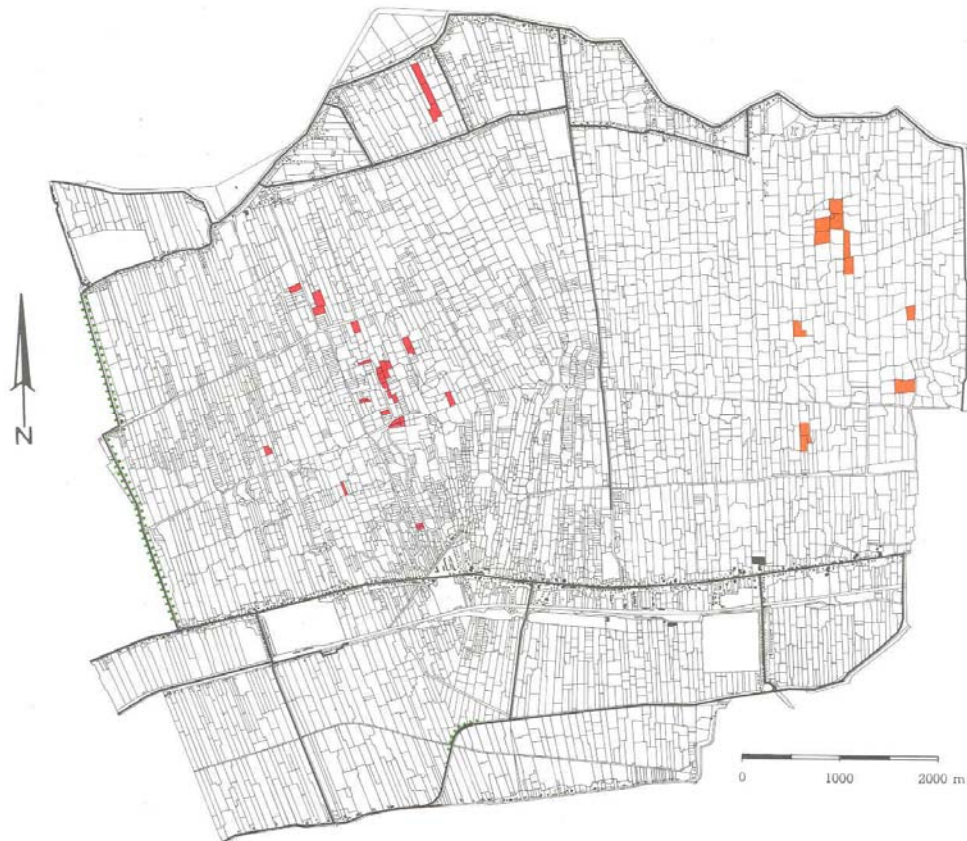
¹ De kern van de discussie omtrent ruilverkaveling is vastgelegd in het *Rapport omtrent ruilverkaveling* van het Nederlands Landbouw Comité. Commissie Ontginning van het Nederlands Landbouw Comité, *Rapport omtrent Ruilverkaveling met Ontwerp van Wet en Memorie van Toelichting* (Den Haag, 1910) 8-14.

² ‘Over ruilverkaveling’, in: *Weekblad van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond*, no. 555, 16 oktober 1909.

³ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag*, 120-121.

Afbeelding 1. Ruilverkaveling Het Grootslag (N.H.), oude toestand (links) en nieuwe toestand (rechts)

Het Grootslag vóór de ruilverkaveling

Bron: *Jaarverslag Cultuurtechnische Dienst/Centrale Cultuurtechnische Commissie*, 1985, 120

Tabel 1: De lengte van de wegen en waterlopen, in het aantal kavels en het aantal bedrijven voor en na ruilverkaveling *Het Grootslag*

	Lengte waterlopen	Waterlopen per hectare	Lengte wegen	Wegen per hectare	Aantal kavels	Aantal bedrijven
Voor	1.120 km	193	60 km	10.3	4.138	1.175
Na	258 km	45	140 km	24.2	701	520

Bron: *Jaarverslag Cultuurtechnische Dienst/Centrale Cultuurtechnische Commissie*, 1985, 120-121

Afbeelding 2. Ruilverkaveling Het Grootslag (N.H.)

Het Grootslag ná de ruilverkaveling

Bron: *Jaarverslag Cultuurtechnische Dienst/Centrale Cultuurtechnische Commissie*, 1985, 121

Hoewel ruim voor 1985 aangevraagd, heeft deze ruilverkaveling veel weg van een landinrichtingsproject. Landschapsarchitecte Andela noemt deze ruilverkaveling een *multi purpose*-project.¹ Dit omdat het niet alleen een poging is de agrarische structuur van het gebied te verbeteren, maar tevens een methode om tal van nieuwe ontwikkelingen in het gebied in goede banen te leiden. Men kon aansluiten bij de in het streekplan West-Friesland-Oost geformuleerde doelstellingen. Zo hield men bij het maken van de plannen rekening

¹ G. Andela, *Kneedbaar landschap*, 176-177.

met vestiging van industrie in het gebied en met de stijgende behoefte aan plaatsen voor recreatie vanuit de omliggende steden.

Het plan, ter grootte van 6115 hectare, werd 11 december 1969 in stemming gebracht. Slechts 18 procent van de eigenaars, die tezamen 22 procent van de grond vertegenwoordigden, stemden tegen het plan.¹ Pas in november 1985 was de ruilverkaveling afgerond.

De beschreven veranderingen in het gebied en vooral het kaartbeeld maken duidelijk dat ruilverkaveling een zeer grondig en ingrijpend instrument was. De oude structuur van het gebied is nog maar hier en daar herkenbaar. Het nieuwe landschap is een rationeel verkaveld, goed ontsloten ruilverkavelingslandschap. De landbouwers beschikten nu in de ogen van de Cultuurtechnische Dienst over een landschap waarin een moderne landbouw mogelijk was.

Ruilverkaveling en cultuurhistorie

Uit de vorige paragraaf is gebleken dat ruilverkaveling het landschap zeer ingrijpend kan veranderen. Door dit grondige karakter ervan zijn door het hele land cultuurhistorisch waardevolle elementen en patronen verdwenen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ruilverkaveling geen bijzonder goede reputatie heeft onder cultuurhistorici. In deze paragraaf zal worden ingegaan op de plaats van ruilverkaveling in de bestaande (cultuurhistorische) literatuur. Het is geenszins de bedoeling een uitputtende cultuurhistorische ruilverkavelingshistoriografie weer te geven. In eerste instantie zal worden weergegeven wat de belangrijkste bevindingen zijn van onderzoek naar ruilverkaveling op het gebied van cultuurhistorie. Daarna zal aandacht worden besteed aan die facetten van dit onderwerp die tot op heden onderbelicht zijn gebleven.

Voordat begonnen wordt met een overzicht van de literatuur, moet worden opgemerkt dat het cultuurhistorisch onderzoek naar ruilverkaveling zich vooral kenmerkt door de beperkte omvang ervan. Bovendien zijn heeft men zich alleen in de historisch geografische discipline bezig gehouden met ruilverkaveling. De afwezigheid van archeologische publicaties over ruilverkaveling is begrijpelijk. Opmerkelijker is het ontbreken van ruilverkavelingsgeoriënteerd onderzoek onder de historisch bouwkundigen. Er zijn in het kader van ruilverkaveling in de periode 1963-1980 meer dan 1600 boerderijen gebouwd.² Hiernaar is nog geen cultuurhistorisch onderzoek verricht.

¹ Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslag*, 1969.

² Het waren er 1607. De Cultuurtechnische Dienst was bovendien verantwoordelijk voor de bouw van 253 boerderijen buiten ruilverkavelingsverband. Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslagen* (1963-1980).

De summiere omvang van de cultuurhistorische ruilverkavelingsliteratuur is vrij eigenaardig, daar uit onderzoek naar landschapontwikkeling in de periode 1900-1990 is gebleken dat ruilverkaveling ‘naar alle waarschijnlijkheid’ mede debet is geweest aan de afname van kenmerkendheid van landschappen in Nederland in de periode 1950-1980.¹ Deze periode komt overigens overeen met de periode tijdens welke de ruilverkavelingen ‘nieuwe stijl’ werden uitgevoerd.

In haar onderzoek naar veranderingen in parcelering heeft de historisch-geografe Barends ook aandacht besteed aan de ruimtelijke gevolgen van ruilverkaveling. Zij heeft onderzocht in welke mate de ruilverkaveling verantwoordelijk is geweest voor de verandering van perceelsvormen in Nederland. Zij concludeert dat in niet-ruilverkavelde gebieden meer licht veranderde percelen liggen en dat in de ruilverkavelde gebieden meer sterk veranderde percelen liggen. Zij geeft aan dat dit voor Nederland als geheel alsmede voor individuele provincies geldt. De provincies Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg zijn hier uitzonderingen op, in die zin dat ook niet ruilverkavelde gebieden hier sterker veranderd zijn. In Utrecht is de situatie andersom daar ook de ruilverkavelde gebieden hier maar licht veranderd zijn.²

Wanneer ruilverkaveling behandeld wordt in cultuurhistorische publicaties dan is dat vaak zeer summier en bijna altijd met dezelfde conclusie: het landschap zou veel aan waarde zijn verloren. Wat de ruilverkaveling aan het landschap toevoegde – mooi of lelijk – wordt vaak achterwege gelaten. In ‘Het Nederlandse Landschap. Een historisch-geografische benadering’ wordt de ruilverkaveling wel genoemd, maar niet nader uitgelegd. Ook wordt niet aangegeven of het nieuwe landschap en nieuwe elementen erin ook cultuurhistorische waarden kennen.³

Op precies dezelfde wijze behandelt de archeoloog en voormalig lid van zowel de Monumentenraad als de Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad Waterbolk de ruilverkaveling en de gevolgen ervan in Noord-Nederland. Hij voert aan dat de ruilverkaveling een ‘ernstige aantasting van cultuurlandschappen’ betekende. Het idee dat ruilverkaveling

¹ H. Dijkstra, J.F. Coeterier, M.A. van der Haar, A.J.M. Koomen en W.L.C. Salden, *Veranderend cultuurlandschap*, 63.

² S. Barends, *Percelen in Nederland*, 62-63, 65.

³ S. Barends, J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries en J.C. van Woudenberg (red), *Het Nederlandse landschap*, 25 (zandlandschap), 33 (rivierkleilandschap), 71 (zuidwestelijk zeeleilandschap), 93 (krijt/lösslandschap).

en de gevolgen ervan ook een waarde zouden kunnen hebben komt in het geheel niet aan bod.¹

In de jaren tachtig verscheen de serie 'de gevolgen van ruilverkaveling voor het landschap'. In deze serie is voor een aantal zeer kleine gebieden in de Achterhoek zeer nauwkeurig nagegaan welk effect een ruilverkaveling had op het landschap. Het bijzondere aan deze studie is dat niet alleen landschappelijke waarden werden bestudeerd, maar dat vrijwel alle mogelijke gevolgen van ruilverkaveling de aandacht kregen. Vooral in deel 10, *Het landschap van de Achterhoek, historisch-geografisch benaderd: ontstaansgeschiedenis van het landschap, en cultuurhistorische evaluatie van de gevolgen van ruilverkaveling*, wordt uitgebreid stilgestaan bij het nieuwe landschap.² Barends geeft hierin aan dat vooral bij de oude ruilverkavelingen sprake is van een verlies van waarden. Bij de nieuwere ruilverkavelingen wordt wel rekening gehouden met het historisch gegroeide landschap. Toch komt Barends tot de conclusie dat er sprake is van een waardeverlies in alle onderzochte gebieden. In dit stuk komt ze er niet toe waarde toe te kennen aan nieuwe elementen die zijn aangelegd in het kader van de ruilverkaveling.

Eén publicatie waarin het landschap van de ruilverkaveling zeker niet zou hebben mogen ontbreken is *Jonge landschappen 1800 – 1940*.³ In deze bundel worden landschappen die zijn ontstaan in de periode 1800-1940 onder de loep genomen. Aan het eind van de bundel wordt nog ingegaan op de plaats van deze landschappen in beleid. Helaas krijgt het landschap van de ruilverkaveling geen plaats in het boek. Dit is gedeeltelijk ingegeven door de gekozen onderzoeksperiode. Het hoogtepunt van de ruilverkaveling lag nu eenmaal pas na de Tweede Wereldoorlog. Aan de andere kant is er voor 1940 wel degelijk ruilverkaveld en deze ruilverkavelingen hebben delen van Oost-Nederland aanmerkelijk veranderd. Ook hier lijkt het alsof men ruilverkaveling in cultuurhistorisch opzicht niet interessant genoeg vindt.

Het lijkt er echter op dat ruilverkaveling de laatste paar jaar wat meer aandacht krijgt. In 'De ontginning van Nederland' besteedt de geograaf Hendrikk een heel hoofdstuk aan ruilverkaveling en landinrichting. Hij geeft een kort overzicht van de landbouwkundige ontwikkelingen in Nederland en de problemen die in de Nederlandse landbouw ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw. Daarna gaat hij in op de belangen van natuur en landschap in de ruilverkavelingsprojecten. De plannen om natuur en landschap te beschermen waren in eerste instantie defensief van karakter. Dat wil zeggen dat de plannen voornamelijk gericht waren op het beschermen van bepaalde

¹ T. Waterbolk, 'De landschappen in mijn omgeving', 95-116, aldaar 113-114.

² S. Barends, *Gevolgen van ruilverkaveling*.

³ H. Baas, S. Bruines, M. de Harde, H. van Triest, *Jonge landschappen*.

door de Commissie-Wevers als waardevol gekenmerkte elementen en structuren. Pas later raakte de ontwikkeling van nieuwe natuur en andere elementen als recreatie-objecten in zwang.¹ Hendrikx gaat vooral in op de doorontwikkeling van natuur en landschap. Volledig nieuwe elementen als wegen, waterlopen en boerderijen en hun gevolgen voor het landschap en het gebruik van dit nieuwe landschap worden nauwelijks aan de orde gesteld. Niettemin is het zeer verfrissend te merken dat het landschap van de ruilverkaveling in ieder geval zo belangrijk wordt geacht dat het in een apart hoofdstuk wordt behandeld.

Dit leidt naar twee uitzonderlijke studies. In deze studies is wél aandacht besteed aan het nieuwe ruilverkavelingslandschap. De eerste is *'Een halve eeuw ruilverkaveling'* van landschapsarchitect De Visser.² Dit boek geeft een zeer uitgebreid overzicht van de ontwikkelingen in de landschapsarchitectuur van de ruilverkaveling. De Visser zelf doet geen poging om de nieuwe landschappen te waarderen, noch gaat hij diep in op het verlies van waarden als gevolg van de ingrepen. Toch levert de studie voldoende stof op om het landschap van de ruilverkaveling en de doelen die men ermee had begrijpelijk te maken. Om deze reden is het boek van grote waarde bij het beoordelen van de waarde van ruilverkavelingen.

De tweede studie is het proefschrift van Andela, *'Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland'*.³ Hierin probeert zij de maatschappelijke ontwikkelingen te identificeren die verantwoordelijk zijn voor de transformatie van ruilverkaveling van een puur agrarisch ontwikkelingsinstrument naar een algemeen inrichtingsinstrument voor het landelijk gebied. Het bijzondere aan deze studie is dat niet alleen de verandering van het instrument, maar dat ook de verandering in de plannen, in de ontwerpen van de architecten, wordt gekoppeld aan maatschappelijke en economische ontwikkelingen.⁴ Opgemerkt moet worden dat Andela een positiever kijk heeft op de landschappelijke gevolgen van ruilverkaveling dan de meeste cultuurhistorici:

‘daar het in de meeste gevallen om kleine gebieden ging – in Drenthe om 26 ruilverkavelingen met een oppervlak van 10.000 hectare – veranderde er in landschappelijk opzicht aanvankelijk relatief weinig. Ondanks de verdwijning van het eeuwenoude verkavelingspatroon en de historische

¹ S. Hendrikx, *De ontginning van Nederland*, 39-148.

² R. de Visser, *Een halve eeuw landschapsbouw*.

³ G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*.

⁴ Ibidem. Deze relatie wordt het meest uitgebreid uitgewerkt in hoofdstuk 4 (66-85) en hoofdstuk 8 (182-203).

wegenstructuur bleef de samenhang van de onderdelen van het esdorpen-landschap op de meeste plaatsen intact'.¹

Bij de bespreking van de verschillende publicaties is al aangegeven dat het landschap van de ruilverkaveling zelf als studie-object nog zo goed als onontgonnen terrein mag worden beschouwd in de cultuurhistorie. Ruilverkaveling is voornamelijk beschouwd als het einde van de autonome landschapsontwikkeling. De in het kader van ruilverkaveling aan het landschap toegevoegde elementen en structuren krijgen nauwelijks aandacht. Hierbij moet in eerste instantie gedacht worden aan duidelijk zichtbare zaken als nieuwe wegen, waterlopen, boerderijen en recreatieobjecten. Daarnaast heeft ruilverkaveling ook gevolgen die niet direct in het oog springen, maar die grote gevolgen kunnen hebben voor het landschap. Het veranderen van de grondwaterstand, iets wat veelvuldig is gebeurd, kan landschappelijke gevolgen hebben. Daarnaast is ook het agrarisch grondgebruik in een groot aantal ruilverkavelingsgebieden veranderd. Ook dit is door cultuurhistorici nauwelijks onderzocht. Er is echter steeds minder reden om een negatief beeld van ruilverkaveling als studieobject in cultuurhistorische disciplines af te schilderen. Ruilverkaveling lijkt de laatste vijf jaar meer in de belangstelling te staan. Het aparte hoofdstuk over ruilverkaveling en landinrichting in het boek van Hendriks (1998) is hier een duidelijk voorbeeld van. Ook de manier waarop met name De Visser in 1998 en Andela in 2000 naar het landschap van de ruilverkaveling kijken is zonder meer verfrissend te noemen. Vooral deze laatste twee bijdragen aan de historiografie kunnen wellicht een aanzet zijn voor een herwaardering van ruilverkaveling in cultuurhistorisch opzicht. Hierop zal in de voorlaatste paragraaf worden terug gekomen.

Ruilverkaveling en maakbaarheid

Hierboven is al aandacht besteed aan de achtergrond van ruilverkaveling en cultuurtechniek. Hieruit bleek hoe het instrument zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld. In de daarop volgende paragraaf is aangegeven hoe ruilverkaveling in de cultuurhistorische literatuur past. In deze paragraaf zal het begrip ruilverkaveling nader worden gecontextualiseerd. Dit zal gebeuren door het gebruik van het instrument te koppelen aan het begrip maakbaarheid. Er zal gekeken worden naar de manier waarop ruilverkaveling werd ingezet om de ontwikkeling van de landbouw, maar ook agrarische gemeenschappen te beïnvloeden. Niet alleen de landbouw en niet alleen Nederland zijn in de ban van het maakbaarheidsideaal geweest. Dit idee heeft zich over de hele wereld gemanifesteerd, maar overal op een andere manier.

¹ Ibidem, 61.

Pas daarna wordt het maakbaarheidsideaal aan ruilverkaveling gekoppeld. In eerste instantie staat de landbouwkundige achtergrond van ruilverkaveling centraal. Hier wordt ingegaan op de redenen waarom ruilverkaveling zich heeft ontwikkeld tot één van de belangrijkste instrumenten om de landbouw te veranderen. Aansluitend wordt in het kort drietal ontwikkelingen in het ruilverkavelingsbeleid weergegeven: het meerjarenplan, het Ontwikkelings- & Saneringsfonds en de streekverbetering.

Maakbaarheid en planning

Allereerst zal echter worden stilgestaan bij maakbaarheid in het algemeen. Abstract geformuleerd kan maakbaarheid als volgt worden gedefinieerd: *Het door de politiek gericht en effectief ingrijpen in de samenleving.*¹ Het geloven in een maakbare samenleving is ‘onlosmakelijk verbonden met het vereenzelvigen van staat en politiek. De samenleving werd pas maakbaar toen er een instantie was van waaruit de samenleving gekend en gemanipuleerd kon worden’.²

Dat dit kennen en manipuleren extreme vormen kon aannemen beschrijft Scott in ‘*Seeing like a State. How certain schemes to improve the human condition have failed*’.³ Scott beschrijft hierin de periode van het hoog-modernisme. Dit beschrijft hij als volgt:

‘a strong, one might even say muscle-bound, version of the self-confidence about scientific and technical progress, the expansion of production, the growing satisfaction of human needs, the mastery of nature (including human nature), and, above all, the rational design of social order commensurate with the scientific understanding of natural laws’.⁴

Het hoog-modernisme is dus een extreme vorm van maakbaarheids geloof. Het vertrouwen dat men had in het hoog-modernisme illustreert Scott met een citaat van de architect en stedenbouwkundige Le Corbusier:

‘The despot is not a man. It is the Plan. The correct, realistic, exact plan, the one that will provide your solution once the problem has been posited clearly, in its entirety, in its indispensable harmony. This plan [...] has been drawn up by serene and lucid minds. It has taken account of nothing but human truths. It has ignored all current regulations, all existing usages, and channels. It has not considered whether or not it could be carried out with the constitution now in force’.⁵

¹ J.W. Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, 2.

² J.W. Duyvendak, I. de Haan, *Maakbaarheid*, 21.

³ J.C. Scott, *Seeing like a state*.

⁴ Ibidem, 4.

⁵ Ibidem, 112.

Scott beschrijft in zijn boek een aantal cases en toont aan dat het hoog-moderne denken in sommige gevallen desastreuze gevolgen heeft gehad. Doordat planners gebruik maakten van te eenvoudige modellen van de samenleving of ruimte die ze wensten te veranderen, waren onvoorziene ontwikkelingen vaak het gevolg. Scott illustreert zijn verhaal onder andere met de desastreuze gevolgen van plannen om nomadenstammen te helpen door ze te verplichten zich ergens te vestigen.

Men kan stellen dat de vaak te eenzijdige *top-down* planning de ingewikkelde situatie op het laagste niveau geen recht deed. Scott geeft aan dat er geen sprake was van een machtsbeluste groep planners die hun wil koste wat het kost wilde opleggen. Het ging in zijn ogen om een oprechte wens de fysieke en sociale omstandigheden voor de mens te verbeteren. Het enige wat hij de planners verwijt is zelfoverschatting.

Deze situaties gaan stukken verder dan de manier waarop maakbaarheid in Nederland zich manifesteerde. Duyvendak geeft in 'De planning van ont-plooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving' een buitengewoon nauwkeurig overzicht van de wetenschappelijke, filosofische en politieke achtergrond van maakbaarheid in Nederland.¹ Een belangrijk punt dat Duyvendak maakt is dat de term maakbaarheid in de politiek pas begin jaren tachtig in zwang raakte.² Hij hanteert daarom daarnaast ook het begrip planning, een instrument dat de gehele naoorlogse periode is ingezet. In deze bijdrage zal echter gebruik gemaakt worden van de term maakbaarheid om een verwarring tussen planning en planologie te voorkomen. Duyvendak periodiseert de geschiedenis van de planning als volgt:³

1945-1970 *Ordering*

Planning was een onomstreden instrument om zowel de samenleving in haar geheel als de individuele burgers in hun ontwikkeling 'beheerst' te leiden. Interventies richtten zich op aanpassing en begeleiding.

1970-1985 *Verandering*

De verandering richtte zich meer op maatschappijstructuren. Het veranderen van de mens was in deze optiek ook nodig, maar werd vaak pas mogelijk geacht als de maatschappij veranderd was. Het was in deze periode dat de term 'maakbaarheid' averij opliep. Ze zou synoniem zijn voor het naïeve gedach-

¹ Duyvendak, *De planning van ont-plooiing*.

² Ibidem, 8.

³ Ibidem, 9. De beschrijving van de periodes is op enkele omissies na vrijwel letterlijk overgenomen.

tegoed van links, progressief Nederland waarbij ‘de mens en de wereld volgens vooropgezet plan beter gemaakt zouden kunnen worden’.¹

1985-heden *Facilitering*

Centraal in deze periode staat het verzamelen van materiaal om de toekomst te lijf te kunnen gaan, zonder dat de planning zelf een bepaalde richting voorstaat. Zij was op ordening noch verandering gericht, maar dienstbaar aan wie de toekomst onder ogen wilde zien.

Maakbaarheid en ruilverkaveling

In deze paragraaf zal de maakbaarheid zoals deze zich in de eerste periode manifesteerde, dus als ordeningsinstrument, centraal staan. Hoewel het geen twijfel leidt dat er door ruilverkaveling veel is verdwenen, zal uit deze paragraaf blijken dat ruilverkaveling in de eerste plaats gezien moet worden als een manier om de landbouw een impuls te geven zich in een bepaalde richting te bewegen. Het overheidsbeleid dat erop gericht was de structuur van de landbouw te veranderen wordt het landbouwstructuurbeleid genoemd.² Om te begrijpen waarom men de landbouwstructuur wilde veranderen, is het van belang op de hoogte te zijn van een aantal ontwikkelingen in en buiten de landbouw in Nederland na de Tweede Wereldoorlog.

Eén van de belangrijkste oorzaken voor de wens van de overheid de ruilverkavelingswet aan te passen in de jaren vijftig was de verhouding tussen de loonontwikkeling in en buiten de landbouw. De oorzaak hiervoor was de ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfsgrootte in Nederland en de prijsontwikkeling van landbouwproducten.

Vanaf 1900 nam het aantal kleine agrarische bedrijven in Nederland sterk toe. In eerste instantie werd deze ontwikkeling niet als problematisch ervaren. De boerenstand werd in sommige kringen van grote waarde geacht. Tussen 1890 en 1930 nam het aantal bedrijven met een oppervlak tussen de 1 en 10 hectare zeer sterk toe. Het aantal tuinbouwbedrijven laat in de periode 1910 tot 1930 in de grootteklasse 1-10 hectare zelfs een toename van bijna 60 procent zien.³

¹ Hierbij past ook een wat cynischer definitie van maakbaarheid: *Het idee dat de politiek op grond van ambitieuze uitgangspunten de samenleving gericht naar haar hand zou kunnen zetten.* (Ibidem, 2).

² Van den Brink omschrijft landbouwstructuur als volgt: de ordening van het geheel van productiefactoren dat ten behoeve van de voortbrenging van land- en tuinbouwproducten wordt aangewend. Landbouwstructuurbeleid definieert hij als volgt: door de overheid met bepaalde middelen en in een bepaalde tijdsvolgorde nagestreefde directe en doelgerichte beïnvloeding van de landbouwstructuur. Brink, A. van den, *Structuur in beweging*, 2-9.

³ Th. Platenburg, *Kleine boeren*, 12.

Hoewel de meningen over de voordelen van dergelijke kleine bedrijven verdeeld waren, kwam de Staatscommissie van 1906 tot een positief oordeel over deze groep boeren. De commissie verwoordde dit als volgt:

‘Het behoud van een krachtigen boerenstand is voor het land van het hoogste gewicht. Immers, hij vormt den overgang van den landarbeider tot den grooteren boer. Zich langzamerhand tot den stand van kleineren boer op te werken, is de hoop van den oppassenden energieken landarbeider, en vooruit te komen is het streven ook van den kleinen boer, en zoo is het mede, ook met het oog op gezonde sociale verhoudingen een goede politiek om de belemmeringen, die aan de economische ontwikkeling der kleine boer in de weg staan, nauwkeurig na te gaan en weg te nemen. Dit klemt te meer, wanneer de bijzondere voordeelen van dezen stand, voor de gemeenschap en voor zich, nader worden onderzocht’.¹

De kern van het kleine boerenvraagstuk was dat er een wanverhouding bestond tussen de arbeidsbezetting en de beschikbare oppervlakte cultuurgrond. Het gevolg hiervan was dat de productiviteit per arbeider en daarmee het inkomen per arbeider, belangrijk lager lag bij kleinere bedrijven. Bauwens geeft aan dat er bij het vraagstuk drie belangrijke componenten zijn:²

- Het aantal arbeidskrachten per hectare: de arbeidsdichtheid
- De productie per hectare: het intensiteitsniveau
- Het aantal hectares per bedrijf: de bedrijfsoppervlakte

De arbeidsdichtheid veranderde nauwelijks in de jaren dertig en veertig. Tijdens de crisis en oorlog was er nauwelijks sprake van afvloeiing uit de landbouw naar andere sectoren. De werkgelegenheid in die andere sectoren bood in sommige regio's weinig ruimte voor nieuwe arbeidskrachten. Daarnaast bestond ook een zekere weerstand tegen arbeid buiten de landbouw. Vooral in het zuiden van het land was sprake van een groot aantal boerenzoons met de wens een eigen bedrijf te starten en tegelijkertijd een laag aantal bedrijven dat kon worden overgenomen. In dit verband sprak men van een hoge generatiedruk.³ Het intensiteitsniveau lag al vrij hoog op de kleine bedrijven en men vermoedde dat het verbeteren van die component dan ook weinig soulaas zou bieden. Substantiële verbetering verwachtte men van een verandering van de laatste component, vergroting van het bedrijfsoppervlak. De vergroting van de bedrijven moest echter logischerwijs gepaard gaan met een verkleining van het aantal bedrijven.

¹ Th. Platenburg, *Kleine boeren*, 36.

² A. L. G. M. Bauwens, L. Douw, en J. M. Schippers, *Kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zestig* (Den Haag 1971) 10-11.

³ *Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland*.

Zoals al aangegeven werd het grote aantal kleine bedrijven aanvankelijk nauwelijks als problematisch ervaren. Met behulp van een aantal innovaties, zoals de coöperatie, wist men de nadelige gevolgen zoveel mogelijk te beperken. In de jaren vijftig echter, wordt de verhouding tussen de loonkosten enerzijds en de opbrengst van de producten anderzijds dermate scheef dat de situatie om verandering vroeg. Bieleman geeft aan dat de index voor de tarweprijs in de periode 1950-1981\85 van 100 naar 166 steeg. De index van de loonkosten echter steeg als gevolg van het gunstige economische tij in dezelfde periode tot 2547 punten. Het werd dus steeds moeilijker voor de boeren zich een inkomen te verwerven dat vergelijkbaar was met het inkomenspeil buiten de landbouw.¹

Deze ontwikkeling en de al in gang gezette tendens tot schaalvergroting in de landbouw als gevolg van andere factoren, brachten de overheid ertoe zich nog nadrukkelijker met de ontwikkelingen in de landbouw en het landelijk gebied te bemoeien via het landbouwstructuurbeleid. Ruilverkaveling werd in de jaren vijftig het belangrijkste instrument waarmee men de veranderingen in het landelijk gebied wilde gaan begeleiden.

Door de snelheid waarmee de hierboven beschreven ontwikkelingen zich voltrokken groeide het aantal aanvragen voor ruilverkaveling sneller dan het budget van de overheid toeliet. Om tot een systematisch overzicht van prioriteiten, oppervlaktes en kosten te komen publiceerde de Centrale Cultuurtechnische Commissie in 1958 het *Meerjarenplan voor de ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland*. Op basis van een aantal verwachtingen, vooronderstellingen en voorwaarden kwam men op een oppervlakte van 1,5 miljoen hectare waar behoefte aan ruilverkaveling zou zijn.²

In de jaren zestig begonnen de inspanningen van het voorgaande decennium hun vruchten af te werpen. Er werden meer en meer aanvragen tot ruilverkaveling ingediend. Van den Brink spreekt zelfs over de bloeiperiode van de ruilverkaveling. Hij geeft aan dat het landbouwstructuurbeleid 'een krachtige impuls kreeg door de oprichting van de Stichting Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw', beter bekend als het O&S-fonds.³ Dit fonds was bedoeld om boeren die hun bedrijf wilden beëindigen te begeleiden (saneren) en om boeren met beperkte financiële middelen te kunnen helpen bij bedrijfsvergroting (ontwikkelen). Hoewel het fonds in eerste instantie een sociale grondslag had, was het ook van belang dat langs deze weg landbouwgrond voor schaalvergroting vrijkwam. In de periode 1965-

¹ J. Bieleman, 'De Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw', 35-39.

² A. van den Brink, *Structuur in beweging*, 59-62.

³ Ibidem, 115.

1975 verdwenen 54.000 landbouwbedrijven. Ruim een vijfde van de eigenaren had gebruik gemaakt van de regelingen van het O&S-fonds.¹

Om de agrarische bevolking voor te bereiden op de veranderingen als gevolg van rationalisaties werd de streekverbetering ontwikkeld.² Het idee was dat de kostbare ruilverkavelingen weinig nut zouden hebben wanneer de boer en zijn gezin hun traditionele stijl van bedrijfsvoering zouden handhaven. Streekverbetering beoogde via een voorlichtingsprogramma de boer voor te bereiden op een modernere bedrijfsvoering en leven. Dit voorlichtingsprogramma bestond uit drie pijlers: de bedrijfstechnische/economische, de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting. De bedrijfstechnische en economische voorlichting betrof alle zaken die met de uitoefening van het boerenbedrijf te maken had. Door middel van demonstraties, fokprogramma's en excursies wilde men de boeren doordringen van het nut van specialisatie en rationalisatie. De landbouwhuishoudelijke voorlichting was erop gericht de boerin efficiënter het huishouden te laten doen. De tijd die ze daarmee bespaarde kon ze in het boerenbedrijf steken als hulpkracht voor haar echtgenoot. Met de agrarisch sociale voorlichting tenslotte wilde men het boerengezin bewust maken van de moderne samenleving waarin ze leefde. Hier stonden zaken als bedrijfsopvolging, loon voor thuiswerkenden en erfrecht centraal. De streekverbetering werd aanvankelijk in combinatie met ruilverkavelingsprojecten toegepast. Het verband tussen de twee verdween echter langzaam. Streekverbetering zelf stierf een langzame dood tegen het einde van de jaren zestig. De streekverbetering is interessant omdat men uitging van het maakbaarheidsprincipe. Het programma was erop gericht van de boer een ondernemer te maken. Men had het idee dat de traditionele boer met behulp van de voorlichtingsprogramma's in een moderne, efficiënt opererende agrariër moest veranderen.

De Nederlandse landbouwstructuur is sinds 1945 volkomen veranderd. De gemiddelde bedrijfsgrootte is sterk toegenomen en het aantal bedrijven daalde scherp. De toename van de productie is ronduit spectaculair te noemen. Op het gebied van de arbeidsproductiviteit kon Nederland zich meten met de top van de wereld. Deze stijging had vanzelfsprekend gevolgen voor het aandeel van de Nederlandse beroepsbevolking dat haar bestaan in de landbouw vond. Rond 1945 lag dit nog rond de 20 procent, in de jaren negentig van de twintigste eeuw was dit aandeel gedaald tot ongeveer 2 procent. Dit had grote gevolgen voor de manier waarop landbouw door de samenleving werd gewaardeerd. Bieleman schrijft dat 'het aanzien dat de landbouw had

¹ Ibidem, 147-148.

² Eén van de duidelijkste publicaties over de streekverbetering is E. Karel, 'De illusie van het maakbare platteland', 65-98.

genoten bijna net als de spreekwoordelijke sneeuw voor de zon [leek] verdwenen, evenals zijn onbewuste en vanzelfsprekende plaats in de samenleving'.¹

Het landbouwstructuurbeleid dat de Nederlandse overheid voerde heeft enorme gevolgen gehad. In de eerste plaats voor de agrarische sector, maar ook voor het Nederlandse landschap. Het is niet overdreven om te zeggen dat de maakbaarheidsgedachte ook in de landbouw een rol heeft gespeeld. Hoewel de gedachte nooit expliciet genoemd is in stukken, vertoont de wijze waarop de Nederlandse overheid de ontwikkeling van de landbouw probeerde te stimuleren een groot aantal kenmerken ervan. De mate waarin men succesvol is geweest doet hier eigenlijk niet ter zake. Belangrijk is de notie dat een bepaalde manier van denken over de samenleving, succesvol of niet, die bovendien typisch was voor een bepaalde periode, ruimtelijke weerslag heeft gehad.

Ruilverkaveling en cultuur-historische waarde

Het bepalen van de cultuur-historische waarde van een element of een patroon in het landschap is buitengewoon moeilijk. In de eerste plaats zijn er verschillende indicatoren op basis waarvan de beoordeling kan geschieden. De meest gebruikte zijn ouderdom, zeldzaamheid, kenmerkendheid voor de regio en gaafheid.² Wanneer meerdere indicatoren gebruikt worden, kunnen ook nog eens wegingsfactoren aan het waarderingsproces worden toegevoegd. Het spreekt voor zich dat waardering op deze wijze een ingewikkelde en subjectieve zaak kan worden. Het ligt geenszins in de bedoeling nu een oplossing voor dit probleem te verschaffen.

Wanneer deze criteria worden toegepast op het landschap van de ruilverkaveling, lijkt dit niet erg waardevol. Immers, deze zijn verre van oud. Daar het grootste gedeelte van het landelijk gebied van Nederland één of meerdere malen op de schop is geweest, is dit nieuwe landschap ook niet bijster zeldzaam. Ook van kenmerkendheid voor de regio zal weinig sprake zijn, uit cultuurhistorisch onderzoek is immers gebleken dat veel regionaal-kenmerkende elementen als gevolg van ruilverkaveling juist verdwenen zijn. Voor wat betreft gaafheid staan de zaken er iets gunstiger voor, maar dit is voornamelijk het gevolg van de jonge leeftijd van de landschappen. Het laat geen twijfel dat wanneer deze criteria gehanteerd zouden worden, de ruimtelijke gevolgen van de ruilverkaveling laag zouden scoren.

Naast de hierboven genoemde, meer gangbare criteria voor waardering geeft Renes ook een aantal criteria dat maar zeer beperkt is toegepast. Een in-

¹ J. Bieleman, *De landbouw in de twintigste eeuw*, 27.

² J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel*, 448-468.

teressant criterium is *de historische betekenis* van een element of patroon. Dit criterium is eerder toegepast door Baas en Ligtendag. Zij gebruiken hiervoor het begrip 'lieu de mémoire'. Hiermee bedoelen ze dat het landschapselement of –patroon een op enigerlei wijze zichtbaar fenomeen verbonden is met een erkend geschiedkundig moment voor Nederland of een zinnebeeld is van de Nederlandse cultuurgeschiedenis.¹ Renes geeft aan dat het hierbij om twee categorieën gaat. De eerste sluit aan bij de verbinding van een element met een erkend geschiedkundig fenomeen. De tweede zou om symbolische landschappen gaan. Renes voegt hier nog een derde categorie aan toe: de voorbeeldwerking. De waardering van objecten omdat ze de eerste in hun categorie zijn geweest, zoals het eerste tuindorp of de eerste droogmakerij.²

In dit hoofdstuk wordt ook uitgegaan van de historische betekenis van elementen of structuren. Het landschap van de ruilverkaveling is met haar maakbaarheidsachtergrond de neerslag van een zeer bijzondere en complexe periode uit de Nederlandse geschiedenis.³ In deze paragraaf zal een poging worden gedaan aan te geven welke elementen uit ruilverkavelingen en welke ruilverkavelingen zelf in deze optiek waardevol genoemd zouden mogen worden.⁴

Hoe moet de waarde van een individuele ruilverkaveling of één in een ruilverkaveling aangelegd element nu bepaald worden? Het spreekt voor zich dat niet alle ruilverkavelingen integraal bewaard kunnen worden, net zomin als dat in het verleden kon met alle *celtic-fields* of alle middeleeuwse ontginningen. Zolang de maatschappij verandert zullen nieuwe claims op de ruimte gelegd worden en zullen keuzes gemaakt moeten worden over het behoud of de vernietiging van onderdelen van het landelijk gebied.

De meest voor de hand liggende oplossing lijkt te liggen in het identificeren van sleutelmomenten in de geschiedenis van de ruilverkaveling, voorzover deze verband houden met de maakbaarheidsgedachte. Het is een moeilijke taak dergelijke ruilverkavelingen aan te wijzen. Andela heeft zich ook over deze opgave gebogen. In haar dissertatie geeft zij aan dat er ruilverkavelingen zijn die van doorslaggevende betekenis waren:

¹ H.G. Baas, W.A. Ligtendag, *Project 33 NBP Nationaal*.

² J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel*, 458.

³ Waar het landschap van de ruilverkaveling nog een twijfelachtige reputatie geniet, krijgt een ander 'maakbaarheidslandschap' op het moment veel waardering. De Noordoostpolder staat op de voorlopige lijst van Werelderfgoed in Nederland.

⁴ Het is overigens niet de bedoeling te impliceren dat dit de enige manier is om het landschap van de ruilverkaveling te kunnen waarderen. Er zijn andere invalshoeken denkbaar van waaruit het fenomeen te beoordelen is. Bijvoorbeeld wanneer het geplande landschap en het werk van de belangrijkste Nederlandse naoorlogse landschapsarchitecten daarbij als waarderingscriterium zou worden gehanteerd.

‘De functionele en landschappelijke interventies en effecten worden beschreven aan de hand van een aantal casestudies over vooral die ruilverkavelingsprojecten die van doorslaggevende betekenis waren voor zowel het denken over modernisering van het agrarisch landschap als de wijze waarop dit proces concreet gestalte kreeg. Hierdoor krijgt bijvoorbeeld een herinrichtingsproject als de ruilverkaveling Alblasserwaard, dat bekendheid verwierf vanwege de grootte van het gebied, in [haar] boek nauwelijks aandacht’.¹

Hoewel de ruilverkavelingen die Andela heeft gekozen inderdaad, in ieder geval gevoelsmatig, stuk voor stuk erg belangrijk zijn geweest voor de geschiedenis van de ruilverkaveling, komt ze niet tot een motivatie van de door haar gemaakte keuzes.

Toch moet het mogelijk zijn sleutelmomenten aan te wijzen om op deze wijze waardevolle objecten te kunnen identificeren. De nadruk in deze bijdrage ligt op de ruilverkaveling en de naoorlogse pogingen de landbouw in een nieuwe mal te gieten. Deze pogingen begonnen, zoals al in paragraaf 2 is aangegeven, al voor de inwerkingtreding van de Ruilverkavelingswet van 1954 in het door de oorlog en overstromingen zwaar gehavende Zeeland. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen om objecten en patronen aangelegd in het kader van de Herverkavelingswet Walcheren en Wet Noodgebieden niet zonder meer als waardeloos te bestempelen. Deze herverkavelingen waren eigenlijk een ruilverkaveling ‘nieuwe stijl’ avant-la-lettre. Zij hebben gediend als leerobject en als voorbeeld voor andere ruilverkavelingen. Een hoge waardering voor dit nieuwe landschap sluit in deze zin aan bij de derde categorie van Renes, namelijk dat objecten of structuren waardevol kunnen zijn doordat ze de eersten in hun soort waren. In dit opzicht kunnen ook de eerste grootschalige ruilverkavelingen in het rivierengebied² of de vaarpolders in Noord-Holland³ een hoge waardering verwachten.

Niet alleen hele ruilverkavelingen hoeven in aanmerking te komen voor een hoge waardering of behoud. Ook delen van een ruilverkaveling of in het kader van ruilverkaveling toegevoegde elementen of structuren kunnen een hoge waardering verdienen. Met de inwerkingtreding van de Ruilverkavelingswet van 1954 werd het mogelijk gebieden ingrijpender te veranderen; wegen, waterlopen en zelfs boerderijen konden worden verplaatst of nieuw aangelegd. In het rivierengebied werden ze verplaatst naar de voorheen onbewoonde en regelmatig overstroomde komgronden. Deze nieuwe boerderijen waren de bouwkundige weerslag van het maakbaarheidsideaal. Een

¹ G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 12.

² Bijvoorbeeld de ruilverkaveling Land van Maas en Waal-West, gestemd in 1949.

³ Bijvoorbeeld de ruilverkaveling Geestmerambacht, gestemd in 1964.

andere inrichting moest de bedrijfsvoering niet alleen efficiënter maken, maar had tegelijkertijd het doel het boerengezin te helpen opstoten in de vaart der volkeren. Dit maakt van een nieuwe ruilverkavelingsboerderij een object dat veel zegt over het verleden van het gebied en plannen die men er met de lokale samenleving had. Dit houdt niet in dat iedere nieuwe boerderij behouden dient te worden, maar wel dat een dergelijk gebouw niet per definitie waardeloos zal zijn.

Zoals gezegd was niet alleen de bouw van nieuwe boerderijen mogelijk in de ruilverkaveling. In de meeste gebieden is ook de infrastructuur grondig aangepast. Dit is het duidelijkst in de gebieden die vroeger bekend stonden als vaarpolders in Noord-Holland. Duizenden percelen lagen op kleine eilandjes en waren alleen per boot bereikbaar. Deze als veel te inefficiënt geachte infrastructuur is in het kader van ruilverkaveling op vele plaatsen zeer grondig veranderd. Het grondwaterpeil werd verlaagd en het drooggevalen land werd geëgaliseerd. Vervolgens werd het gebied met een nieuw plan van wegen en waterlopen ontsloten. Hiermee is zonder meer een in cultuurhistorisch opzicht uniek stuk van Nederland verdwenen. Het nieuwe landschap lijkt in geen enkel opzicht op de situatie die het vervangen heeft. Toch is ook dit nieuwe landschap niet geheel zonder waarde. Het is het duidelijkst mogelijke bewijs van het maakbaarheidsideaal. Hier en daar echter zijn kleine stukjes oude situatie gehandhaafd en liggen deze pal naast het nieuwe *maakbaarheidslandschap*. Bij toekomstige reconstructies van het gebied zou men kunnen proberen deze grensgebieden zoveel mogelijk te handhaven om op deze manier de periode waarin het maakbaarheidsideaal hoog in het vaandel stond en de plotselinge ruimtelijke gevolgen ervan te behouden voor toekomstige generaties.

Tenslotte zijn er mogelijkheden via naamgeving te herinneren aan de periode van de ruilverkaveling. De kaarsrechte wegen die zijn aangelegd in het kader van de ruilverkaveling en de boerderijverplaatsing dragen in sommige streken al de naam *ruilverkavelingsweg*.¹ Op deze manier wordt een gedeelte van het verleden van een gebied herkenbaar en bewaard.

Een probleem dat men bij de toepassing van het bovenstaande in ruimtelijke ordeningsbeleid zal tegenkomen is dat op verschillende niveaus verschillende elementen of structuren als belangrijke gezien zullen worden. Op nationaal niveau kunnen sommige elementen als minder waardevol omschreven worden, terwijl deze op lokaal niveau toch als waardevol gezien kunnen worden. Het antwoord op de vraag naar behoud of vernietiging hangt dus af van het niveau waarop de vraag wordt gesteld. Daarnaast speelt ook de

¹ Zo is er bij Rosmeer (Limburg) een Ruilverkavelingsweg en kent Wijnbergen de Waalseweg die in de volksmond de ruilverkavelingsweg wordt genoemd.

ruimtelijke en historische context van concurrerende elementen of patronen hier een rol. Van groot belang is dat op lokaal niveau altijd draagkracht moet zijn voor de keuzes die men maakt.

Voor dit probleem is geen kant en klare oplossing te geven. In zekere zin zal dit betoog het debat alleen maar complexer maken. Er worden immers elementen en structuren aan de lijst van mogelijk waardevolle objecten toegevoegd. Tegelijkertijd is dit in het belang van de culturele planologie. Ruilverkaveling is waardevol omdat het een gevolg is geweest van een manier van denken die de inrichting van het landelijk gebied gedurende een aantal decennia heeft bepaald.

Conclusie

Het gebruik van ruilverkaveling als beleidsinstrument heeft het Nederlandse landschap in de tweede helft van de twintigste eeuw zeer sterk veranderd. Uit verschillende publicaties uit de cultuurhistorische traditie is gebleken dat als gevolg van dit instrument kenmerkende objecten en structuren zijn verdwenen. Het nieuwe landschap echter is totnogtoe vrijwel geheel buiten de aandacht van onderzoekers gebleven. Pas de laatste jaren lijkt het ruilverkavelingslandschap wat meer aandacht te krijgen. De nadruk bij deze meer recente onderzoeken ligt voornamelijk op de rol van de veranderende landschapsarchitectuur en de rol die natuurontwikkeling en –behoud daarin gespeeld hebben. Ook de in een aantal gevallen daarmee samenhangende opkomst van het toerisme in het landelijk gebied is onderwerp van onderzoek geweest. Het onderzoek heeft als gemeenschappelijk kenmerk dat gebruik wordt gemaakt van een ruimtelijk uitgangspunt en dat is ook logisch; de ruimtelijke gevolgen van ruilverkaveling springen nu eenmaal snel in het oog.

Het is echter ook mogelijk een historisch uitgangspunt te kiezen. In het voorgaande is betoogd dat ruilverkaveling niet op zichzelf stond. In Nederland, maar ook elders, is na het aflopen van de Tweede Wereldoorlog het zogenaamde maakbaarheidsideaal sterk in het politieke handelen vervlochten geraakt. Er heerste een idee dat de overheid door gericht en effectief ingrijpen in de samenleving de richting waarin die samenleving zich begaf, kon beïnvloeden. Dit denken manifesteerde zich binnen een aantal sectoren van de overheid en zeker ook binnen de landbouw. Via het landbouwstructuurbeleid probeerde de overheid de bestaande, als ouderwets en inefficiënt gepercipieerde landbouwstructuur door begeleiden en ingrijpen te veranderen. Ruilverkaveling en overige cultuurtechnische werken hebben zich vanaf het begin van de jaren vijftig ontwikkeld tot de belangrijkste instrumenten om dit te bewerkstelligen.

Ruilverkaveling en de in het kader daarvan uitgevoerde ingrepen in het landschap vertegenwoordigen om die reden een belangrijke en markante periode in de Nederlandse geschiedenis. Om deze reden verdient het landschap van de ruilverkaveling meer waardering dan het tot op heden heeft gekregen vanuit cultuurhistorische wetenschappen. In de eerste plaats zal het nodig zijn het ruilverkavelingslandschap nader te onderzoeken en te inventariseren. Dit houdt in dat via ruilverkaveling aangebrachte objecten en structuren opgenomen dienen te worden in waarderingssystemen voor landschappelijke elementen en dat de relatie tussen deze elementen en de periode waarin de maakbaarheid van de samenleving een belangrijk beleidsmotief was, niet verwaarloosd mag worden. Op deze wijze zal de ruimtelijke weerslag van een belangrijke periode uit de Nederlandse geschiedenis in de toekomst herkenbaar zijn.

6

Het Nederlandse platteland in de greep van de stad**Pim Kooij****Inleiding**

Hoewel al eeuwenlang het omgekeerde het geval is, zijn steden oorspronkelijk een product van het platteland. Dank zij het surplus dat de landbouw genereerde, was het al in de oudheid mogelijk dat een groeiend deel van de bevolking werd vrijgesteld van arbeid op het land. Legers, kloosters maar ook dorpen en steden waren het gevolg. In steden concentreerde zich de handel en de nijverheid, alsmede de zakelijke en maatschappelijke dienstverlening.

Door middel van stadsrechten werden de West-Europese steden buiten het feodalisme geplaatst. Deze status aparte werd sinds de Middeleeuwen geaccentueerd door stadsmuren of wallen die primair een defensieve functie hadden. In de vroegmoderne tijd maakten de steden in Nederland een groeifase door. Dit had te maken met hun economische functies. Deze handels- en nijverheidscentra droegen voor een groot deel de economische bloei van het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw en trokken veel immigranten. Als gevolg hiervan werden veel steden uitgelegd, waarbij de fortificaties werden aangepast aan de nieuwe militaire eisen. Met name tijdens het twaalfjarig bestand (1609-1621) hebben veel Nederlandse steden zo'n vergroting ondergaan.¹

Vanaf ongeveer 1650 stagneerde de stedelijke groei, onder meer doordat andere landen handelsstromen gingen beheersen, die voorheen via de Republiek liepen. Daardoor groeiden de steden gedurende twee eeuwen nauwelijks, althans niet zodanig dat nieuwe omwallingen nodig waren.² Pas in de negentiende eeuw deed die noodzaak zich voor, toen, het eerst in het westen van het land, de trek naar de steden weer op gang kwam, omdat daar de moderne industrialisatie voorzichtig inzette. Tot nieuwe fortificaties kwam het in West-Nederland niet meer. De Nieuwe Hollandsche Waterlinie, waaraan vanaf 1816 werd gebouwd en die Holland en het westelijk deel van de provincie Utrecht voor een inval moest behoeden, werd zodanig opgezet, dat

¹ E. Taverne, *In 't land van belofte*.

² H. Schmal, 'Patterns of de-urbanization in the Netherlands', 306.

versterkte steden daar geen deel meer van uitmaakten. Dat was bij de oude waterlinie wel het geval geweest. Nu kwamen er echter op strategische plaatsen in de inundatiegebieden, forten, met verdichtingen rond de grote bevolkingscentra, zoals de stelling van Amsterdam en de forten rond Utrecht. In West-Nederland konden daarom de stadswallen geslecht worden. En dat gebeurde in rap tempo vrijwel overal. Slechts enkele steden, zoals Naarden en Willemstad, behielden hun omwalling en creëerden daarmee toekomstige erfgoedmonumenten van de eerste orde. De steden in de rest van het land moesten wachten tot de Vestingwet van 1874, alvorens de fortificaties mochten worden verwijderd.

In de negentiende eeuw werd het dus mogelijk dat steden zich fysiek uitbreidden over het platteland, een proces dat tot de dag van vandaag voortduurt. Maar ook in de periode dat de steden 'opgesloten' zaten in hun omwalling, hebben zij het platteland geenszins ongemoeid gelaten. Niet voor niets werd in de steden het platteland het 'buitengebied' genoemd. Dit werd grotendeels ingericht naar stedelijke wensen en gemodelleerd in relatie met stedelijke functies.

In deze bijdrage zal systematisch worden aangegeven hoe deze wensen en functies de vormgeving van het platteland hebben bepaald. Dat betekent dat er processen worden beschreven die in de loop der tijd rond steden hebben plaatsgevonden. De nadruk zal daarbij liggen op de verankering van die processen in het landschap. Voor een groot deel is die verankering niet meer terug te vinden, omdat latere processen veel sporen hebben uitgewist. Niettemin blijken er bij nader onderzoek vaak toch nog wel landschapselementen of artefacten te vinden te zijn, die aan een bepaald proces herinneren. De op deze wijze gevolgde benadering vanuit de geschiedenis, betekent op twee manieren een aanvulling op de binnen de zogenoemde cultuurhistorie gevolgde werkwijze. Deze werkt immers in de eerste plaats vanuit het landschap en probeert de daar aangetroffen oude landschapselementen en artefacten te duiden en in een context te plaatsen en daarbij tevens een uitspraak te doen over hun cultuurhistorische waarde. De geschiedwetenschap kan voor een ander perspectief zorgen, door vanuit de overgeleverde bronnen, die zich grotendeels in archieven bevinden, de transformatie van het landschap te documenteren aan de hand van de successievelijke processen die daar hebben plaatsgevonden. Daarmee geeft zij een aanduiding van elementen en artefacten die wellicht nog terug te vinden zijn en hun relatieve belang. Dat kan leiden tot een meer gerichte zoektocht naar zaken die anders wellicht over het hoofd zouden zijn gezien, maar levert tevens een context voor bewaard gebleven elementen.

Maar er is nog een tweede extra dat deze historische benadering biedt. Zij is namelijk bij uitstek geschikt om de dynamiek van de afzonderlijke processen, hun interrelaties en hun transformaties in de tijd vast te stellen. Elementen en artefacten markeren namelijk niet alleen een historische situatie, maar tevens een ontwikkeling in de tijd. Juist door ze in dit perspectief te duiden, krijgen ze hun betekenis. Het zijn niet louter overblijfselen maar tevens elementen die de temporaliteit van historische processen vastleggen. Ze verwijzen niet alleen naar voorbije periodes maar markeren ook een ontwikkelingsgang naar het heden. Daarmee krijgen ze een gelaagde betekenis. Zo vormen stoomgemalen in de bemalingstechnologie maar een korte episode tussen de eeuwenlange waterbeheersing via molens en de elektrische gemalen die het na een halve eeuw al weer overnamen. Maar ze onderstrepen, ook al door hun imposante vormgeving, het negentiende eeuwse vooruitgangsgeloof, de idee dat het nu mogelijk was het water voorgoed te temmen. En de tot landloze huizen teruggebrachte buitenplaatsen, die soms midden in steden te vinden zijn, zoals Rozenhof en Weizigt in Dordrecht illustreren niet alleen de landhonger van zich uitbreidende steden, maar ook de marginalisering van oude elites in het politieke bestel.

Dit essay gaat uit van de karakterisering van een stad als een multifunctionele centrale plaats, een concentratiepunt van economische, politieke, sociale en culturele activiteiten. Het spitst zich toe op de weerslag van deze activiteiten op het omringende platteland. Dit gebeurt in het perspectief van stedelijke functies. Voor deze benadering is gekozen omdat in de analyse functies een heuristische schakel kunnen vormen tussen actoren en artefacten. Actoren en artefacten zullen maar globaal aangeduid worden. Het gaat er in de eerste plaats om te onderzoeken in hoeverre een verkenning van functies ons van de mensen naar de dingen kan brengen en hoe op deze wijze het landschap een historische samenleving en de ontwikkeling daarvan in de tijd, kan representeren. De nadruk ligt daarbij op de laatste 150 jaar, de periode waarin het 'lege land' in snel tempo is vol geraakt waarbij territoria steeds feller werden betwist.¹

Het gekozen perspectief zou kunnen suggereren dat het platteland hier als een soort afgeleide van de stad wordt gezien, dat alleen maar vorm kreeg dank zij de stad en geen eigen dynamiek vertoonde. Dat is niet de bedoeling. Dit essay gaat over de ruimtelijke dimensies van stad-platteland relaties. Deze kunnen vanuit twee invalshoeken bestudeerd worden, een stedelijke of een rurale. Dat hier voor de stedelijke is gekozen komt omdat de nota Belvedere

¹ Het standaardwerk over die invulling van Nederland en de daarbij betrokken actoren is: A. van der Woud, *Het lege land*.

primair focust op inpassing van rurale relictten in een nieuwe, veelal stedelijke setting.

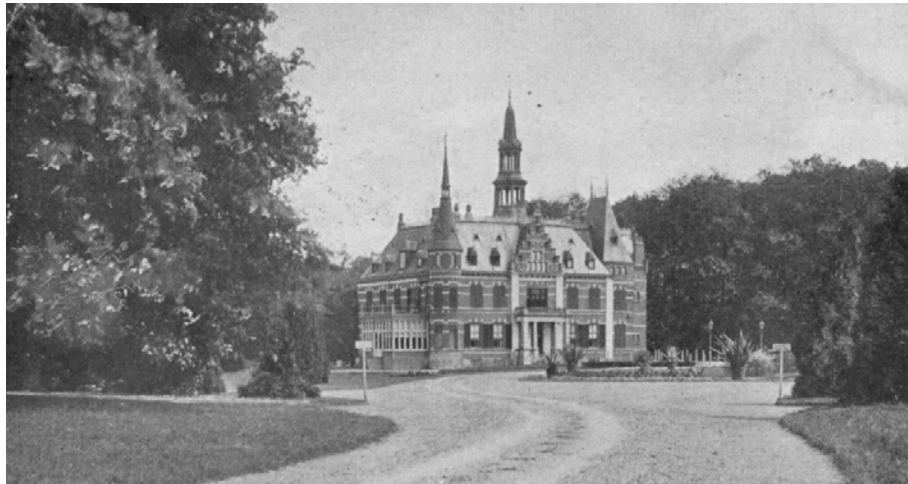
Defensieve stedelijke functies en het platteland

Zoals in de inleiding al is aangestipt, hebben defensieve functies een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan en het voortbestaan van steden. De middeleeuwse muren en de bastions van het Ancien Regime, trokken een harde grens tussen stad en platteland. 's Avonds gingen de stadspoorten op slot en wie in de stad niets te zoeken had, werd buitengesloten. Het is verleidelijk om hier het verhaal over de defensieve functie van steden te presenteren in het kader van de militaire geschiedenis. Dus om te vertellen hoe de krijgstechnologie voortdurend tot aanpassing van de defensieve werken aanzette, en hoe vestingbouwers als Simon Stevin en Menno van Coehoorn daarbij geniale antwoorden vonden. Maar dat verhaal is redelijk bekend. Het heeft een rol gespeeld bij de restauratie van de weinige overgebleven vestingen en het heeft ook als basis gediend voor de reconstructie van vestingen, zoals Bourtange. Bovendien is men in veel steden, Zwolle is een mooi voorbeeld, een deel van de stadsmuur gaan herbouwen, een muur die een eeuw eerder met algemene instemming was weggehaald.

Bourtange attendeert ons overigens wel op de omstandigheid, dat verdedigingswerken niet beperkt bleven tot de stad, maar dat er in de loop der tijd hele verdedigingssystemen ontstonden, met schansen, linies en forten, die ook het platteland bestreken. In dit verband wordt wel van militaire landschappen gesproken.¹ De beide Hollandse waterlinies zijn daarvan het duidelijkste voorbeeld en het is goed dat daar in Belvedere een integrale blik op wordt gericht.

Een uitvloeisel van deze defensieve functie van steden waarop minder de aandacht is gevestigd, was bij voorbeeld de tijdelijkheid van bebouwing aan de buitenkant van de stadsmuren. Niets mocht het schootsveld van het stedelijk geschut belemmeren en daar werd streng op toegezien. Toen sinds de jaren 1860 in Noord- en Oost-Nederland de spoorwegen werden aangelegd, zijn er dan ook hele discussies gevoerd over het effect daarvan op de oorlogvoering. Sommigen vonden dat de spoorwegen er helemaal niet moesten komen omdat die het troepenvervoer van de vijand zouden faciliteren. In ieder geval was het ondenkbaar dat de spoorlijn de stadsmuur mocht doorsnijden. Stations werden buiten de stad geplaatst en werden zo gebouwd dat ze in een vloek en een zucht konden worden afgebroken. Dat heeft uiteindelijk een aantal prachtige stations opgeleverd, want toen men enige

¹ M. Koenders, 'Militaire landschappen'.

Landgoederen, ooit een stedelijke enclave in het landelijk gebied, vormen nu een essentieel onderdeel van de groene ruimte

decennia later vond, dat dit soort defensieve opvattingen uit de tijd was, was de depressie voorbij en waren mobiliteit, industrialisatie en economische groei zodanig toegenomen dat er, naar buitenlands voorbeeld, paleisachtige stations konden worden neergezet.

Die tijdelijkheid van de bebouwing was overigens relatief, tussen 1672, toen de Franse en Duitse legers Oost- en Noord-Nederland bestookten, en 1795, toen Frankrijk Nederland bezette, een situatie die tot 1813 zou duren, bleef Nederland gevrijwaard van vijandelijke invallen. En daarna zou het tot 1940 duren voordat dit weer gebeurde. Daardoor kon er een bepaalde permanentie van bebouwing ontstaan. Voor Groningen is dit uitgezocht door Offerman.¹ Hij vond industriële zones met molens en scheepswerven, zones met moestuinen, herbergen en theekepels van welgestelde Groningers. In de negentiende eeuw kwamen er ook nogal wat semi-clandestiene arbeidershuisjes waar mensen woonden die in de stad niets konden vinden of de huren daar te hoog vonden. En in 1863, dus ruim voor het slechten van de vesting, begon de Bouwvereniging, de eerste Groningse woningbouwvereniging er te bouwen.

Zinvol ook is na te gaan wat men met de vestingwerken gedaan heeft toen ze vrijgegeven werden voor nieuwe bestemmingen. Ze werden in vrijwel alle steden volledig verwijderd, inclusief de stadspoorten. Alleen als die poorten de verkeerscirculatie niet te veel belemmerden, of als ze nog een functie hadden, als gevangenis of stadsarchief bij voorbeeld, bleven ze nog

¹ G. Offerman, *De Oosterpoort*.

even staan. Er was tot in de tweede helft van negentiende eeuw geen draagvlak voor behoud in de meeste steden. Op zich is dat wel begrijpelijk. De vestingwerken hadden voornamelijk gefunctioneerd in de zestiende en zeventiende eeuw, met name tijdens de tachtigjarige oorlog. Buitenlandse reizigers gingen in de zeventiende en ook wel in de achttiende eeuw de vestingwerken van Bergen op Zoom, Breda en 's-Hertogenbosch bekijken, die als de meest indrukwekkende van het land golden.¹ Die tachtigjarige oorlog was echter in de negentiende eeuw ver in het geheugen weggezaakt. Pas tegen het eind van die eeuw, zou de Nederlandse vrijheidstrijd een nieuwe betekenis krijgen in de formulering van een nationaal gevoel, dat voornamelijk vanuit het liberale domein kwam.² Maar toen waren de muren en poorten al weg. Wel waren dankzij enkele opinieleiders die voorop liepen bij de vormgeving van deze nationale traditie enige poorten gered en in de tuin van het Rijksmuseum geplaatst, zoals de Bergpoort uit Deventer en de Herepoort uit Groningen. Overigens laat dit voorbeeld ook zien hoe tijdgebonden de opvatting over de waarde van artefacten uit het verleden is geweest.

Deze opkomende nationale traditie leidde er ook toe dat het platteland te maken kreeg met een fenomeen dat voordien voorbehouden was aan de stad, de plaatsing van niet-religieuze monumenten. In 1868 werd zo buiten Heiligerlee een monument onthuld ter gedachtenis van de 300 jaar daarvoor gehouden slag en het sneuvelen van graaf Adolf van Nassau. Rond die tijd kwam er ook een speurtocht naar andere slagvelden op gang, die echter meestal in cultuur gebracht en herverkaveld bleken te zijn. Maar hiermee hebben we de militaire functies verlaten en betreden we het domein van de *lieux de mémoire*.³ Het monument voor graaf Adolf is uiteraard een zeer herkenbare herinneringslocatie, die van meet af aan deze betekenis heeft gehad en waarvan de betekenis levend is gehouden. Vaak echter is een *lieu de mémoire* in de loop der tijd zijn betekenis kwijt geraakt en moet deze via een *invention of tradition* teruggehaald, of vaker nog gecreëerd worden.⁴ De toren van Barneveld is zo'n voorbeeld.⁵ Ook hier heeft een historische context voor toegevoegde waarde gezorgd.

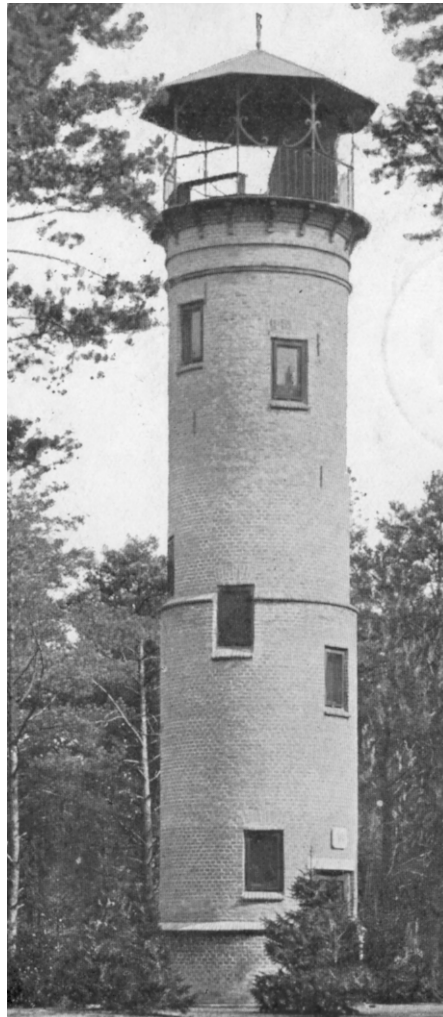
¹ M. van Strien-Chardonneau, *Le voyage de Hollande*, 232. De Fransen gingen ook uit chauvinisme naar Bergen op Zoom omdat die stad in 1747, tijdens de Oostenrijkse successieoorlog, door de Fransen was ingenomen.

² H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef*.

³ P. Nora, ed., *Les lieux de mémoire*.

⁴ E.J. Hobsbawm & T. Ranger, eds., *The invention of tradition*.

⁵ A.H.J. Prins, *Jan van Schaffelaar*.

Belvédère te Lochem

Sociale stedelijke functies en het platteland: wonen, sociale infra-structuur

De snelle ontmanteling van steden werd vooral gestimuleerd door de bestuurlijke elites in de steden. Zij hadden daarvoor economische motieven, die hierna nog aan de orde komen, maar ook sociale. Door de toenemende economische activiteiten in de binnensteden, zoals industrialisatie en groei van de detailhandel, werden deze binnensteden minder aantrekkelijk voor de elite.

Dit vertaalde zich deels in suburbanisatie. Rond Amsterdam was al in de zeventiende eeuw zo'n proces op gang gekomen, waarbij in de duinstreek en langs de oevers van de Vecht buitenplaatsen werden gebouwd. De aanleg van spoorlijnen, met name van de Rijnspoorweg naar Utrecht, vergrootte de massaliteit van de suburbanisatie en forensisme aanzienlijk. De verstedelijking van een aantal dorpen was daar het gevolg van.¹

Daarmee was een ontwikkeling op gang gekomen die in de loop der tijd steeds sterker is geworden. Aan het begin van de negentiende eeuw waren er 87 steden in Nederland in de zin van multifunctionele centrale plaatsen, in 1899 waren het er 117 en in 1960 was hun aantal 381.² Hoewel deze fysieke uitzaaiing van stedelijkheid over het platteland als het allerbelangrijkste effect van de gecombineerde stedelijke functies kan worden beschouwd, wordt in dit essay toch volstaan met het noemen er van. Het klonen van deze functies in de ruimte is een dynamisch proces waaraan de nota Belvedere juist een deels nieuwe inhoud wil meegeven. Het proces zelf wordt niet ter discussie gesteld. Van een streven naar fixatie in de tijd, het in een specifiek ruimtelijk kader bevroren van dit proces, is geen sprake.

We zullen hier dus een abstractieniveau lager inzoomen en aangeven hoe na het slechten van de vestingen, het nieuw gecreëerde niemandsland tussen stad en platteland is ingevuld. Door Rudger Smook is onderzoek gedaan naar de ruimtelijke transformaties gedurende de laatste anderhalve eeuw in 28 steden, waarbij dit invullingproces ruime aandacht heeft gekregen.³ Een belangrijke conclusie van dit onderzoek is dat de uitwerking overal verschillend is geweest. Dit had te maken met de situering van verkeersverbindingen, woonlocaties, openbare gebouwen, bedrijven en wat er verder binnen het programma van eisen binnen de afzonderlijke steden is geformuleerd. Soms bracht dit een totale verandering van de stedelijke morfologische structuur met zich mee, soms werd dit nieuwe gebied op een min of meer organische wijze met de stad verbonden.

Toch heeft historisch onderzoek van Smook en anderen wel uitgewezen dat er tussen de steden overeenkomsten bestaan in de wijze waarop de beschikbaar gekomen ruimte op de grens van stad en land is ingevuld. De stedelijke elites, die het planningsproces zoveel mogelijk in de hand probeerden te houden, waren er in de eerste plaats op uit om een aangename woonomgeving voor zichzelf te creëren.⁴ Dit leidde tot de planning van villawijken, zoals het Zuiderpark in Groningen of het Kenaupark in Haarlem, die in hun

¹ G.A. Hoekveld, *Baarn*.

² P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte*, 18.

³ R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen*.

⁴ P. Kooij, 'Fingerprints of an urban elite', 102-124.

plattegrond de geslechte bastions weerspiegelen. Het liefst hadden de elites de geslechte vestingwallen totaal getransformeerd in prestigieuze boulevards, waarbij de Ringstrasse in Wenen een referentiepunt vormde, maar de elites waren numeriek, noch financieel in staat om deze ringen te effectueren. Het voorbeeld van Amsterdam is in dit verband illustratief. In deze rivierstad hoefde in feite maar een halve ring gevuld te worden. Daarvoor werd in 1864 door stadsingenieur J.G. van Niftrik een totaalplan gepresenteerd, dat voornamelijk bestond uit villawijken en parken.¹ Ondanks inspanningen van Sarphati en anderen, bleven van deze ring uiteindelijk maar een paar chique enclaves over: het Vondelpark, de Plantage en het gebied rond het nieuwe Concertgebouw. De rest werd bestemd voor bedrijven en woningen voor de lagere sociale groepen.²

Zo is het ook in de meeste andere steden gegaan, een deel werd een prestigieuze boulevard, een deel wandelpark waarbij de vorm van de vestingwal vaak werd geïntegreerd, terwijl op ander stukken middenstands- en arbeiderswoningen en openbare gebouwen werden neergezet.

Twee sociaal-historische processen werden in deze uitbreidingen bij uitstek ruimtelijk vastgelegd. Het eerste was de residentiële segregatie. Terwijl in de oude binnensteden de hoofdstraten werden bewoond door leden van de elite en de zij- en achterstraten door middengroepen en arbeiders, kwam er nu een duidelijker scheiding van deze sociale groepen tot stand. In Groningen werd zelfs een wijkpost van de politie geplaatst op de grens van het Zuiderpark en de arbeiderswijk de Oosterpoort.

Het tweede proces is de collectivisering. Op het terrein van de sociale infrastructuur - armenzorg, gezondheidszorg, onderwijs, huisvesting - werden steeds meer taken een overheidszaak, waarbij ze in de loop der tijd deels verschoven van het lokale naar het nationale niveau. Doordat de vestingwallen rijksbezit waren, kon de centrale overheid goedkoop op de vrijgekomen grond bouwen. Universiteitsgebouwen, Rijks HBSen, musea, en (academische) ziekenhuizen kwamen er vaak terecht. Maar ook gevangenissen, gerechtsgebouwen en belastingkantoren die in het kader van disciplineren en centrale incasso van middelen een rol speelden bij deze collectivisering, werden daar gebouwd. Op een lagere schaal van collectivisering, namelijk de lokale, stonden de woningbouwverenigingen die in een aantal steden hun complexen bouwden op vrijgekomen vestinggrond, terwijl ook gemeenten hier een aantal nieuwe openbare gebouwen neerzetten. Maar in feite is de totale eerste uitbreidingsschil een exponent van het collectiviseringsproces, omdat de centrale overheid met de Woningwet van 1902 de sturing van de

¹ A. van der Valk, *Amsterdam in aanleg*.

² M. Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*.

ruimtelijke planvorming aan zich trok en in het kader daarvan de grote steden verplichtte om een integraal uitbreidingsplan te maken.

Van Voorden heeft de negentiende eeuwse stadsuitbreiding voor 16 steden onderzocht.¹ Hij komt tot de conclusie dat in verreweg de meeste steden 'het historisch stedelijk bouwwerk...als gevolg van vervanging van historische onderdelen en van toevoeging van nieuwe onderdelen in stand is gebleven en is uitgebreid'.² Wel is het echter zo, dat de relatief grootschalige bebouwing van deze eerste uitbreidingschil vrij gemakkelijk nieuwe functies genereerde. De grote villa's bleken zonder veel moeite gemakkelijk te transformeren in kantoren (zakelijke dienstverlening) en veel openbare gebouwen en bedrijven (gasfabrieken) hebben inmiddels ook hun functies verloren en zijn vaak vervangen door andere bebouwing.

De eerste uitbreidingschil van steden is inmiddels omringd door drie andere, die van het interbellum, van de wederopbouw en van de expansie. Deze laatste schil heeft een specifiek karakter gekregen. In radiaal uitgebreide steden was de straal van deze cirkel inmiddels zo groot geworden, dat de schil gefaseerd is ingevuld, waarbij jaren 1960 wijken werden geflankeerd door aanbouwing uit de jaren 1970 enzovoorts. Daarnaast zijn door gemeentelijke herindelingen een aantal dorpen bij steden gevoegd, wat in de planvorming specifieke indelingsproblemen met zich meebracht. Met name bij deze laatstgenoemde processen is vaak geprobeerd het 'landelijk karakter' van deze dorpen te handhaven, een niet geringe opgave omdat de annexaties meestal plaatsvonden om woningen te realiseren. Het is interessant om na te gaan in hoeverre deze dorps enclaves in steden overeenkomsten vertonen, fysiek en qua sociale structuur, met de dorpsachtige uitbreidingsplannen, soms zelfs in de vorm van tuinsteden, die men in het interbellum in een aantal steden heeft gerealiseerd.

Uit het voorgaande wordt duidelijk dat sociale functies in de directe omgeving van de stad een zodanige *impact* hadden, dat het directe buitengebied ophield platteland te zijn en dat die grens steeds verder is opgeschoven. Ook is helder geworden dat de functie stedelijk wonen zich door suburbanisatie en forensisme inmiddels ver buiten de steden had verspreid. De weerslag hiervan ligt voor het oprapen en is via MIP en andere inventarisaties, gemoduleerd in de tijd, inmiddels vastgelegd.

Minder goed gedocumenteerd is hoe de grens tussen stad en platteland, als sociaal-culturele scheiding in de ruimte is vastgelegd, na het verdwijnen van de fortificaties. Bij de eerste fase van de stadsuitbreiding werd die grens

¹ F.W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw*.

² Ibidem, 233.

enerzijds behoorlijk scherp bepaald door de stedelijke boulevards met statige bebouwing en grote openbare gebouwen. Maar anderzijds werd die grens vloeiend omdat langs de uitvalswegen villa's van welgestelde stadsbewoners tussen de boerderijen werden gevoegd. De interbellumfase liet, met enkele uitzonderingen in de grootste steden zoals Plan Zuid in Amsterdam, een aanbouw aan het stedelijk weefsel zien die aan de randen laag en groen was, zodat een vloeiende overgang naar het platteland ontstond. Tijdens de wederopbouwfase, toen tevens werd geprobeerd een eind aan de woningnood te maken, werden de nieuwe wijken meestal afgesloten met grote flats op de grens van stad en land, zodat de grens toen weer scherp werd getrokken. Als reactie hierop werden in de jaren 1970 weer tuinstadachtige buitenwijken gepland, terwijl op het ogenblik enerzijds Vinex wijken als stedelijke eilanden op het platteland worden ontworpen, terwijl anderzijds in de steden open plaatsen worden benut voor nu eens met de omgeving harmoniërende, dan weer contrasterende bebouwing, waarbij het contrast vooral met hoogbouw wordt bereikt.

Vooraf bij het opvullen van gaten in het stedelijk weefsel, worden de laatste resten van het platteland in de stad bedreigd. Door een recente inventarisatie in Amsterdam wordt dit bevestigd.¹ Zo zijn de in de stad geïncorporeerde boerderijen, waarop tot ver in na WO II landelijk werd gewoond, voor het overgrote deel afgebroken. En waar ze zijn blijven staan, hebben ze een andere functie gekregen, die soms sociaal is, als buurthuis, kinderboerderij of zwembad. Het is dus de hoogste tijd, en de moeite waard, om juist de voormalige stadsranden te inventariseren op relictten van het platteland, voordat ze hun 'definitieve' transformatie ondergaan richting stad.

De sociale infrastructuur omvat behalve de huisvesting ook onderwijs, gezondheidszorg en bijstand. Deze aspecten hebben in de afgelopen 150 jaar eveneens een collectiviseringsproces ondergaan, waarbij de centrale overheid de meeste beslissingen aan zich heeft getrokken, terwijl die beslissingen worden uitgevoerd vanuit kantoren in steden. Kolonies van weldadigheid zijn een goed voorbeeld van de uitwerking van collectivisering in de armenzorg/bijstand op het platteland. Zo waren Frederiksoord en Veenhuizen rurale enclaves van stedelijke onaangepastheid, waar stadsbewoners al dan niet gedwongen werden ondergebracht om hen geschikt te maken voor de moderne beschaafde maatschappij.²

In de gezondheidszorg werden rond 1900 de eerste sanatoria gesticht, grotendeels op het gezonde platteland. Een sanatorium, of een Groene Kruis gebouwtje is niet gemakkelijk over het hoofd te zien, maar dat ligt anders

¹ A. van der Valk, R. van Leeuwen, H. Bol, *Gespaard landschap*.

² A. van der Woud, J.N.H. Elerie, A.H. Huussen, *Veenhuizen: een erfenis voor de toekomst*.

met de verschillende waarschuwingssystemen die geplaatst werden om een langsrijdende arts te waarschuwen dat er een zieke in het dorp was. Dat die systemen er kwamen had te maken met het professionaliseren van artsen, waarbij lokale genezers werden uitgesloten van de eerstelijns gezondheidszorg en efficiënt gerunde grote (stedelijke) praktijken regel werden.

Ook de stedelijke visie op het onderwijs drong langzaam door op het platteland. De stadsschool werd de norm en dorpscholen werden hier steeds verder aan aangepast om uiteindelijk als ondoelmatig gesloten te worden en te worden vervangen door nieuwbouw. Naar stedelijk voorbeeld kwamen in de grotere dorpen Rijks HBSen en scholen voor beroepsonderwijs. Zelfs het landbouwhuishoudonderwijs, dat toch als een typische plattelandsvoorziening werd beschouwd, werd vanaf 1921 gemodelleerd naar het voorbeeld van het stedelijk beroepsonderwijs voor meisjes.¹ Ook de seminaries, die voor het grootste deel op het platteland terecht kwamen, hadden een stedelijke uitstraling. Deze waarbij onderwijsinstituten vaak gekoppeld waren aan kloosters en kerken, kregen in de negentiende eeuw een min of meer uniforme (Cuypers-) gotische vormgeving en werden daarmee onmiddellijk herkenbaar als speerpunten van de rooms-katholieke emancipatie.

Een interessant fenomeen op het platteland waren de dorpshuizen, beschavingeninstituten waar (beroeps)onderwijs werd gegeven en cursussen op vele terreinen, waar men boeken kon lenen of gewoon een goed gesprek kon voeren. De Nederlandse dorpshuizen waren afgeleid van de stedelijke buurthuizen, die met name door Helène Mercier in Amsterdam waren opgezet.² In dit geval was het concept wel stedelijk maar probeerde men het gebouw qua architectuur in harmonie te brengen met zijn omgeving.

Stedelingen vertoonden zich niet alleen op het platteland als medebewoner maar ook in toenemende mate als toerist. Het (willen) recreëren als stedelijke activiteit kan zowel gekoppeld worden aan sociale als aan culturele functies. Hier wordt er voor gekozen dit aspect in de context van cultuur te bespreken.

De sociale aspecten van stedelijkheid op het platteland kunnen ook in een ander perspectief geduid worden binnen het historisch onderzoek, namelijk vanuit de vraag in hoeverre de vaak verwoorde sjablonen van een jachtige gevaarlijke stad versus een rustig veilig platteland door de bronnen worden onderbouwd. Het boek van Vincent Sleebe, *In termen van fatsoen*, relativeert dit plattelandsbeeld afdoende en geeft ook aan hoe in de negentiende eeuw de volkscultuur op het platteland verder desintegreerde, mede door stedelijke

¹ M. van der Burg, *Geen tweede boer*.

² M. Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*.

invloeden.¹ De toenemende staatsvorming bleek namelijk een belangrijke disciplinerende factor te zijn, waarbij stedelijke instituten, zoals het Hof van Justitie, een belangrijke rol speelden.

In de stadsgeschiedenis is men recentelijk begonnen met het ruimtelijk fixeren van sociaal-culturele processen met disciplineringskenmerken. Dit heeft geleid tot vragen als: waar bevonden zich de negentiende eeuwse hangplekken? welke waren de openbare ruimten waar men standsbewustzijn etaleerde?; waar kwam je als fatsoenlijk mens, of beter fatsoenlijke man of vrouw, niet of juist wel? Dit soort vragen is ook voor het platteland te stellen en het is niet denkbeeldig dat het hierdoor gestimuleerde onderzoek naar plaatsen zal leiden waar men voordien geen weet van had.

Economische stedelijke functies en het platteland

Eén hangplek op een groot deel van het platteland is al wel bekend. Dat was de haven. In alluviaal Nederland waren de dorpen al sinds de middeleeuwen door middel van waterwegen verbonden met steden. Ieder dorp had een haven, haventje zouden we nu zeggen, vanwaar de agrarische producten naar de stedelijke markten werden verscheept en waar retourvrachten werden uitgeladen. Als we de troosteloze staat zien, waarin de meeste van deze havens thans verkeren dan moeten we vaststellen dat het historisch besef omtrent het belang van deze plaatsen zeer gering is. In het beste geval fungeren ze als jachthaven, maar vaker zijn het nu parkeerplaatsen, opslagterreinen of ijsbanen. Toch was dit een belangrijke ontmoetingsplaats tussen stad en platteland, waar de aankomst van een snik of tjalk veel bekijks trok.

Het belang van het water in het economisch verkeer, dat pas met de komst van de trein en de auto verminderde, is een belangrijk thema in de economische geschiedenis. Jan de Vries heeft in zijn 'Barges and capitalism' beschreven hoe in de zeventiende eeuw een geïntegreerd net van trekvaarten tot stand kwam.² Deze verbonden in de eerste plaats steden maar deden ook de tussenliggende dorpen aan. Veel trekvaarten bestaan nog, al zijn ze voor een deel wel opgegaan in kanalen die sinds de eerste helft van de negentiende eeuw gegraven zijn. In de hoger gelegen delen van Nederland was tot in de negentiende eeuw alleen vervoer per paard en wagen of per koets mogelijk. Reisverslagen attenderen ons op het ongemak van dit vervoer. Niet alleen waren veel wegen erg slecht, maar bovendien moest om de haverklap gestopt worden voor een tol (met bijbehorend tolhuis) of moest er een uitspanning of doorrit worden aangedaan om de paarden te verwisselen. De aanleg van

¹ V. Sleebe, *In termen van fatsoen*.

² J. de Vries, 'Barges and capitalism', 33-398.

Rijkswegen, die de belangrijkste steden verbonden, en de invoering van geveerde koetsen maakten het reizen van stad naar stad wel comfortabeler maar nauwelijks sneller en de tollen bleven.

Vandaar dat de trein een onmiddellijk succes was. Ook deze kwam er in de eerste plaats om steden te verbinden maar een aantal plaatsen op het platteland, die aan zo'n verbinding lagen, kregen een station of halte, hetgeen, zoals we al gezien hebben, een niet geringe groeiimpuls betekende. Complementair aan de treinverbindingen werden tramlijnen aangelegd, tussen 1880 en 1930 zo'n 2400 kilometer.¹ Hiermee werden de meeste uithoeken van het platteland wel bereikt. Met de diffusie van de bus en de auto, verdween dit tramnet weer in snel tempo en omstreeks 1950 was er vrijwel niets meer van over.

De verkeersinfrastructuur weerspiegelde al in de zeventiende eeuw het stedelijk netwerk en de economische centrumfuncties van steden, maar was voornamelijk gesitueerd op het platteland, waar deze grote veranderingen in het landschap teweegbracht. Vooral kunstwerken spraken tot de verbeelding, zoals de negentiende eeuwse spoorbruggen. De aanleg van deze infrastructuur is, omdat het een kostbare aangelegenheid was en er veel belangen mee gemoeid waren, vrij goed gedocumenteerd, zodat in de archieven het spoor goed terug te volgen is. Maar daarmee zijn we er niet. In de voorgaande paragraaf is al aangestipt hoe door een spoorlijn het dorpje Baarn transformeerde in een forensenplaats en de lokale samenleving totaal veranderde. In feite heeft ieder stuk weg, rails of kanaal zo'n bijbehorend verhaal. Meestal staat dat echter nog niet op schrift, al zijn er wel uitzonderingen.

Een subliem voorbeeld van zo'n contextverhaal is *Het Apeldoorns kanaal* van Jan Vedder.² Hij beschrijft niet alleen de aanleg en de financiering van het kanaal, waarbij koning Willem 1 een beslissende rol heeft gespeeld, maar weet tevens aannemelijk te maken waarom men aan het begin van de negentiende eeuw zulke hoge verwachtingen had van een vaarweg die een eeuw later geen enkel economisch nut meer zou hebben. Tevens geeft hij aan welke sociale problemen en economische activiteiten het kanaal genereerde en hoe het kanaal het isolement van een aantal plaatsen, in de eerste plaats Apeldoorn, verminderde. Door aan te geven hoe het kanaal zowel in een fysieke als een sociaal-economische omgeving is gevoegd en welke veranderingen het heeft veroorzaakt en ondergaan, creëert Vedder een historische context die veel verder reikt dan het duiden van afzonderlijke relictten. In feite creëert hij daarmee een dilemma, omdat op deze wijze het oppoetsen

¹ H. Knippenberg & B. de Pater, *De eenwording van Nederland*, 48.

² J. Vedder, *Het Apeldoorns kanaal*.

van een rustiek bruggetje beschouwd kan worden als een onverantwoorde ingreep in een historisch proces van opkomst en verval.

Behalve via infrastructurele netwerken, waarbij ook telefoonpalen en hoogspanningsmasten als markeringspunten fungeren, is de economische invloed van de stad op het platteland, nog op talloze andere wijzen aan te geven. Vrijwel altijd echter hangen deze samen met de functie van steden als centrale plaats. En hoe verder we terug gaan in de tijd, hoe meer daarbij de marktfunctie zich prononceert. Zo was er al in de middeleeuwen het *putting out system* in de textiel, dat in een aantal gevallen leidde tot proto-industrialisatie, waarbij het soms, in de context van de grote industrialisatiegolf in de negentiende eeuw tot daadwerkelijke industrialisatie kwam. In België had deze proto-industrialisatie een grotere verbreiding dan in Nederland, maar in Twente en rond Tilburg kwam deze ook voor, wat op termijn tot verstedelijking in deze gebieden leidde.

De Duitse grootgrondbezitter/landbouweconoom Von Thünen heeft het effect van steden op de inrichting van het platteland in een suggestief model gevat voor de agrarische sector. Rond de steden vond de meest intensieve landbouw plaats, vaak in de vorm van tuinbouw en naarmate men verder van de steden verwijderd raakte, werd de verbouw extensiever en concentreerde men zich op producten met lage transportkosten, zoals vee dat zelf naar de stad kon lopen.¹ Dat was dan het vee dat men voor het vlees fokte, want het melkvee werd dicht bij de stad gehouden.

Inderdaad lagen aan de rand van veel negentiende eeuwse steden, buiten de vesting, talloze moeskerijen. Ze zijn door de eerste stadsuitbreiding na de ontmanteling opgeslokt maar nog wel traceerbaar. Allereerst in de verkaveling. Veel moeskerijen zijn fabrieksterrein geworden, omdat met name de grotere bedrijven een locatie buiten de binnenstad zochten. Daarbij is nog wel eens wat blijven staan. Maar ook zijn ze wel binnenterreinen geworden binnen huizenblokken. Daarbij zijn ze vaak verkaveld maar soms ook hebben ze hun oorspronkelijke vorm behouden.² Ook de iets verder van de oude steden gelegen boerderijen zijn deels geïncorporeerd in het stedelijk weefsel en hebben soms nog lang dienst gedaan, met name voor de melkvoorziening van steden in een periode dat de melk, door het ontbreken van koeling, direct verkocht moest worden.

Dit verdwijnen van de stadsgerichte indeling van het boerenland is heel goed af te leiden uit de documentatie van grondverkopen en bouwvergunningen aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste

¹ J.H. von Thünen, *Der isolierte Staat*.

² Zo grenst er aan onze achtertuin, die pal achter de Groningse Hereweg ligt, een volledig ingebouwde, tot tuin omgevormde kwekerij met een bewaard gebleven stalgebouw.

eeuw. Ze markeren een dynamisch proces preciezer dan kaarten, waarvan dit proces alleen door vergelijking in de tijd afgeleid kan worden. Maar om een meer integraal beeld te krijgen van de economische invloed van de stad op een specifiek gedeelte van het platteland is een bredere contextstudie nodig à la het Apeldoorns kanaal. Hiervan bestaan er enkele. Gabriël van den Brink beschrijft de transformatie van Woensel van plattelandsgemeente tot uiteindelijk een onderdeel van Eindhoven waarbij Philips de belangrijkste katalysator vormde. Hij geeft daarbij veel aandacht voor de differentiatie van verschillende transitieën in de tijd, maar de ruimtelijke dimensie blijft wat onderbelicht.¹

In *Dorp naast een stad*, worden de lotgevallen beschreven van de uit drie dorpen bestaande gemeente Hoogkerk, ten westen van de stad Groningen.² Dit was in de negentiende eeuw een agrarische gemeente met vooral melkveehouderij (vanwege de vraag uit de stad) en enige ambachtelijke nijverheid langs het Hoendiep. Maar tegen het eind van de negentiende eeuw vond aan de oostgrens overloop van de Groningse industrie plaats, waarbij het vaak om in de stad minder gewenste bedrijven ging. Na de aanleg van de spoorlijn naar Leeuwarden, lag tussen het spoor en het Hoendiep een geïsoleerd stuk grond, waar de stedelijke industrieel Jan Evert Scholten, samen met andere ondernemers, in 1896 een grote suikerfabriek liet neerzetten. De beroepsstructuur veranderde door deze industrialisatie ingrijpend, maar de grote boeren bleven de dienst uitmaken in de gemeenteraad en stelden hun belangen voorop. Zij slaagden er in het oostelijke industriegebied, waar inmiddels ook arbeidershuizen waren neergezet en waar geregeld heibel was, in 1912 af te stoten richting stad, waar het lang een *fremdkörper* in de stad vormde.

Afgezien van de overgebleven industriële enclave behield de gemeente haar agrarische karakter tot 1968, toen zij door de stad werd geannexeerd. De ene na de andere boer verkocht zijn grond aan projectontwikkelaars, waarna deze werd bebouwd. De omvang van de verschillende landerijen is nog wel te herkennen omdat er per bouwproject verschillende typen huizen zijn neergezet, maar bij de meest recente projecten wordt dat moeilijker, omdat er grote waterpartijen zijn gecreëerd vanwege de wens van veel huizenkopers om aan het water te wonen. De negentiende eeuwse sociale structuur van het dorp, zoals wij die op grond van archieven hebben gereconstrueerd, is heel lang weerspiegeld in de omvang en situering van boerderijen en arbeidershuizen. Maar nu is deze alleen nog terug te vinden op het kerkhof, althans wat de hoogste strata betreft, want de graven van de lagere zijn geruimd.

¹ G. van den Brink, *De grote overgang*.

² P. Kooij, red., *Dorp naast een stad*.

Industrie kan niet aangeduid worden als een typisch stedelijk verschijnsel, zeker niet omdat een deel ervan zich bezighield en houdt met de verwerking van agrarische producten. Maar ook hier is soms wel een stedelijke sturing te traceren. Zo werden in de tweede helft van de negentiende eeuw een groot aantal aardappelmeelfabrieken en een enkele strokartonfabriek, vanuit een hoofdkantoor in de stad Groningen bestuurd. Het betrof hier het concern van Willem Albert Scholten, de eerste moderne multinational die zich op een gegeven moment tot in de Oekraïne uitstrekte.¹ In de jaren 1980 heb ik samen met studenten op grond van literatuur en archivalia dit familiebedrijf in kaart gebracht, het was inmiddels als KSH failliet gegaan, waarna we op diverse tochten door stad en provincie hebben gefilmd en gefotografeerd wat er nog van over was. Deze zoektocht vanaf papier leverde verrassende resultaten op. Sommige fabrieken draaiden nog volop, nu in AVEBE verband, waarbij het vaak moeilijk was nog iets ouds aan de bedrijven te ontdekken, andere stonden te vervallen maar hadden hun oorspronkelijke vorm volledig behouden. Ook waren enkele volledig verdwenen, onder een weg of bebouwing. Maar onze speurtocht bracht ons ook bij het buitenhuis Villa Gelria (Scholten kwam uit Gelderland), bij een theekoepel, bij een studentenvereniging aan de Grote Markt die op de plaats van de in de oorlog verwoeste Scholten residentie staat, een school voor handenarbeid, een (verdwenen) kinderziekenhuis, een stadspark, een renbaan, een botenhuis en een paalkoepel aan het Paterswoldse meer, en een praalgraf. Juist deze combinatie van overblijfselen maakte het besef van het belang van het concern en zijn eigenaren voor de regio, dat zich tijdens het archiefonderzoek had gevormd, tastbaar.

Vergelijkbaar, maar van recenter datum zijn de filialen van stedelijke bedrijven die na de tweede wereldoorlog op het platteland werden neergezet. Dat gebeurde in het kader van industrialisatieplannen van de centrale overheid, waaraan fikse investeringspremies waren gehecht. Doel van deze filialisering was de uitstoot, voornamelijk door mechanisatie, van arbeidskrachten uit de landbouw op te vangen. In een aantal plaatsen, zoals Drachten en Stadskanaal, hebben deze vestigingen, in dit geval van Philips, stedelijke ontwikkelingen, aspiraties en allures met zich meegebracht, maar elders hebben ze, met name waar het de textielverwerkende bedrijfstak betrof, na hun sluiting ontredderde dorpen achtergelaten. Ook dat spreidings- en sluitingsproces wordt ruimtelijk gedocumenteerd, maar het moet in een aantal gevallen wel levend gehouden worden, anders weet straks niemand meer waarom de schouwburg

¹ J. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*.

in Winschoten – overigens een stad – die op de plaats van een gesloopte steenfabriek staat, De Klinker heet.¹

Tot slot van deze niet limitatieve aanduiding van economische functies is vermeldenswaard dat het platteland heel lang gebruikt is om de vuile was van de stedelingen buiten te hangen. Dat gebeurde ook letterlijk, want in diverse streken die bekend stonden om hun zachte water, de Veluwe bijvoorbeeld, werden veel (stoom)wasserijen gevestigd, die vanuit de steden werden bevoorrad, ook de Haarlemse blekerijen kunnen in deze context geplaatst worden.² Maar verder was het minder mooi wat aan viezigheid de stad uit kwam. Stinkende bedrijfstakken, zoals darmenslijmerijen, vetsmelterijen, leerlooierijen en hoedenmakerijen hield men het liefst buiten de stadsmuren en ook de drekstoep, de stedelijke vuilnisbelt, werd vaak buiten de poorten gesitueerd. De archieven laten zien dat stadsbesturen zich zeer hebben ingespannen om in het kader van de eerste stadsuitbreiding juist dit soort nijverheid uit het zicht te krijgen. Zelf de doden werden op een gegeven moment de stad uit gezet. Sinds 1832 was het verboden in kerken te begraven. Er moesten begraafplaatsen aangelegd worden en vaak kwamen die buiten de muren, maar nog wel binnen de gemeentegrenzen. Met dit voorbeeld komen culturele functies in zicht.

Culturele stedelijke functies en het platteland

Onder deze noemer is een verscheidenheid aan activiteiten en functies te vatten, mede afhankelijk van het gehanteerde cultuurbegrip. Cultuur heeft een mentale en een materiële kant, die meestal met elkaar zijn verbonden. Zo werd religie in het interbellum gekenmerkt door de verzuiling. Dit was een geheel van denkbeelden en organisatievormen, dat in de ruimte werd verbeeld door volgens denominaties opgezette, kerken, scholen, sportcomplexen, buurtwinkels enzovoorts. Juist deze koppeling van het mentale en het materiële in het culturele domein, maakt het noodzakelijk dat cultuurhistorische relictten – dat zijn dus relictten die in het kader van de cultuurgeschiedenis geduid kunnen worden – een brede context krijgen.

Wanneer we het over culturele functies hebben, moet in het kader van dit essay dus allereerst gekeken worden naar stedelijke opvattingen die op het platteland traceerbaar zijn. De stedelijke levensstijl is zo'n invalshoek. Een probleem is echter dat allerminst eenduidig is wat onder die levensstijl moet

¹ Het onderzoek naar veldnamen, namen van wegen en andere naamgevingen in het landschap worden in dit essay niet behandeld, omdat dit een specialiteit is van de historische geografie, waarbij primair vanuit het landschap wordt gewerkt. Dat neemt echter niet weg dat ook de archieven informatie over naamgeving kunnen verschaffen. Dat is zeker het geval bij het hier genoemde voorbeeld.

² S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen*.

worden verstaan. De Amerikaanse socioloog Louis Wirth heeft de discussie daarover aangezwengeld in zijn in 1938 verschenen artikel 'Urbanism as a way of life'.¹ Hij stelde dat in een stad mensen elkaar alleen maar ontmoetten in een bepaalde rol, als postbode, medeweggebruiker, winkelier...Dit conglomeraat van deelpersoonlijkheden, die zich gejaagd voortbewegen, zonder de ander goed te kennen, brengt enerzijds gevoelens van vrijheid met zich mee maar anderzijds van frustratie. Dit concept is herhaaldelijk bestreden. Zo vond H. Gans uit dat deze urbane stijl alleen in het stadscentrum voorkwam maar dat de dragers ervan zo gauw dit mogelijk was in de suburbs gingen wonen waar de leefpatronen stabielere waren.²

Dit neemt echter niet weg dat zich wel enige consensus heeft gevormd over zaken als stedelijke architectuur versus plattelandsarchitectuur en stedelijke tuinarchitectuur versus boerentuinen. Maar het scherpe contrast tussen beide, dat een eeuw geleden nog wel goed waarneembaar was, is inmiddels verdwenen. Een landhuis in de stad is een gewild object en boerderettes uit de catalogus, een soort kruising tussen een boerderijtje en een bungalow, worden zowel in de stad als op het platteland gebouwd. Juist bij zoveel vermenging, want ook in de tuinen wordt maar raak gekruist, wordt het zinvol te gaan zoeken naar de meer stijlzuivere stedelijke verschijningsvormen van het eerste uur op het platteland, maar daarnaast is het natuurlijk ook zinvol het mengproces in de ruimte te documenteren.

De meeste stedelingen werden echter geen bewoners van het platteland, maar steeds frequentere bezoekers, als toerist en recreant. Aanvankelijk volstond voor de stedelingen een wandeling over de stadswallen om het gevoel te krijgen er helemaal uit te zijn. Of men flaneerde langs de uitvalswegen, waarbij een van de langs die wegen gesitueerde uitspanningen, meestal met tuin, als doel fungeerde. Bij steden die een bos in de buurt hadden, zoals Haarlem, Den Haag en Breda, werd dit in het stedelijk recreatiepatroon betrokken. En waar geen bos was, werd er soms één aangelegd, zoals in 1765 het Sterrebosch in Groningen. In de negentiende eeuw verdwenen uiteindelijk de meeste stadswallen als recreatieobject, al werd een deel vaak wel getransformeerd in een wandelpark in Engelse landschapsstijl. Trein, tram, fiets en auto kwamen achtereenvolgens beschikbaar als vervoermiddelen waarmee de stedeling zijn actieradius kon vergroten. Bovendien kwam er rond 1900 een nieuw natuurgevoel op. Gestimuleerd door pioniers als Heimans en Thijssen gingen mensen empathie vertonen voor de natuur, een streven naar eenwor-

¹ L. Wirth, 'Urbanism as a way of life'.

² H. Gans, 'Urbanism and suburbanism as ways of life'.

ding met de natuur door deze te leren kennen.¹ Voor wie daar heel ver in wilde gaan, verzezen er natuurvriendenhuizen, maar de meeste mensen waren wel tevreden met de wegwijzers van de ANWB (sinds 1883).

Recreatie en toerisme kennen constanten en snelle veranderingen. Constanten zijn bij voorbeeld de 'ongerepte' natuurgebieden die zijn aangekocht door de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten (sinds 1905) of een van de provinciale verenigingen. Een constante vormen ook de ANWB paddestoelen, die sinds 1919 fietsers de weg wijzen. Maar bij recreatieparken was het hollen of stilstaan. De geschiedenis van de Efteling of Duinrell laat goed zien hoe de behoeften van de recreanten in de laatste halve eeuw zijn veranderd. Van de speeltuinen van het eerste uur, zijn waarschijnlijk alleen de bedriegertjes nog over. Soms staan er op een verlaten plaats nog wat oude glijbanen en schommels, maar meestal worden die als levensgevaarlijk bestempeld en acuut afgebroken.

Het platteland is bezaaid met getuigenissen van meer dan 100 jaar stedelijk toerisme, die ook goed in de tijd gedifferentieerd kunnen worden. Zo verwijst het geëmailleerde bord waarop de beschikbaarheid van een reparatieset of fietspomp wordt aangegeven naar een eerdere vorm van recreatie dan de speciaal aangelegde verblijfplaatsen voor bermtoeristen. En zo is het ook met jeugdherbergen en Centerparks, met diergaardes en safariparken, met natuurbad en Aqualand. Opmerkelijk is trouwens dat er in Nederland nog geen diepgaande sociaal-culturele studie over de ontwikkeling van het toerisme in de tijd bestaat. We moeten het voornamelijk doen met geschiedenissen van een aantal betrokken organisaties, zoals de ANWB en Staatsbosbeheer.² Me dunkt dat hier een inhaalslag op zijn plaats is, zoals die recentelijk ook voor de geschiedenis van de landbouw heeft plaatsgevonden, waar een nieuwe synthese is gemaakt, geflankeerd door een aantal provinciale landbouwgeschiedenissen.³

Een verschijnsel dat in zo'n historische studie ook verklaard zal moeten worden, is de wijze waarop op het platteland gehoor is gegeven aan de stedelijke recreatiewensen. In beschrijvingen van het platteland was er tot ongeveer 1900 vooral waardering voor dat deel van het platteland dat duidelijk in cultuur was gebracht en waar de vooruitgang zichtbaar was. Dat spreekt bij voorbeeld uit de verslagen die stedelingen als Van Lennep en Van Hogendorp van hun tocht door Nederland maakten of uit reisverslagen van buiten-

¹ P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte*, H. van der Windt, *En dan, wat is natuur nog in dit land?*

² M.F.A. Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding*, J. Buis, J.P. Verkaik, F. Dijks, *Staatsbosbeheer 100 jaar*.

³ Een moderne synthese is bij voorbeeld: J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*.

landers.¹ Zo tegen 1900 begon die toon echter te veranderen en kregen reizigers op het platteland meer aandacht voor authenticiteit of wat daar voor doorging. Vooral eeuwenoude landschappen en dorpen werden pittoresk gevonden en er werden grote fotocollecties aangelegd van streekgebonden boerderijtypen. En de meest karakteristieke boerderijen en andere plattelandsgebouwen worden vanaf 1912 bijeengebracht in een openluchtmuseum in Arnhem.

Maar authentieke elementen werden ook in situ vastgelegd. Ad de Jong laat in zijn fraaie dissertatie zien dat al in de negentiende eeuw begonnen werd met het fixeren van authentieke elementen op het platteland in het kader van een nationaliseringsoffensief.² De omstandigheid dat veel mensen in Marken en Volendam hun klederdracht bleven dragen, terwijl die elders in snel tempo verdween, past in dit kader. De in bovengenoemd boek bestreken periode eindigt in 1940, maar het proces ging door. Tegen het eind van de twintigste eeuw, kwam er zelfs een steeds grotere druk om verdwenen gezichtsbepalende elementen van de groene ruimte terug te halen.³ En zo herkregen rechtgetrokken beken hun meanderende loop en werden weilanden omgezet in wetlands. Naast natuurbouw vond ook cultuurbouw plaats. Bijna iedere streek kreeg een eigen openluchtmuseum waar karakteristieke gebouwen, die elders in de weg stonden, werden bijeengebracht en waar nodig werden aangevuld met authentieke nieuwbouw. En er werden erfgoed routes uitgezet op het platteland, langs karakteristieke gebouwen en landerijen, die daarbij vaak in hun 'oorspronkelijke staat' werden teruggebracht.

Erfgoedtoerisme is inmiddels booming business. VVV's, boeren- en middenstandsorganisaties en gemeentebesturen proberen energiek hun streek te promoten. Daarbij wordt vaak uitgegaan van de bestaande bezienswaardigheden, die via een route en liefst ook een thema met elkaar worden verbonden. Die route lukt meestal wel maar welk thema moet een borg, grote boerderijen, een mosterdmuseum, een zehondencrèche en een oude pastoriëtuin verbinden? In de gemeente de Marne zijn ze er niet uitgekomen. Misschien dat ook hier de zaak maar eens omgedraaid moet worden, waarbij een geschiedschrijving van de Marne naar het erfgoed leidt wat dit verhaal kan verbeelden.

¹ Zie bij voorbeeld E. Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd*; E. de Amicis, *Nederland en zijn bewoners*.

² A. de Jong *De dirigenten van de herinnering*.

³ De groene ruimte is een term die in 1966 voor het eerst verscheen en die sindsdien steeds vaker gebruikt wordt om zowel in cultuur gebracht land als 'natuurgebieden' te overkoepelen. Vgl. P. Kooij, 'Van platteland naar groene ruimte', 14-20.

Politieke stedelijke functies en het platteland

De centrale politieke categorie is macht. Macht wordt vaak verbeeld met onzichtbare draden of touwtjes, maar is ook goed zichtbaar te maken in de ruimte. Hiervoor is al aangegeven dat steden in eerste instantie buiten de feodale verhoudingen bleven. Ze slaagden er echter al heel snel in om hun macht te vestigen over een groot deel van het platteland. In de oorlogvoering was met de inname van een stad ook het lot van het omringende platteland bezegeld. Toen in de Napoleontische tijd gemeenten werden gevormd, zijn heel wat dorpen binnen stedelijke gemeentegrenzen geplaatst en met de latere gemeentelijke herindelingen is dat alleen maar sterker geworden. Steeds werden daarbij de bordjes verhangen, of liever verzet. Zo heeft Dubbeldam zich meer dan anderhalve eeuw als een aparte gemeente mogen presenteren, maar sinds 1 juli 1970 wordt de plaats gemarkeerd met borden: Dubbeldam Gem. Dordrecht.

De ongelijke machtsrelatie tussen steden en dorpen manifesteert zich vooral in een ongelijk voorzieningenniveau. Op het platteland kwamen nauwelijks schouwburgen, (bus)stations, scholen voor voortgezet onderwijs, ziekenhuizen of elektriciteitscentrales. Dit soort voorzieningen, alsmede vele andere, kwamen van oudsher in steden. Sommige overgebleven tramhokjes herinneren er aan dat men voor dit soort zaken naar de stad moest. En de huidige bushaltes laten zien dat dit nog steeds het geval is. Ook veel hoogspanningskabels vonden hun oorsprong in de stad, want de elektriciteitsvoorziening was aanvankelijk - net als de gas- en watervoorziening trouwens - een stedelijke zaak en is dat in Zuid Holland tot voor kort gebleven.

Een landschap dat de machtsrelatie tussen stad en platteland het meest pregnant weergeeft is het Veenkoloniale landschap in Oost Groningen. Dit is in de zestiende en zeventiende eeuw grotendeels eigendom geworden van de stad Groningen. Deze heeft er de verveningen gestimuleerd, waarbij er voor gezorgd werd dat de waterinfrastructuur zo werd aangelegd dat alle turf via stadse tolleren naar de stad werd vervoerd. De karakteristieke klapbruggen zijn dan ook door een stadsingenieur ontworpen. De afgelopen jaren zijn de meeste kanaalrechten afgekocht maar nog steeds zijn stukjes in het bezit van de stad.

De uitzonderlijke machtspositie van de stad Groningen blijkt ook uit de omstandigheid dat zich in de provincie Groningen geen ander grote plaatsen hebben kunnen ontwikkelen. Al in de middeleeuwen had de stad weten te bedingen dat zij de stapel werd voor een groot aantal producten. Dit voorrecht dat pas in de Franse tijd verdween, belemmerde met name Appingedam en Winschoten in hun groei. In Friesland, waar Leeuwarden nooit die suprematie had weten te bereiken, de universiteit stond bij voorbeeld in Franeker,

waren de verschillen in grootte tussen de hoofdstad en de daarop volgende steden veel kleiner.

Stedelijke rivaliteit toont zich in vele vormen op het platteland. De loop van enkele spoorlijnen weerspiegelt bij voorbeeld dat sommige steden deze verbindingen hebben willen benutten om concurrerende plaatsen buiten te sluiten. Als we de plannen er bij halen, dan blijkt dat dit streven bij vrijwel alle spoorwegplannen een rol heeft gespeeld maar dat het maar zelden in de uitvoering werd gehonoreerd. Ook waterwegen weerspiegelen die rivaliteit. Zo heeft Diederik Aten minutieus onderzocht hoe Amsterdam tussen 1500 en 1800 in het gebied ten noorden van het IJ een met de stad Groningen vergelijkbare rol heeft gespeeld, waarbij de stad de spil werd in een transportnetwerk van trekvaarten.¹ De kleinere steden op hun beurt probeerden een zo groot mogelijk achterland te creëren ten koste van andere steden omdat dit hun belangrijkheid als marktplaats voor agrarische producten zou doen toenemen.

Ook de rivaliteit tussen Rotterdam en Dordrecht is vertaald in de loop van waterwegen. In de loop van de negentiende eeuw had Rotterdam de functie van Dordrecht als zeehaven vrijwel volledig overgenomen, zeker na de opening van de Nieuwe Waterweg. In Dordrecht bleven politici echter de oude glorie van zeehaven koesteren en wisten de regering zo ver te krijgen dat aan het begin van de twintigste eeuw de vaarweg naar Dordrecht werd verbeterd.² Dit vereiste onder meer een doorsnijding van het eiland Rozenburg en specifieke kunstwerken in de buurt van Barendrecht. Ook werden in het Dordrecht omringende platteland in de loop der tijd enige zeehavens aangelegd, waarvan de laatste wegens gebrek aan emplooi uiteindelijk als vuilstort is gebruikt.

Besluit

Deze inventarisatie van verschuivende stedelijke functies - defensief, sociaal, economisch, cultureel en politiek - en hun ruimtelijke weerslag op het platteland, heeft aan het licht gebracht dat de uitwerking van deze urbaan-rurale veranderingsprocessen veel verder ging dan de rand waar stad en platteland elkaar ontmoetten, de *urban fringe*.³ Keer op keer is geprobeerd om dit ruimtelijk veranderingsproces via ruimtelijke planvorming te sturen en te

¹ D. Aten, *'Als het geweld comt'*.

² P. Kooij, 'Een stad in wankel evenwicht', 66-93.

³ Sinds G.S. Wehrwein, deze term in 1942 muntte in zijn 'The urban-rural fringe', *Economic Geography* 18 (1942) 217-228, is hier een stortvloed aan literatuur over verschenen. Zie voor een recent overzicht bijv.: O.J. Furuseh & M.B. Lapping, eds., *Contested countryside*.

beheersen.¹ Steeds moest echter geconstateerd worden dat dit niet helemaal gelukt was, c.q. dat daar niet veel van terecht was gekomen. Deze constatering is in Nederland vaak gedaan in het kader van een beschouwing over het Groene Hart, dat groen moest blijven maar waar toch steeds weer stukjes afgesnoept werden door de omringende gemeenten. In een aantal rijksnota's over ruimtelijke ordening werd dan weer gesteld dat de zaak nu voor eens en voor altijd rechtgetrokken zou worden.

Maar van een fixatie van een rode (urbane) en groene (rurale) contour wil het maar niet komen. Enerzijds is dat natuurlijk omdat de financiële belangen zo groot zijn. Projectontwikkelaars willen blijven ontwikkelen en hoe meer gebieden als rommelig worden ervaren, des te beter kunnen zij het opruimend effect van hun ingrijpen demonstreren. En boeren zien in een grondverkoop de enige mogelijkheid om van een slecht renderend bedrijf af te komen en als miljonair verder te gaan. Er is echter meer aan de hand. Dit essay heeft op een aantal punten laten zien dat het een illusie is om de rode en de groene contour te willen scheiden omdat de functies die bij rood en groen horen vermengd zijn geraakt. Overal op het platteland manifesteren zich stedelijke functies en het is onmogelijk om weer tot ontmenging te komen. Nu hoeven die stedelijke functies op het platteland niet per sé een stedelijk ruimtegebruik met zich mee te brengen maar, het is in het voorgaande aangegeven, in een groot aantal gevallen gebeurt dat wel.

De ontwikkelingen in deze menggebieden hebben te maken met een nieuwe dynamiek die mede gevoed wordt door een verschuiving van de schaal van planning, van nationaal naar Europees. Binnen de planvorming wordt steeds vaker voor deze menggebieden de term metropolitaan landschap gebruikt, waarmee dan de open ruimtes, maar ook de tuinsteden binnen het metropolitane stedelijk netwerk worden bedoeld.²

De nota Belvedere lijkt hierbij aan te sluiten. Zij biedt geen pleidooi voor een confrontatie van rood en groen, maar eerder van integratie, waarbij het oude in het nieuwe wordt ingepast. Maar inpassen kan op veel manieren. Het moet in ieder geval niet op de manier van de kolenkit. Met het verdwijnen van de kolenhaarden, werd de kolenkit overbodig. De meeste mensen vonden het echter zonde (het was op de grens van de jaren 50 en 60) om hem weg te doen. Dus kreeg menig kolenkit, fleurig opgeschilderd, een tweede leven als paraplubak. Maar de verf bladderde in de loop der jaren af

¹ Zie voor vroege pogingen in Amsterdam: A. van der Valk, *Amsterdam in aanleg*, 223. Naar de Haarlemse stadsrandzone wordt thans specifiek onderzoek gedaan door F. Suurenbroek (VU).

² A. van der Brink, A. van der Valk, 'Het metropolitane landschap tussen Seattle en Vancouver; T. Daniëls, *When city and country collide*.

en de bodem roestte door vanwege de natte paraplu's. En zo is inmiddels in vrijwel ieder huis de kolenkit helemaal verdwenen.

Zo'n kolenkit als paraplubak is net als de vuilnisbak met geraniums of de wasmachinedeur met viooltjes er in, van haar betekenis ontdaan. Hergebruik of inpassing heeft alleen zin als artefacten gaan refereren aan processen of opmerkelijke gebeurtenissen die in een bepaald gebied hebben plaatsgevonden. Soms ook zijn er geen overblijfselen meer, maar is toch op een vrij gemakkelijke manier de herinnering op te roepen. Elders heb ik in dit verband gerefereerd aan de verdwenen hopcultuur in het Drentse dorp Peize, die inmiddels weer wordt verbeeld met een aantal imposante hopplanten op een centraal terrein in het dorp.¹ Juist in dit laatste geval kan alleen kennis van de geschiedenis van het gebied deze referentie opleveren.

Hergebruik van historische elementen is niet nieuw. Dat is voortdurend gebeurd. Maar daarbij zijn wel verschillende motieven gehanteerd. Dat de loop van de oude poldersloten is herhaald in het wegen- en grachtenpatroon in de Amsterdamse Jordaan, is vooral uit praktische overwegingen tot stand gekomen, met name voor de afwatering. En met diezelfde overwegingen zijn oude waterlopen opgegaan in kanalen. Er kunnen echter ook diepere motieven gespeeld hebben. Zo kwam er tegen het einde van de negentiende eeuw aandacht voor eeuwenoude bomen. Ze werden niet meer zonder discussie omgezaagd als ze in de weg stonden maar er werd geprobeerd ze in te passen. Dat had te maken met de omstandigheid dat men in die tijd een nationale traditie aan het uitvinden was. En die oude bomen refereerden aan vroegere perioden uit dat nationale verleden en markeerden de lange geschiedenis van de natie. Deze vormen van historisch hergebruik van landschappelijke elementen, waarvan in het voorgaande impliciet een aantal voorbeelden is genoemd, vormt de derde bijdrage die de geschiedenis aan de culturele planologie kan geven, waarbij met name de motieven en de tijdgebonden discussies van belang zijn.

Het bovenstaande duidt er op dat een bepaalde plaats in verschillende periodes verschillende betekenissen kan krijgen. Maar verschillende betekenissen kunnen ook in een en dezelfde periode worden toegekend. Zo zal Galgenwaard in Utrecht voor de kenners verwijzen naar de plaats buiten de stadsmuren waar executies werden uitgevoerd. Voor oudere boeren en agrarisch historici staat Galgenwaard echter ook voor de eerste massale uiting van boerenprotest tegen het landbouwbeleid van de overheid, in 1974, terwijl weer anderen de naam uitsluitend met voetbal zullen associëren. Dit voorbeeld geeft overigens ook aan dat met het begrip identiteit totaal niets te beginnen valt wanneer betekenissen van plaatsen of streken in de tijd anders ge-

¹ P. Kooij, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', 1-27.

zien worden en ze bovendien op hetzelfde moment door verschillende groepen c.q. individuen anders worden ervaren.

Net als tradities, kunnen die identiteiten wel uitgevonden worden en vervolgens zo overtuigend aan bij voorbeeld de bewoners van een bepaalde streek gepresenteerd worden dat die er zelf in gaan geloven dragers van die identiteit te zijn. Maar voor historici zullen dat primair mythen zijn, vooral interessant om het proces van mythevorming en de daarbij betrokken actoren te traceren. Historici zijn niet uit op de creatie van zuinige Zeeuwen of visende Volendammers. Zij kunnen als geen ander de geschiedenis van een streek, plaats of regio construeren, gelaagd in de tijd en in de ruimte. En op deze wijze kunnen zij de culturele planologie een aantal belangrijke instrumenten leveren die tot nog toe nauwelijks zijn gebruikt.

7

Het landschap van het ‘wilde wonen’. Hoogveenontginningen en heidevelden als woonoorden

Michiel Gerding

Inleiding

“Juli 1909. Ik was negen jaar en wij woonden in Emmer-Compasuum in een veenkeet. Onze keet stond naast andere veenketen aan een lang en lijnrecht kanaal met een witte zandweg erlangs. Die keten waren laag en langwerpig en door een muur in tweeën gedeeld. Het voorste gedeelte was de woonkamer. Daar waren twee bedsteden: de ene was voor mijn zusjes van twee en zeven en het andere bed was voor mijn ouders. Het meubilair bestond uit een tafel en zes stoelen, een groot fornuis en een turfbak naast de kachel. Aan de wand een scheurkalender van Roode Bibliotheek, een grote foto van Domela op de schoorsteenmantel, ook een foto van Kropotkin en de twee boeken die mijn vader bezat, *Van Christen tot Anarchist* van Domela en *De verovering van het brood* van Kropotkin. De vloer was rood geverfd en er lag geen kleed op. Voor mij en mijn broertje van vijf was er van wat oude planken een bed in het achterhuis gebouwd.

Tot 1914 woonden wij enige jaren aan Kanaal C in Emmer-Compasuum. Het was de helft van een dubbele woning, voor die tijd een goed huis. Recht tegenover ons, aan de overkant van het kanaal, stond op de veenplaats een veenkeet die bewoond was. Erachter lag een machineloods, waar in de winter de baggermachine van de vervener stond. Bij zomerdag, (...), huisden er in die loods vijf arbeiders die van ver kwamen. Op de grond lagen aan de ene kant planken met daaroverheen wat stro, oude dekens en dergelijke. Daar sliepen de vijf mannen die op de baggermachine werkten. Er stond een oude kookpot waarop het eten werd gekookt en dikwijls natte sokken te drogen hingen. Aan de wand spijkers met kleren. Er was een ketel en een paar ijzeren potten. 's Avonds schilden men gezamenlijk de aardappelen. Spek uitbraden gebeurde de volgende dag. Een van de mannen ging wat eerder naar huis en zette dan ook de aardappelen op. Groente was er natuurlijk niet bij. Soms nog wel een homp roggebrood. En zondags karnemelkse pap en stokvis, die zaterdag reeds werd gekookt, zodat er twee dagen stokvis was.

Nu waren twee van die mannen ooms van mij, broers van vader. (...) Met Pasen gingen de vijf mannen naar huis. Ze hadden ieder een fiets en reden dan tien kilometer naar Emmen, vandaar met de trein naar Assen en dan op de fiets naar Haulerwijk, geboorteplaats van mijn vader waar ook beppe, mijn grootmoe-

der woonde. (...) Mijn oom kwam terug met de boodschap dat zij graag wilde dat ik met Pinksteren meekwam. En zo ging ik mee, achter op de fiets. (...) ik ging met oom Sjoerd naar het huisje van beppe. Het was een piepklein huisje, een veenhuisje zoals er ook bij ons in Emmer-Compasuum stonden, maar dan nog kleiner. (...) In het kamertje waren aan de voorkant twee ramen, aan de andere zijde twee bedsteden, maar ik had al gauw bekeken dat je er niet met de benen gestrekt in kon liggen. De ene bedstee was voor beppe, de andere voor oom Sjoerd en tante Jis. (...)

In Haulerwijk stonden veel meer van die kleine huisjes. Het deed veel armoediger aan dan Emmer-Compasuum, al was alles wel netjes. En ik zag daar toen ook plaggenhutten en keten. Ik weet nu hoe arm deze buurt vroeger is geweest. Een man verdiende hooguit f 200,- per jaar. De vrouwen deden dikwijls hetzelfde werk als de mannen, zand en turf kruien. Heel wat vrouwen werden daardoor kreupel, de sterfte was vroeger onder vrouwen in Haulerwijk hoog. Werklozen kregen hooguit f 1,50 per week. Niet alleen leefden de mensen in plaggenhutten en keten, maar ze huisden ook in hollen, gegraven in de wallen van de kanalen. Vooraan bij de ingang hingen wat zakken en het was er natuurlijk aardedonker. De toestanden bij ons in het veen waren hemelschreiend, maar ik kan me voorstellen dat mijn voorouders hun geliefde Heitelân de rug toekeerden. Tien gulden in de week was toen in Drenthe ook een hongerloon voor een twaalfurige werkdag van sloven en ploeteren, maar het was in ieder geval meer dan het dubbele van wat je in Friesland kon verdienen”¹

Armoedediscussie

Deze en andere fragmenten uit de levensherinneringen van Harmen van Houten, die in 1985 in druk verschenen, hebben mij altijd zeer geïntrigeerd. Ik had mij toen al wel flink in de geschiedenis van de Drentse verveningen verdiept, maar tot dan vooral in de zeventiende en achttiende eeuw. Over de sociale omstandigheden in de venen in die periode kon ik slechts sporadisch iets te weten komen, dus mijn perceptie van het leven in het veen week nog niet erg af van het algemene beeld zoals dat in de tot dan gangbare literatuur geschetst werd: in het veen was het één al armoede en ellende, drankmisbruik en plaggenhutten. Een gevoel van onbehagen had ik daarover wel omdat ik mij altijd de vraag heb gesteld hoe het dan kwam dat die veenderijen er kennelijk niettemin eeuwenlang in slaagden voldoende mensen naar die onherbergzaamheid te lokken, vooral uit oudere veengebieden. Waarom kwamen zij, als het zo ellendig was?

Door het boek van Van Houten, en ook de herinneringen van anderen, kreeg het veenarbeidersbestaan allengs veel meer reliëf en nuance. Er was sprake van betere en slechtere tijden, er waren verschillende categorieën veenarbeiders, er waren diverse soorten veengebieden. Het beeld moest naar tijd, naar plaats en naar (groepen) personen bijgesteld worden. In boven-

¹ H. van Houten, *Anarchisme in Drenthe*, 21, 34-38.

staande fragment blijkt dat ook duidelijk. Het in het veen geboren en getogen jongetje Harmen van Houten ziet na veertien jaar voor het eerst plaggenhutten en keten als hij in Haulerwijk op bezoek komt. Kennelijk waren die er niet in Emmer-Compasuum tussen 1900 en 1914, althans niet in die mate. Van Houten was weliswaar woonachtig in een veenkeet, zoals hij dat zelf noemt, maar dat moet dan toch heel wat meer geweest zijn dan die in Friesland. In ieder geval was er sprake van een geveerde houten vloer, een grote kachel/fornuis en van een stenen vloer in het achterhuis. Zijn ooms die als trekarbeider alleen in het graafseizoen naar Emmer-Compasuum kwamen, namen gedurende de campagne genoeg met een eenvoudig onderkomen, een machineloods. Maar zij beschikten wel over een fiets en met de feestdagen gingen zij naar huis. Haulerwijk vormde voor de jonge Harmen van Houten een groot contrast met wat hij thuis gewend was. Mensen leefden er zelfs in holen. Men verdiende hooguit tweehonderd gulden per jaar, minder dan de helft van het inkomen in Zuidoost-Drenthe. Er was dus behoorlijk onderscheid tussen een veengebied dat in *full-swing* was, zoals Zuidoost-Drenthe en een veengebied dat reeds lang van alle turf was ontdaan, zoals Haulerwijk. Een andere vaste notie als zou direct op de veengraverij de dalgrondontginning volgen, bleek kennelijk ook niet zo erg op te gaan.

Publicaties van mij en van anderen die vraagtekens zetten bij het cliché-beeld, door De Pater 'revisionisten' genoemd, maakten regionaal veel reacties los¹. Vooral mijn artikel 'Mythe van de veenarbeid' waarin ik nagegaan ben waar het negatieve beeld van de veenderijen vandaan is gekomen, moest het wat dat betreft ontgelden en werd mij door sommigen zelfs persoonlijk kwalijk genomen². Publicaties in regionale kranten en reacties daarop namen soms de vorm aan van een polemiek en waren voor de Drentse Historische Vereniging aanleiding om in 2000 een Drents 'armoededebat' te organiseren. Veel nieuwe inzichten leverde de discussie voor en na die bijeenkomst niet op, maar het was wel aanleiding voor Paping om alle bijdragen die in de loop van de jaren over dit thema waren verschenen netjes bij elkaar te zetten in een handig overzicht.³

MIP/MSP

Ging die discussie vooral over de mate van armoede in relatie tot de vereningen, in deze bijdrage wil ik mij richten op enkele ruimtelijke aspecten van het veengebeuren en met name kijken naar de huisvesting van de armere groepen onder de plattelandsbevolking, niet alleen veenarbeiders, maar ook

¹ B. de Pater, 'Concurrerende regiobeelden', 19-25.

² M.A.W. Gerding, 'Mythe van de veenarbeid', 309-332.

³ R.F.J. Paping, *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen*.

anderen. Behalve vanuit mijn preoccupatie met het veen doe ik dat ook nog vanuit een andere achtergrond. Vanaf het begin, in de tweede helft van de jaren tachtig, ben ik in adviserende zin betrokken geweest bij het Drentse deel van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en het Monumenten Selectie Project (MSP) dat door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg samen met de provincies en grote steden is uitgevoerd. Het ging daarbij om de waardevolle bouwkundige objecten uit de periode 1850-1940. Wie dat bestand en ook de rest van de monumentenlijst overziet moet wel concluderen dat alleen het meer welvarende deel van de samenleving uit het verleden fysieke sporen heeft mogen nalaten in de vorm van monumentale gebouwen. De lijsten lopen over van kastelen, boerderijen, villa's en -sinds de MSP- burgermanswoningen, 'huizen van stand' zogezegd.¹ Maar hoe zit het met al die 'huizen van onderstand'? Mag het armere deel der natie geen sporen voor het nageslacht achterlaten? Die conclusie moet eigenlijk wel getrokken worden. Talloos zijn de voorbeelden dat in de beoordeling van de monumentwaardigheid keuterijen en keuterijtjes, arbeiderswoningen en dergelijke afvielen omdat zij niet aan de gestelde strenge criteria (konden) voldoen, veelal omdat het oorspronkelijke karakter reeds teveel 'aangetast' was. Logisch natuurlijk, als in aanmerking wordt genomen dat zich ontwikkelende woonwensen zich slecht in het oorspronkelijke pand lieten realiseren. De meeste eigenaren hadden allang zelf invulling gegeven aan de leuze 'behoud door ontwikkeling'. Achteraf moet ik constateren dat ik mij dit onvoldoende gerealiseerd heb en dat ik meer had moeten strijden voor deze categorie.

Een zelfde gevaar dreigt als wij de lijn doortrekken naar de nota Belvedere. Mijn 'huizen van onderstand' liggen/lagen namelijk ook nog eens in gebieden die cultuurhistorisch minder waardevol worden geacht: de voormalige hoogveengebieden. De streek rond Hoogeveen en Smilde, de Dedemsvaart en de hoogveenstreken in de Friese Wouden zijn niet als Belvederegebieden aangewezen. Het leek mij daarom goed dit thema dat ik het 'landschap van het wilde wonen' heb genoemd, in dit essay eens nader te verkennen. Ik richt mij daarbij vooral op enkele voormalige veengebieden in Friesland die in de periode tussen circa 1850 en 1940 te kampen hadden met buitengewoon moeilijke economische omstandigheden en die een soort vrijplaats werden voor de allerarmste plattelandsbewoners. Op tal van plaatsen in Noord-Nederland waren deze bewoningsconcentraties te vinden. Men zou ze het rurale equivalent kunnen noemen van de stedelijke achterbuurten en sloppenwijken. Prakke heeft ze bestempeld als desperadokolonies, Spahr van der Hoek noemt ze met een neutraler term heidedorpen en gebruikt ook wel

¹ Die betiteling ontleen ik aan de publicatie van J. Bos e.a. (red.), *Huizen van stand*.

de aanduiding arbeidersnederzettingen.¹ Men zou ze naar analogie van de stad 'sloppendorpen' kunnen noemen.² Spahr van der Hoek is een van de weinigen die tot nu toe systematisch onderzoek heeft gedaan naar het fenomeen met zijn studie naar de heidedorpen in de noordelijke Wouden.³ Dat deed hij in zijn functie van historicus van de Fryske Akademy en maakte daarbij gebruik van vragenlijsten die door de Akademy waren aangelegd. Daarnaast is er dan nog de in 1987 in eigen beheer uitgegeven studie over Jubbega van Siebrand Krul, een uitwerking van een eerdere scriptie.⁴ Dorpen als Jubbega, Houtgehage, Harkema-Opeinde en Zwaagwesteinde genoten een zekere beruchtheid, in de tijd zelf, maar ook nog na de Tweede Wereldoorlog toen zij geregeld onderwerp waren van sociaal-wetenschappelijke onderzoeken.⁵ Uitwedstrijden tegen deze dorpen zijn in het collectieve noordelijke voetbalgeheugen gegrift als zeer notoire belevenissen.

De heidedorpen zijn ontstaan in niemandsland, op heidevelden in de periferie van bestaande dorpsgebieden of op afgeveende hoogveengronden die niet in ontginning waren gebracht. De Kiel in centraal Drenthe is van dat eerste type een goed voorbeeld. Het ligt midden op het eertijds enorme heidegebied tussen Sleen en Rolde, het Ellertsveld. Eén van de routes van Coevorden naar de stad Groningen leidde dwars over dit onafzienbare heideveld en was bij reizigers berucht. Het speelt zelfs een rol in de volksoverlevering met de sage van de reuzen Ellert en Brammert die het op nietsvermoedende passanten gemunt hadden. De naam de Kiel (kijl=wig) ontleent het gebied aan de omstandigheid dat daar zeven marken aan elkaar grensden van dorpen die op grote afstand lagen. In de negentiende eeuw ontstond hier een kolonie van hutten en keten, mede in relatie tot de aanleg van het Oranjekanaal en de vervening van het Odoornerveen.⁶ De Kiel was lange tijd een soort vrijstaat waar de betrokken gemeenten weinig vat op kregen, als zij dat al wilden.

Het ontstaan van het landschap van de armoede

Verveninglandschap

Meer dan vier eeuwen lang is een groot gedeelte van het Noord-Nederlandse grondoppervlak compleet getransformeerd doordat het van een dikke laag veen (en water) is ontdaan. Voor de vier noordelijke provincies Fries-

¹ H.J. Prakke, *Deining in Drenthe*, 234.

² Dank aan J. van Ginkel voor deze suggestie.

³ J.J. Spahr van der Hoek, *De heidedorpen in de noordelijke wouden*.

⁴ S. Krul, *Jubbega, De geschiedenis van de Kompenije tot 1940*.

⁵ L.H. Bouma, *De arbeidersdorpen in de gemeente Achtkarspelen*.

⁶ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 218-224.

land, Groningen, Drenthe en Overijssel gaat het om circa 100.000 hectare hoogveen en 42.000 hectare laagveen, 12,5 procent van het totale grondoppervlak.

In mijn dissertatie heb ik berekend dat er in 1650 voor ongeveer 1500 veenarbeiders en hun gezinnen werk was in de veenderijen gedurende een groot gedeelte van het jaar: graven en drogen van de turf, laden van de schepen, voorbereiden van de veenputten. Daarnaast was er tijdens de graafcampagne van circa drie maanden nog eens werk voor 2250 seizoenarbeiders. In 1850 ging het om 2500 gezinnen en 3500 seizoenwerkers. Voor hen was in totaal 1.685.000 mandagen werk. In 1900 betrof het 2,1 miljoen mandagen, 7500 personen.¹ Velen waren dus bij de veenderij betrokken. Afgezien van de mensen die zich metterwoon in een veengebied vestigden kwamen tijdens de campagne vele seizoenswerkers van elders, vaak vanuit oudere veengebieden. Zo kwam van de 302 Drentse seizoenwerkers in de gemeente Emmen in 1889 31 procent uit Hogeveen, 33 procent uit Smilde en 9 procent uit Odoorn. Van alle seizoenarbeiders in Emmen in 1889, 569 personen, kwam 53 procent uit Drenthe, 19 procent uit Friesland, 20 procent uit Groningen en 2 procent uit Duitsland.²

Dat de afgeveende grond na de turfwinning werd ontgonnen tot dalgrond is tot in het laatst van de negentiende eeuw eerder uitzondering dan regel geweest. Dalgrond is alleen te transformeren tot een vruchtbare bouwvoor als deze voldoende wordt bemest. Voor de introductie van de kunstmest was de natuurlijke mest duur. Het ging dan om het stedelijke afval van de stadsbewoners, de stratendrek, die door de stedelijke overheid werd ingezameld en vervolgens verkocht. Vaak aan de meestbiedende schippers die de mest als retourvracht mee terugnamen. Alleen de stad Groningen kende een apart regime waarbij de stadsmeiers die in Hogeveen en Sappemeer de veenplaatsen van de stad in exploitatie hadden, gratis de beschikking kregen over de stratendrek uit de stad. Dit arrangement kwam voort uit de directe bemoeienis van de stad met de verveningen in haar achterland op haar eigen stadsbezit. Deze had er tweeledig voordeel van. Ten eerste kwam zij makkelijk van het afval af en ten tweede waren de meiers van de stadsveenplaatsen verplicht na de verveningen de grond in ontginning te brengen, zodat na verloop van een aantal jaren huur voor het gebruik van deze grond door de stad geheven kon worden. In de achttiende eeuw overigens werd de Groninger stadsmest niet meer gratis verstrekt maar per opbod verkocht, hoewel diverse veengebieden van de biedingen waren uitgesloten.

¹ Ibidem, 353.

² D. van der Haer en M. Tamminga, 'De ontwikkeling van de bevolking', 284.

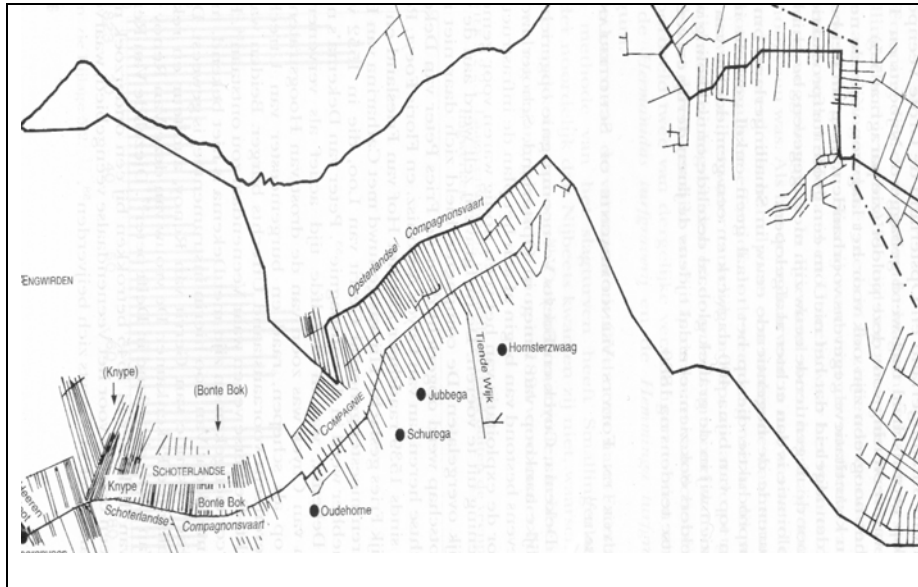
In andere veengebieden lag de situatie heel anders. Daar was veel minder sprake van een sturende hand van een overheid. Vaak was het een particuliere veencompagnie die de stoot tot de exploitatie van een veengebied gegeven had door het graven van een kanaal en het aan snee brengen van veenplaatsen. Als een veengebied eenmaal ontsloten was beperkte zo'n compagnie zich meestal tot het beheer van de vaart en het algemene toezicht op de gang van zaken. De veenplaatsen werden verkocht aan ondercompagnieën of aan particulieren die verder zorg droegen voor de daadwerkelijke turfwinning. Geregeld gingen die veenplaatsen in andere handen over. De veencompagnie noch de daadwerkelijke verveners hadden veel belang bij de afgeveende grond, althans onvoldoende om daarin flink te investeren door middel van de aanvoer van dure mest. Het gevolg was dat oudere uitgeveende gebieden braak bleven liggen en weer tot woeste grond vervielen. Het Drentse Hoogeveen is daarvan een sprekend voorbeeld. De sturende kracht was daar de Compagnie van 5000 Morgen. Deze werd bestuurd door hoofdpaticipanten die werden gerekruteerd uit de participanten. Participant kon men worden als men minimaal 100 morgen (ca. 100 hectare) aan veenbezit had. Na de beginperiode hield de compagnie zich hoofdzakelijk bezig met de zorg voor de Hoogeveense Vaart en met de hoofdwijken die het gebied verder ontsloten. Van alle turf werd een afvaarts-geld geheven waaruit het onderhoud en het beheer betaald werd. Met wat er op de veenplaatsen zelf gebeurde bemoeide de compagnie zich niet.

In 1625 was de compagnie van start gegaan en toen na ruim tweehonderd jaar het kadaster werd opgemaakt, bleek het grootste gedeelte van de afgeveende grond woest te liggen. Van de 4.000 hectare heide- en veengrond werd een kwart als 'veen' bestempeld, de rest als heide. Drieduizend hectare grond sinds 1625 is dus na de vervening ongebruikt blijven liggen. Tien procent van de gemeente was in gebruik als bouwland en 17 procent als wei- en hooiland. De bebouwing in Hoogeveen, dat zich tot de volkrijkste gemeente van Drenthe had ontwikkeld met ruim 6.000 inwoners in 1829, concentreerde zich in linten langs de talloze vaarten en wijken. De directe omgeving van de huizen was in cultuur gebracht, maar even buiten het bebouwingslint lag de grond braak.¹

Ook in Friesland in de kadastrale gemeente Mildam in het gedeelte langs de Schoterlandse Compagnionsvaart was dat het geval. Kleine gecultiveerde percelen lagen vlak langs de vaart, woeste grond daarachter.² Het verschil met

¹ L. Wimmenhove, 'Ontginning en bosbouw', 236.

² Met dank aan J. van der Vaart van de Fryske Akademy voor het beschikbaar stellen van de kadastrale gegevens.

Veenkanalen Oostelijk Friesland

Hoogeveen was dat daar in 1832 nauwelijks nog veen te vinden was terwijl in Hoogeveen nog ca. 1500 hectare in exploitatie kon worden genomen.

Ongeveer vijftig jaar later was de situatie in Hoogeveen sterk veranderd. In 1883 was het percentage heide en veen teruggelopen van 67 naar 33 procent om in 1896 nog verder gedaald te zijn tot 14 procent. Niet dat de bouw- en weilanden evenredig toenamen, al steeg hun aandeel wel iets, maar wel het areaal bos. Hoogeveen is in de negentiende eeuw sterk bebost. Van 6 procent in 1832 nam het percentage bos toe tot 38 procent in 1896. Die bebossing geschiedde op de afgeveende grond met een commercieel oogmerk, echter zonder voorafgaande bemesting. Hoogeveen werd hierom zelfs enigszins vermaard, Duitse veendeskundigen wilden precies weten hoe dat er toe ging.

Langs de Schoterlandse Compagnonsvaart deed een dergelijke ontwikkeling zich niet voor. Daar lag rond 1890 nog altijd 35 procent woest. De vervening langs vaart was vooral een zeventiende eeuwse aangelegenheid geweest. In de achttiende eeuw schommelde het productieniveau rond een bescheiden 2.000 dagwerken turf per jaar, om in de loop van de negentiende eeuw verder af te nemen tot 1.000 dagwerken of minder,¹ Slechts 13 procent van de totale turfproductie uit het meer dan driehonderdvijftigjarig bestaan van de Schoterlandse Compagnie werd in de negentiende eeuw gerealiseerd. Er waren toen niet meer dan 50 tot 100 personen tijdens het seizoen bij de ver-

¹ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 136.

vening betrokken. De compagnie was in de negentiende en twintigste eeuw dan ook meer een beleggingsmaatschappij dan een veencompagnie. De inkomsten kwamen vooral uit de vrijkopen, naast de incidentele verkoop van grond. Met een vrijkoop kon een perceel veen het recht verwerven om van de vaart gebruik te maken. In 1832 bij de opname van het kadaster beschikte de compagnie in het oostelijk gedeelte van Schoterland over zo'n 150 percelen grond, op een totaal van zo'n 2100 percelen. Veelal ging het om percelen heideveld, maar de compagnie had ook weiland, bouwland en bos in eigendom.¹

De streek in de noordelijke Wouden waar veel heidedorpen waren gesitueerd, betrof voor een belangrijk deel veengebieden die reeds tijdens de Middeleeuwen waren verveend, onder regie van Friese kloosters en Leeuwarder instellingen als het Sint Anthonygasthuis. De verveningsactiviteiten concentreerden zich in de grietenijen Dantumadeel, Tjietjerkstradeel en Achtkarspelen. Waarschijnlijk vergden deze venen door de bestaande natuurlijke afwatering niet zulke grote investeringen in de infrastructuur². Het hoogveen zal waarschijnlijk niet zo dik en uitgestrekt zijn geweest als elders in de Wouden. Het waren de makkelijkst aan snee te brengen veencomplexen. De beide kloosters die in Achtkarspelen lagen, het Gerkesklooster en het Buweklooster waren nog in de zestiende eeuw zeer actief bij de verveningen betrokken. In het eerste geval leidde dit tot het ontstaan van Surhuisterveen. Over dit veen sloot de abt van het Gerkesklooster in 1576 een overeenkomst met de Utrechtse burger Mathias van Voort c.s., waarbij dezen veertig jaar lang het recht kregen turf te graven. De ondergrond bleef eigendom van het klooster. Het klooster trok slechts korte tijd profijt van de overeenkomst omdat het in 1580 tijdens de Reformatie werd opgeheven en het bezit in handen van de Staten van Friesland kwam. Deze hebben in de decennia daarna regelmatig kleinere stukken veen verkocht aan particulieren. Tussen 1638 en 1644 is tenslotte alle resterende kloosterveen verkocht. Van het Gerkeskloosterveen was toen het meest westelijke gedeelte nog over alsmede enige stroken in het zuidoostelijk deel. Ongeveer de helft van het gehele veencomplex van ongeveer 800 hectare was in die tijd reeds in exploitatie gebracht. Het gebied waterde in noordelijke richting af en voor een verbetering van de afvoer van water en turf werd in 1648 en 1649 de Nieuwe Vaart gegraven, een directe verbinding van het Surhuisterveen met het Kolonelsdiep. Het meest zuidwestelijke gedeelte van het Surhuisterveen is waarschijnlijk niet systematisch verveend. Nog in 1844 lag dit grotendeels onvergraven. Het gebied werd gebruikt voor boekweitteelt en

¹ Het betreft hier de secties E en F van de kadastrale gemeente Mildam.

² M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 116.

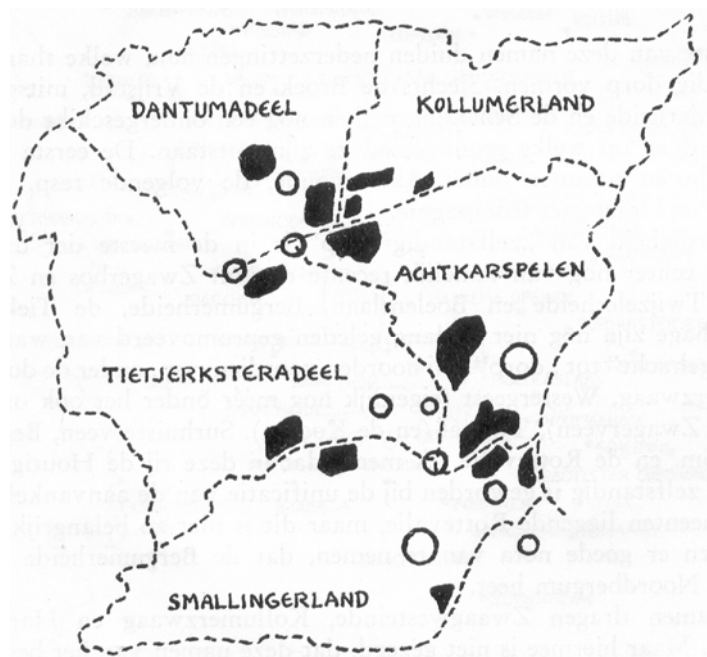
klonk door het gebruik vanzelf in tot op het zand. De onontgonnen ondergrond werd in gebruik genomen door individuele kolonisten. Met de afgeveende grond gebeurde eveneens weinig. Slechts incidenteel werd er mest aangevoerd om dalgrond te ontginnen. Daardoor kon een uitgestrekt heidegebied ontstaan, waar in de achttiende en negentiende eeuw de armoedige heidedorpen Boelenslaan en Houtigehage ontstonden. De ontginning van de venen van het Buweklooster onder Drogeham leidde uiteindelijk tot het ontstaan van Rottevalle. Ook hier ging het om een gebied dat in de achttiende eeuw weinig verveningsactiviteit meer liet zien. De heidedorpen zijn vooral in de achttiende eeuw ontstaan en sterk gegroeid in de negentiende eeuw.

In de hier genoemde Friese veengebieden, in Opsterland en de Stellingwerfen was de situatie niet veel anders, kan men in de negentiende eeuw spreken van een verwaarloosd landschap. Het is dan goeddeels van zijn veen ontdaan, maar daarna is er weinig mee gebeurd en is de grond vervallen tot woeste grond. De eigenaren bekommerden zich er weinig om, van ontginning was geen sprake. Dit 'niemandsland' werd de plek waar de heidedorpen konden gedijen. Alleen langs de kanalen en de belangrijkste wijken was sprake van geregelde bebouwing, met meestal kleine bedoeninkjes bestaande uit een klein huisje en wat land waar producten voor eigen gebruik konden worden geteeld en wat vee kon worden gehouden.

Zo ook in het Drentse Hoogeveen dat in het begin van de negentiende eeuw op de ruim 4.500 inwoners slechts 52 mensen telde die als (hoofd)beroep boer opgaven. Van de overige 800 beroepsbeoefenaren waren er echter wel ongeveer 500 die ook enige agrarische activiteiten ontplooiden. Zij hadden wat land en hielden enkele beesten. Van de ruim tweehonderd schippers in Hoogeveen waren er 106 die over bouw-, wei- en hooiland beschikten en 99 die tevens runderen hadden, gemiddeld meer dan twee. Van de 372 arbeiders deden er 217 ook iets agrarisch en hadden 161 runderen.¹ Van de Hoogeveense bevolking woonde in deze tijd ongeveer 38 procent in de kom van Hoogeveen en de rest daarbuiten in 'de velden' langs de talloze opgaanden en wijken. Naast de burgers en de notabelen woonden in 1830 ook de iets beter gesitueerde arbeiders en handwerkslieden in de kom van Hoogeveen. Er stonden zo'n 200 arbeiderswoningen in de kom, meestal met twee vertrekken. De minder aanzienlijke arbeiders woonden in de velden in éénkamerwoningen. In 1830 telde Hoogeveen 55 hutten.²

¹ W. Tijms, 'De agrarische en ambachtelijke sector 1615-1815', 154-156.

² F. Nijstad, 'Burgers en buitenlui', 82.

De concentratie van de heidedorpen (zwart) en van de veenkolonie-achtige nederzettingen (wit)

De Wouden

Spahr van der Hoek definieert de heidedorpen als nederzettingen van betrekkelijk geringe ouderdom, met een bevolking die naar samenstelling en naar (dikwijls ook) mentaliteit afwijkt van de oudere dorpen in het gebied. Zij zijn ontstaan in dezelfde tijd als de veenkolonies of later, soms op onontgonnen heidevelden van een ouder dorp.¹ In de heidedorpen wonen in hoofdzaak mensen die aangeduid worden als arbeider. Als heidedorpen in de noordelijke Wouden noemt hij Zwaagwesteinde, Twijzelerheide, Harkema-Opeinde, Boelenslaan, Houtigehage en Suameerheide. Jubbega'ster Compagnie, de Noordwoldiger Velden en Ravenswoud behoren tot de zuidelijke Wouden. De heidedorpen zijn meest in de achttiende en negentiende eeuw ontstaan als a) veenkolonie zonder kans op ontwikkeling, b) kolonie van verdreven armlastigen, gevluchte misdadigers en maatschappelijk mislukten. In de negentiende eeuw vormden zij de "Arme Friese heide". De vraag is nu welke relatie er precies bestaat tussen de veenderij en het heidedorp, waar het gaat om de bewoners. Spahr van der Hoek legt die relatie niet, hij spreekt

¹ J.J. Spahr van der Hoek, *De Wouden*, 10.

vooral over verdreven armlastigen. Anderen als Gerber spreken over werkloos geworden veenarbeiders die zonder voldoende middelen van bestaan bleven hangen in de uitgeveende kolonies of zich, evenals andere ‘heruntergesunkene’ elementen, vestigden op arme gronden die niet geschikt waren om in cultuur te worden gebracht.¹ In een sociografische rapportage over de arbeidersdorpen in de gemeente Achtkarspelen uit de jaren 1950 sluit Bouma zich bij die visie aan: “Toen de verveningen in de omgeving omstreeks het jaar 1800 ten einde gingen lopen, voltrok zich, zoals overal elders in de veenderijen, een structuurverandering: de meest kapitaalkrachtigen en energieksten onder de ontslagen veenarbeiders kochten een stukje ontveende grond en stichtten een ontginningsbedrijfje, terwijl voor de economisch zwaksten voor wie geen werk meer voorhanden was, slechts de onontgonnen heide overbleef”.² Daar zou nog aan toegevoegd kunnen worden dat de ondernemendste veenarbeiders ook wel met gezin en al migreerden naar nieuwe veengebieden, zoals in deze tijd Appelscha en Smilde, of wel ter plaatse bleven wonen, maar dan als trekarbeider tijdens de campagne elders in het veen gingen werken en daarna in de landbouw. Dat is ook de visie van Frieswijk die niet gelooft in restanten veenarbeiders die bleven hangen.³ Het zal noodzakelijk zijn over een lange periode gedetailleerd migratie- en genealogisch onderzoek te verrichten om inzicht te krijgen in het levens- en huisvestingspatroon van gezinnen van veenarbeiders. Wellicht zal dan blijken dat velen van hen de armoede een stap voor probeerden te blijven door steeds te verkassen naar een nieuw veengebied als het oude dreigde uitgeveend te raken. Pas in de jaren 1920 in Zuidoost-Drenthe zou er dan geen uitweg meer mogelijk zijn geweest: nieuwe veengebieden waren er niet meer; turf werd verdrongen door steenkool en Duitsland zat op slot.

In de Encyclopedie van Friesland worden de heidedorpen als volgt gekenschetst:

“De hoge criminaliteitscijfers van de Friese Wouden kwamen voort uit de karakteristiekste der heidedorpen, waar het leven ongebonden was: eigen normen inzake vechten, moorden, brandstichten, stelen, bedelen, overspel, minachting voor de overheid, maar de solidariteit was groter dan in de boerendorpen en er was een merkwaardige toegankelijkheid zowel voor primitief geloof en bijgeloof als voor principiële antikerkelijkheid. Antropologisch wijken de bewoners vaak af van de boerenbevolking. De maatschappelijke aanpassing van de arbeidersdorpen is bevorderd door onderwijzers, predikanten en evangelisten en door de stijging van het wel-

¹ S. Gerber, ‘Enige beschouwingen over de planologische ontwikkeling van de Wouden’, 203.

² L.H. Bouma, *Rapporten*, 33.

³ J. Frieswijk, ‘Huwten en ‘huizen’.

vaartspeil, veroorzaakt door o.a. een late middenstandsvorming, door de mollen- en bunzingjacht, door een in goede banen geleide handelsgeest en door de toegenomen arbeidsgelegenheid in grondwerk en industrie, waardoor de arbeidersdorpen nu deels forensendorpen zijn”.¹

De algemene kenmerken van de heidedorpen worden in de literatuur in zes punten samengevat:

- 1 Een overheersende armoede
- 2 Bijzonder slechte woonomstandigheden
- 3 Grote gezinnen
- 4 Bevolking van arbeiders, bedelaars en ‘losse’ beroepen
- 5 Een van het ‘normale’ patroon afwijkende levenswijze
- 6 Sterke onderlinge solidariteit

Tot het vijfde kenmerk wordt onder andere de criminaliteit gerekend waarover de auteurs over de ‘Arme Friese heide’ nogal opgeven. Of dat echt zo was, in vergelijking tot de steden of bijvoorbeeld de Drentse veengebieden, wordt niet duidelijk. Maar dat zou ook kunnen liggen aan het ontbreken van systematisch onderzoek. Veel van de criminele handelingen stonden in relatie tot de armoede. Diefstal was een veel voorkomend vergrijp en dan niet zozeer (georganiseerde) inbraken bij meer bemiddelden, maar vooral gelegenheidsdiefstallen, stelen wat voor het grijpen lag.² Daarnaast werd men vaak opgepakt voor bedelen, venten, muziek maken en voor dronkenschap en vechtpartijen. Het vijfde en zesde kenmerk uitte zich ook in een zekere vijandigheid ten opzichte van (mensen uit) andere dorpen. Frieswijk spreekt in dit verband wel van extreem ‘dorpisme’.³

Rond 1850 moet het dieptepunt in de omstandigheden in de heidedorpen ongeveer bereikt zijn geweest. De periode tussen 1850 en 1875 was een gouden tijd voor de Friese landbouw en in beperkte mate profiteerden de heidebewoners daar ook van. Voor de losse arbeiders ontstond een regelmatigere arbeidscyclus. In het voorjaar ging men turfgraven in Beets of langs het Stadskanaal in de Drentse veenkolonies. Rond 1900 reed er zelfs een speciale trein van Buitenpost naar Emmer-Compascuum op de dinsdag na Pasen als het turfgraversseizoen begon. Anderen gingen tezelfdertijd wel wieden op de Groninger klei. Ook vrouwen en kinderen namen aan dat laatste deel. Na één of anderhalve maand keerde men dan terug uit Groningen om soms hetzelfde werk in de Friese bouwhoek te doen. In de zomer bleef niemand in de veenderij, dan was er alleen nog droogwerk voor de vaste veenarbeidersge-

¹ L.H. Bouma, *Rapporten*, 14.

² J.J. Spahr van der Hoek, *De Wouden*, 58.

³ J. Frieswijk aan de auteur, 25 november 2002.

zinnen die in het gebied zelf woonden. De heidebewoners gingen dan maaien en hooien in de Friese greidhoek, eerst nog in concurrentie met de Duitse hannekemaaiers, maar in het laatste kwart van de negentiende eeuw in hun plaats. In de nazomer was er weer werk op het Groningerland met het graanzichten en oogsten en het vlastrekken. Nu gingen ook turfgravers mee en bleven de vrouwen thuis. In de herfst konden zij dan aardappels rooien, waarvoor mannen en vrouwen overal terecht konden, en daarna nog in beperkte mate cichoreigraven in Dantumadeel en achter Dokkum. 's Winters heerste er werkloosheid of werd er door middel van huisvljijt geprobeerd iets te verdienen, zoals het vervaardigen van heideboenders, roop (strotouw), het vlechten van matten. Vrouwen en kinderen deden daaraan mee, ook aan de eigen handel die dat met zich bracht. Aanvankelijk werd dat door de makers zelf uitgevent in Groningen en Friesland, in het laatst van de eeuw ontstond er tussenhandel door lieden uit Zwaagwesteinde en omgeving, die de producten van de heidebewoners opkochten en uitventten. De Zwaagwesteinders raakten aldus allerwegen bekend als gewiekste handelaars. Als het niet lukte op deze manier het jaar rond te komen, was het gebruikelijk om te gaan bedelen. Rond 1890 kwam er nog een lucratieve bezigheid bij: het mollenvangen. Mollenvellen kregen toen enige waarde als bont. In het eerste decennium van de twintigste eeuw liepen de prijzen hiervoor flink op, zodat de mollenvaarders zelfs naar het buitenland trokken naar nieuwe jachtgebieden toen in de eigen omgeving geen mol meer te vinden was. De beste mollenvaarders kwamen uit Houtgehage, Boelenslaan en Harkema-Opeinde.

Spaarzame en energieke heidebewoners konden door deze arbeidscyclus een klein kapitaaltje bij elkaar sparen voor een eigen 'spultsje', een kleine boerderij.

Jubbega

Naar de ontwikkeling van Jubbega en omgeving, De Kompenije, in de grietenij later gemeente Schoterland is door Krul systematisch onderzoek verricht. Dit was een meer direct met de vervening verband houdende nederzetting dan sommige heidedorpen die bij Spahr van der Hoek beschreven worden. Zij houdt nauw verband met de Schoterlandse Veencompagnie en de gelijknamige vaart. In 1627 was deze gevorderd tot onder Katlijk en in 1652 tot onder Nijehorne. Pas een eeuw later in 1754 werd de vaart verder verlengd en werd er een sluis gebouwd onder Oudehorne. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw werd de volgende sluis gebouwd die bekend werd onder de naam Jubbega Derde Sluis. Rond 1782 was voor het eerst sprake van bewoning onder Hoornsterzwaag zodat aangenomen mag worden dat de vervening daar toen in gang was. Ongeveer daar ook kwam de vervening tot

stilstand omdat de Schoterlandse Compagnie met de Opsterlandse Veencompagnie in 1783 de afspraak maakte dat zij niet op elkaars grondgebied zouden vervenen. Zo werd de Schoterlandse Compagnonsvaart een doodlopend kanaal dat geleidelijk steeds minder scheepvaartverkeer trok. Krul dateert de crisis in de Kompenije dan ook al in de achttiende eeuw. Niettemin groeide de bevolking er hard, 107 procent in circa vijftig jaar tijd, tegen 25 procent over heel Friesland gerekend voor de gehele achttiende eeuw.¹

De groeiende armoede bleek uit de steeds onstuimiger bouw van hutten rond 1800, aanvankelijk nog iets westelijker bij de Tweede Sluis onder Oudehorne, later ook bij de Derde Sluis. Het gebied genoot al rond 1800 enige geduchtheid wegens de criminaliteit die er zou heersen. Berucht waren de nachtelijke bedeltochten in omringende dorpen, waarbij groepen Kompenijsters de bevolking de stuipen op het lijf joegen².

De bevolkingsgroei zette zich gedurende de gehele negentiende eeuw voort en het gebied trok ook armen van elders aan. Ondanks slechte sociaal-economische omstandigheden bestond net als in de Wouden niet erg de neiging om te migreren. Aan de omvangrijke Friese emigratie naar het buitenland deden de Jubbegasters niet mee. Zij waren bijzonder honkvast en waren qua herkomst ook uit de naaste omgeving afkomstig, zoals Frieswijk onlangs heeft laten zien. In 1839 was ongeveer de helft van de ouders in Jubbega geboren de rest kwam uit overig Schoterland en uit Opsterland, een gering deel, zo'n 9 procent, uit overig Friesland. Het aandeel van buiten Friesland was te verwaarlozen³. Trekarbeid vond wel plaats. In het Friese hoogveen bij Appelscha konden rond 1890 65 Kompenijsters terecht (onder wie 35 vrouwen), 85 trokken er naar Drenthe en 220 naar de laagveenderijen in Friesland's lage midden⁴. Net als in de Wouden profiteerden ook de Kompenijsters van de economische mogelijkheden aan het eind van de negentiende eeuw, hoewel Krul constateert dat onontwikkeldheid en defaitisme verbeteringen in de weg stonden⁵. Door alle media-aandacht aan het eind van de negentiende eeuw en door de agitatie van rode huize werden er filantropische hulpprojecten geïnitieerd door P.W. Janssens Friesche Stichting die een vijftal boerderijtjes liet bouwen, en door baron van Heemstra uit Driebergen die een bewaarschool in het leven riep en negen stenen arbeiderswoningen liet bouwen. Hij liet er ook ontginningen uitvoeren. Tekenen dat de streek wat uit de lethargie ontwaakte was ook het opbloeien van het vere-

¹ S. Krul, *Jubbega*, 11-15.

² S.J. van der Molen, 'Criminaliteit in de Compagnie vóór honderdvijftig jaar'.

³ J. Frieswijk, 'Huwen en 'huizen'', 220.

⁴ S. Krul, *Jubbega*, 26.

⁵ *Ibidem*, 28.

nigingsleven, zoals plaatselijk belang, een boerenleenbank en korfbal. Jubbega Derde Sluis kreeg in 1906 een verharde verbinding met Gorredijk. In 1912 kwam er een coöperatie voor in- en verkoop van consumptiegoederen, vooral brood: Door Organisatie Tot Kracht. Toen echter na de Eerste Wereldoorlog de veenderij in een diepe crisis belandde en het ook in de landbouw niet best ging, vooral voor de kleine keuters, werd de broze hoop van de Jubbegasters dat de massale armoede tot het verleden zou behoren de bodem ingeslagen. Net als in Zuidoost-Drenthe zou de crisis hier tot na de Tweede Wereldoorlog aanhouden, ondanks diverse opbouwpoelingen.

Landschap van het ‘wilde wonen’

Bewoning

Van alle aspecten die in de veen- en heidedorpen onderscheiden kunnen worden heeft de bewoning het meest tot de verbeelding gesproken, vooral bij degenen die er niet woonden. De plaggenhut is tot hét symbool van de veenderij uitgegroeid. Op die symboolfunctie wil ik hier verder niet ingaan, hoewel men zich zou kunnen afvragen of dit bouwkundig verschijnsel niet alleen al vanwege de prominente plaats in het collectief geheugen een veel grotere plaats in de Belvedere discussie verdient.¹ Wel wil ik nagaan of de plaggenhut, beter is het spreken van de ‘spitkeet’, wat nader geanalyseerd kan worden en te bezien is naar bouw, uiterlijk en indeling.

De contemporaine beschrijvingen zijn overvloedig en beeldend, zoals uit de herinneringen van Harmen van Houten reeds bleek. Zo is er een beschrijving van de hutten in de gemeente Sleen waar in 1927 een piepjonge, maar niettemin ouderwets regenteske burgemeester Bontekoe zijn intrede mocht doen. Behalve in de Kiel in het noorden van de gemeente was ook in het zuiden een concentratie hutten te vinden. Bij de verkenning van zijn nieuwe gemeente, op de fiets, kreeg Bontekoe van de gemeentebode Hidding ook Veenoord voorgeschoteld:

“Wij bezagen woningen van de woningstichting die onvoorstelbaar slecht gebouwd bleken met brede kieren in de deuren waar je haast een vinger door kon steken en met specie tussen de stenen waarvoor kennelijk meer zand dan cement was gebruikt en Hidding vertelde dat de bewoners de f 2,- huur per week maar moeizaam en soms helemaal niet konden opbrengen. Pas op 15 april 1935 kwam er bericht uit Den Haag dat voor de 21 woningen te Veenoord met een huur van f 1,75 per week genoeg werd genomen. Er stonden ook wat houten noodwoningen (...). Pal tegen de

¹ Zie hiervoor mijn artikel genoemd in noot 2 op pagina 167.

Schoonebeeker grens aan stond een plaggenhut in een idyllische omgeving. Berken, lijsterbessen en zelfs tamme kastanjes stonden eromheen. De keet was slecht: alle wanden van zoden, voorgevel en schoorsteen van hout. Diep bukkende betrad ik de hut waar een broer en zuster tezamen woonden met twee geiten, een kat en wat kippen, alles in één vertrek. De geiten en het open vuur zorgden voor het bijzondere aroma dat ik in de komende jaren in tal van andere keten telkens weer zou aantreffen (...). Het is zelfs voorgekomen dat de wegwerker opdracht kreeg de vloer, die geleidelijk hoger was komen te liggen, omdat de bewoners het vuil van de dieren nooit opruimden, met een spade een voet diep te verlagen, zodat de bewoners weer beter door de deur konden binnenkomen en binnen weer rechtop konden staan!”¹

Te Veenoord stond ook nog een aantal houten noodwoningen die in de Eerste Wereldoorlog waren gebouwd. Bontekoe noemde ze miserabel, maar zij waren anno 1930 nog wel steeds bewoond, al werd er geen huur voor betaald. Dat leidde tot de vraag van het ministerie waarom ze niet waren afgebroken omdat ze toch immers leeg stonden. Toen de gemeente berichtte dat deze keten wél bewoond waren, kwam het congé dat de bewoningstermijn op 31 december 1930 afliep. De gemeente kon niet anders dan verlenging van de vergunning aanvragen omdat de bewoners niet elders onder te brengen waren. Ook de omgeving van Veenoord kan men in het interbellum bestempelen als een gebied waar de vervening zelf al een tijd was afgelopen. Het was als eerste veengebied in Zuidoost-Drenthe in de jaren zestig van de negentiende eeuw aan snee gekomen².

Behalve de noodwoningen telde de gemeente volgens Bontekoe hele reeksen keten die waren opgetrokken uit heideplaggen met een puntdak van riet of stro. Als het de gemeente lukte om een gezin eruit te krijgen werd de keet direct afgebroken of in brand gestoken om te voorkomen dat er een ander gezin in zou trekken. Soms zelfs werden keten afgebroken terwijl de bewoners weigerden uit bed te komen.³ Hoe subjectief Bontekoe als bron ook moge zijn, zijn boek illustreert wel mooi welke enorme kloof er gaapte tussen de algemene burgerlijke opvattingen en de beleving van de bewoners zelf. Deze discrepantie in perceptie speelt ook voortdurend door het ‘armoe-de-debat’ heen.

¹ G.A. Bontekoe, *Mijn herinneringen aan Sleen*, 11. Veel kaas van het bouwvak kan Bontekoe niet hebben gehad: metselspecie dient te bestaan uit drie delen zand op een deel cement (aldus de vriendelijke mededeling van C. van der Heijden in zijn commentaar op een eerdere versie van dit stuk. Net als Bontekoe heb ik nog nooit een troffel in de handen gehad).

² M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 254.

³ *Ibidem*, 93 en 94.

Zwaagwesteinde

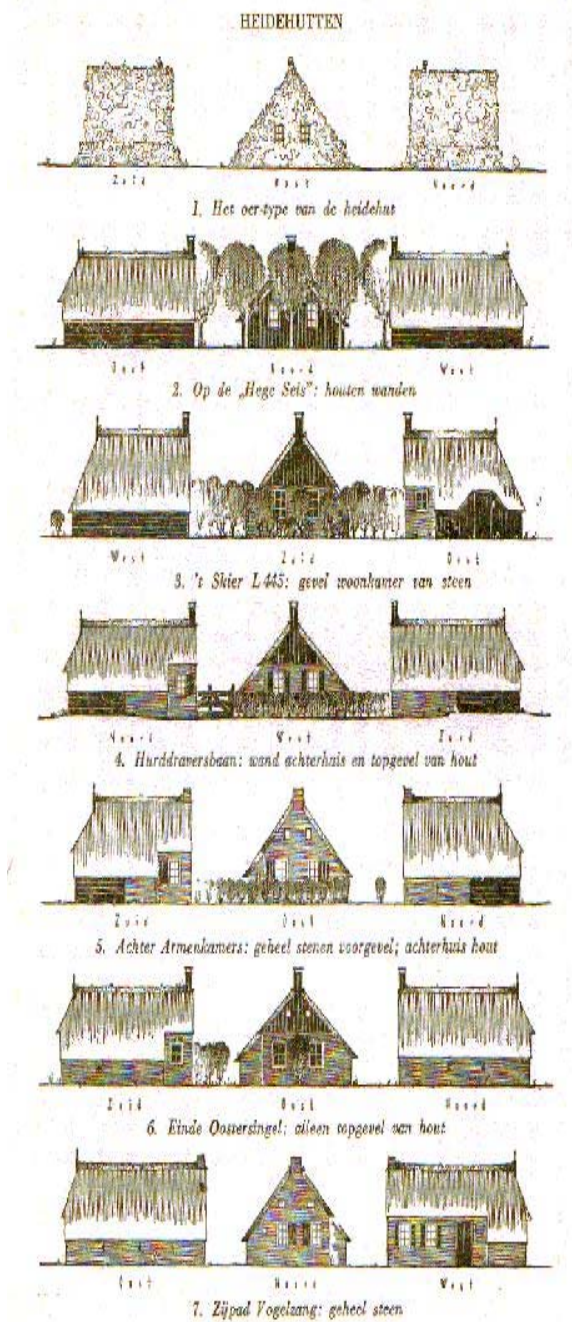
In 1954 is in opdracht van de Fryske Akademy een boek verschenen over Zwaagwesteinde van de hand van de dorpsbewoners opa en kleinzoon Sikkema.¹ Het is een van de schaarse publicaties waarin wordt geschreven over de bouwkundige details van de heidehutten. De auteurs suggereren daarbij een lineair verband tussen de onverdeelde drieschepige terpwoningen uit de eerste eeuw en de negentiende heidehut of 'kling'. Zij menen dan ook dat de klinten typisch Fries zijn en weinig hebben uit te staan met de "Saksische hutten in Drente". Daarmee hebben zij de kling tot iets typisch Fries eigens verklaard, wat bij de Akademy wel in goed aarde zal zijn gevallen. Zij zien tevens een duidelijk verband van de kling met de latere arbeiderswoning; hij vormt derhalve een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de Friese bouwvormen. De kling wordt hier dus gebruikt in een constructie van een Friese identiteit waarbij wel de nodige vraagtekens zijn te plaatsen. Hier gaat het echter alleen om de feitelijke informatie die verschaft wordt over de bouwwijze en de constructie.

Net als bij het boerenhuis werd de heidehut geleidelijk versteend. Het huis kreeg eerst een stenen opgaande voorgevel, later werd het voorhuis ter diepte van de voorkamer in steen opgetrokken; de wanden van het achterhuis bleven nog van hout of leem. In de kamer is de ruimte buiten de stijlen weg getimmerd, aan de ene zijde door een bedschoot aan de andere zijde door een wand voor kasten en een provisieruimte. De geheel in steen gebouwde arbeiderswoning is het laatste type in deze rij.

De heidehut, waarvan in Zwaagwesteinde de laatste in 1939 werd opge-ruimd, werd doorgaans in één dag gebouwd. Hij bestond uit een onverdeelde drieschepige ruimte.. Nadat de zoden van de heidegrond waarop de hut werd gebouwd waren weggestoken werd het vierkant opgezet. Dit vierkant bestond uit twee gebinten van dunne boomstammen waaroverheen de draaghouten voor het dak werden gelegd. Soms werden tussen deze gebinten nog één of meer losse stijlen geplaatst om de draaghouten te steunen. Evenals de gebinten werden zij met veldkeien gefundeerd.

Aan de buitenzijde tegen de eindgebinten begon men nu de voor- en achtergevel op te stapelen van afgestoken plaggen die in verband op elkaar werden gelegd met een vulling van leem ertussen. In de achtergevel werd een deur uitgespaard en de voorgevel werd voorzien van een paar koevensters, die men hier of daar had opgescharreld. De lage zijwanden kwamen niet direct tegen de gebinten aan, maar op enige afstand buiten de stijlen. Zij waren doorgaans nog geen meter hoog. Te beginnen bij deze zijwanden

¹ K. Sikkema Sr. en K. Sikkema Jr., *Zwaagwesteinde*.

Tekening van de ontwikkeling van de heidewoning (clint) (bron: Sikkema, Zwaagwesteinde 4)

werden over de draaghouten sporen gelegd die in de top boven de nokgording bij elkaar werden gebonden. Op de sporen werden takken uitgespreid waarover dan een plaggen-, stro- of rietdekking werd aangebracht. Uitwendig was de hut daarmee voltooid. Soms werd in de nok nog wel eens een bodemloos vaatje of blik geplaatst dat als schoorsteen dienst moest doen. Regel was echter dat de rook maar door de deuropening naar buiten moest zien te komen.

Van binnen werden de zodenwanden met dezelfde leemspecie als waarmee ze gemetseld waren afgepleisterd, terwijl ook op de vloer een leemlaag werd aangebracht. De ruimte buiten de gebintstijlen werd aan een zijde benut als slaapruijnte. De bedden bestonden doorgaans uit een stroleger met een ondergrond van takkenbossen. Wie over wat afvalhout kon beschikken timmerde voor de bedden nog wel eens een schot, zodat ze eigenlijk bedsteden werden, met een uiterst kleine door een kleedje afgesloten opening. Zo rijk was echter niet iedere heidebewoner.

Vrij algemeen was het type met een al of niet afgesloten achterhuis. De hut was dan langer en had op de scheiding van kamer en achterhuis een tussengebint waartegen een scheidingswand van afvalhout werd getimmerd. Deze wand was niet hoger dan de bovenkant van het gebint, zolders kende men niet. De hut bleef één ruimte met een halfhoog wandje daarin. Later veranderde dat, toen ook over de draaghouten hout werd gelegd en een zoldertje ontstond. De hutten waren als regel met riet of stro gedekt en hadden een laag neergaand dakschild aan de achterzijde.

De afmetingen van de woningen waren vaak uiterst miniem. De zolderbalken lagen niet hoger dan 1,50 of 1,60 meter, het kameroppervlak varieerde van acht tot elf meter in het vierkant. Lichttoetreding, ventilatie en vochtwering lieten alles te wensen over.

Dat de woninkjes soms wel erg klein waren blijkt uit de herinneringen van Jelle Dam die zelf op de heide opgroeide. Hij beschreef een geval van twee oude mensen waarvan de man bij overlijden buiten zijn hut gekist moest worden omdat deze te klein was om de kist te bergen. Toch waren zijn herinneringen niet allemaal negatief. In hun hut hadden zij vaak last van padden, waarvan Dam zegt: "Ik kan mij geen aangenamer oogenblikken herinneren als wanneer ik op bed lag en die padden dan zoo zacht en langzaam nevens mij in de muur hoorde krôkjen. Dat gaf zoo'n allerrustigst gevoel, waarin ik mij heden nog heel best kan verplaatsen".¹

¹ Geciteerd bij J.J. Spahr van der Hoek, *De Wouden*, 68.

Sprekende cijfers

Enig cijfermatig inzicht in de omvang van het ketenprobleem is af te leiden uit het rapport *Sprekende cijfers* dat door de inspecteur van de Volksgezondheid J.H. Faber in 1904 werd uitgebracht. Aanleiding was de invoering van de Woning- en Gezondheidswet op 1 augustus 1902. Het was voor het eerst dat er een analyse werd gegeven van de bewoning op het platteland. Al voor de invoering van de woningwet waren er onderzoeken geweest naar de woonomstandigheden, zelfs al in 1855, maar die hielden zich uitsluitend bezig met de toestand in de grote steden.¹ Daarin kwam al wel naar voren dat de éénkamerwoning standaard was. In Arnhem bijvoorbeeld stonden in de Langstraat, die 600 meter lang was en niet meer dan 2-3,5 meter breed 200 éénkamerwoningen die niet dieper waren dan 2 meter. In de Utrechtse wijk C woonden in 1850 6.800 personen in 1.154 éénkamerwoningen. In de steden waren reeds allerlei woningbouwverenigingen ontstaan die zich toeleiden op verbetering van de huisvesting, zoals bijvoorbeeld ook in Leeuwarden de woningbouwverenigingen 'Eigen Brood Bovenal' en 'Help uzelf', maar die initiatieven hadden in 1901 het platteland nog niet bereikt.

Zijn gegevens ontleende Faber aan volkstellingen van 1889 en 1899 maar vooral aan de "Uitkomsten der woningstatistiek" die door het centraal Bureau voor de Statistiek verzameld waren ter gelegenheid van de volkstelling van 1899. De uitkomsten wierpen naar zijn mening "een schril licht op de toestanden waarin een groot gedeelte van de bevolking van ons vaderland leeft en speciaal van de bijzonder ongunstige woningtoestanden in de vier noordelijke gewesten (...)".² Faber wilde met zijn werk de gemeenten aansporen meer kennis van de woontoestanden te vergaren op plaatselijk niveau, vooral waar het betrof de afmetingen, de constructieve eigenschappen en de gebreken. Hij kon slechts gegevens verstrekken over het aantal vertrekken in relatie tot de bewoning. Niettemin bevat zijn rapport veel waardevol materiaal. Faber ging bij zijn overzicht uit van de vier inspecties waarin Nederland was verdeeld, die van Den Haag (Zuid-Holland en Zeeland), Utrecht (Noord-Holland en Utrecht), Den Bosch (Noord-Brabant, Gelderland en Limburg) en Zwolle (Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel). Hij keek alleen naar de bevolking in woningen, dat wil zeggen dat hij verpleegden in ziekenhuizen e.d., bewoners van kazernes enz. niet meetelde en evenmin bewoners van woonwagens en schepen. Vandaar dat het aantal inwoners dat hier opgevoerd wordt iets lager ligt dan de officiële uitkomst van

¹ *Verslag aan de Koning over de vereischten in inrichting van arbeiderswoningen*; H. Mercier, *Over arbeiderswoningen*, (Haarlem z.j.); *Beschrijvingsbrief voor de 20de algemene vergadering van den Volksbond*.

² J.H. Faber, *Sprekende cijfers*.

de volkstelling van 1899. Als het gaat om de vertrekken in een woning zijn winkelruimten buiten beschouwing gelaten en kelders, stallen en zolders alleen meegeteld als zij bewoond werden of als geregeld nachtverblijf werden gebruikt. Keukens, glasdichte serres en alkoven werden als vertrek aange-merkt.

Tabel 1. Woningssituatie in Nederland. Aantal vertrekken (V) per woning en bewoner (B) in 1899 (in procenten).

	Bevolking	Woning- gen	1 V	2 V	3 V	>3 V	B in 1 V	B in 2 V	B in 3 V	B > 3 V
Zuid- Holland	1.116.414	250.002	24.5	34	17	24.5	20	33.5	19	27.5
Zeeland	214.191	46.918	34.5	33.5	14.5	17.5	29	34	16	21
Noord- Holland	942.221	218.798	21	31	22	26	16.5	30	23	20.5
Utrecht	244.095	54.000	19.5	35	18	27.5	15.5	33	20	31.5
Noord- Brabant	530.177	112.581	18	34	22	26	14	32	24	30
Gelderland	550.595	114.257	23.5	33	18	25.5	20	32.5	19	28.5
Limburg	267.149	54.511	8	22	22	48	4.5	18.5	21	56
Friesland	324.787	76.886	62.5	20.5	9	8	58	23	10	9
Groningen	286.472	64.578	54	24	10	12	49	25	11	15
Overijssel	324.063	67.557	30	33.5	17	19.5	26	33.5	18	22.5
Drenthe	139.065	28.651	66	20	7	7	63	22	8	7
Nederland	4.939.229	1.008.739	28	31	18	23	24	30	19	27

Bron: J.H. Faber, *Sprekende Cijfers*

Uit tabel 1 blijkt dat 73 procent van de gehele Nederlandse bevolking in een woning zat van 3 kamers of minder met een gemiddelde bezetting van 2,32 personen per vertrek. Bij de éénkamerwoningen lag dat gemiddelde iets hoger, op 3,81 en bij driekamerwoningen iets lager, 1,62 personen per vertrek. Van de Nederlandse bevolking in 1899 woonde 24 procent in een éénkamerwoning, die in totaal 28 procent van de totale woningvoorraad vormden. De vier noordelijke provincies en Zeeland staken boven dit gemiddelde uit, de rest zat daaronder. In Drenthe was de woonsituatie het slechtst: 63 procent van alle woningen en een even groot percentage Drenten moest het doen met 1 kamer. Friesland volgde op de voet met op de derde plaats Groningen. In deze drie gevallen bestond de meerderheid van de woningen uit een éénkamerwoning. In Limburg was men het beste af, slechts 4,5 procent van de bevolking woonde in een éénkamerwoning. Faber noemt de gunstige cijfers voor Limburg en Noord-Brabant 'eigenaardig en niet geheel verklaar-

baar', zonder daar verder over uit te wijden. Wellicht dat een eigenaardige bouwwijze hiermee verband houdt, zo suggereert hij.¹

De noordelijke provincies scoren natuurlijk ook slecht waar het ging om de gemiddelde bezetting van de éénkamerwoningen. Waar het landelijk gemiddeld 3,81 bedroeg, was dat in Drenthe 4,62. Daarna volgden niet Friesland en Groningen, maar Overijssel en Gelderland. Daarna kwam Groningen, Friesland stond op de vijfde plaats (gemiddeld 3,92 personen per éénkamerwoning).

Drenthe en Friesland

Twee provincies zullen wij wat nader bekijken, Drenthe en Friesland. Ik zal daar de gemeenten met heide- of (voormalige) veendorpen uitlichten. Dat is maar ten dele mogelijk omdat alleen de gemeenten met 10.000 inwoners of meer apart worden onderscheiden. Kleinere gemeenten zijn in grootteklassen bij elkaar gevoegd. In Drenthe worden daarom alleen Assen, Emmen, Hoogeveen en Meppel apart onderscheiden. Hierbij zitten wel de twee belangrijke veengemeenten Emmen en Hoogeveen. Andere veengemeenten, zoals bijvoorbeeld Sleen, Smilde, Borger en Odoorn kunnen niet apart worden bekeken.

Uit tabel 2 blijkt dat inderdaad in de veengemeenten Emmen en Hoogeveen de éénkamerbewoning extreem hoog was. In Emmen had 80 procent van de woningen slechts één kamer en daar woonde 78 procent van de bevolking. Hier werden 2.896 éénkamerwoningen geteld, waarin 14.887 mensen huisden. Hoogeveen scoorde hier getallen van 73,5 en 71 procent, in absolute getallen 1.632 woningen en 7.117 mensen. Afgezien van de oude boerendorpjes op het zandgedeelte van de gemeente kende Emmen in feite alleen maar éénkamerwoningen. Ook in de categorie gemeenten tussen de vijf- en de tienduizend inwoners komen hoge getallen uit de bus. Het betreft hier drie gemeenten waarvan Borger en Odoorn als veengemeenten te bestempelen waren. De agrarische gemeente Norg (zonder de circa 4.000 inwoners van Veenhuizen) zal het gemiddelde iets gedrukt hebben. De gemeente Sleen die zich in de categorie twee- tot vijfduizend inwoners bevond, zat in een groep met twintig andere gemeenten, zodat daaruit weinig af te leiden valt. Tezamen kwamen deze gemeenten echter wel ver boven de 50 procent éénkamerwoningen uit. Dus ook daar is het beeld negatief. Van deze 21 gemeenten waren er slechts vier als 'echte' veengemeenten te bestempelen, Gieten, Gasselte, Sleen en Smilde, hoewel de eerste drie ook een belangrijk niet-veengedeelte kenden. Wij mogen dus concluderen dat er ook elders in

¹ Ibidem, 6.

Drenthe buiten de veengedeelten in belangrijke mate éénkamerbewoning moet zijn voorgekomen.

Tabel 2. Woningssituatie in Drenthe. Vertrekken per woning (V) en per bewoner (B) in 1899 (in procenten)

	Bevol- king	Wo- ningen	1 V	2 V	3 V	> 3 V	B in 1 V	B in 2 V	B in 3 V	B in > 3 V
Assen	10.627	2.338	39	31.5	10.5	19	37	31	11	21
Emmen	19.131	3.621	80	13	3.5	3.5	78	14.5	4	3.5
Hooge- veen	10.047	2.225	73.5	13.5	6	7	71	13.5	7	8.5
Meppel	9.517	2.247	40	30.5	11	18.5	35.5	31.5	12	21
5.000- 10.000 *	17.399	3.427	72	20	5	3	69	22	6	3
2.000- 5.000 **	62.665	12.833	68.5	19.5	7	5	63.5	22	8.5	6
1.000- 2.000 ***	9.679	1.959	61	24	6	4	61	28	7	4
Drenthe	139.065	28.651	66	20	7	7	63	22	8	7

* Borger, Odoorn en Norg. (Veenhuizen is buiten de statistiek gelaten)

** Anloo, Beilen, Coevorden, Dalen, Dwingeloo, Eelde, Gasselte, Gieten, Havelte, Roden, Ruinen, Ruinerwold, Schoonebeek, Sleen, Smilde, Vledder, Vries, Westerbork, de Wijk, Zuidlaren, Zuidwolde

*** Diever, Nijeveen, Oosterhesselen, Peize, Rolde, Zweeloo

Bron: Faber: *Sprekende cijfers*

In een groot aantal Friese gemeenten was de situatie niet veel beter (Tabel 3). Deze zijn voor een groot gedeelte wel apart te onderscheiden omdat zij boven de 10.000 inwoners grens vallen. Maar het betreft wel vaak grote gemeenten met daarbinnen tal van dorpen zonder veel relatie met de vereningen. Opsterland, Schoterland en Smallerland mogen wij wel als echte veengemeenten bestempelen. Achtkarspelen en Weststellingwerf kenden ooit belangrijke veengedeelten. In alle gevallen was het wel zo dat er ten tijde van de telling in 1899 van actieve turfwinning op het hoogveen in geen van deze gemeenten nog op grote schaal sprake was. Turf werd nog wel gegraven in de laagvenen in Frieslands midden, al ging het hier niet om de enorme aan-

tallen van Zuidoost-Drenthe.¹ Opvallend is het hoge percentage éénkamerwoningen in Dantumadeel, tussen Dokkum en Leeuwarden. Deze gemeente kende niet echt grootschalige verveningen, maar behoorde wel tot de streek met de typische heidedorpen van de noordelijke Wouden.² In het begin van de twintigste eeuw woonden de mensen hoofdzakelijk verspreid over de uitgestrekte velden in de gemeente. Zwaagwesteinde behoorde er ook toe.³ De getallen waren vergelijkbaar met die van Emmen. De andere gemeenten in de noordelijke wouden, Achtkarspelen en Smallingerland en een deel van Tietjerkstradeel kenden een percentage éénkamerwoningen van ruim boven de 70 procent. In Achtkarspelen stonden 1.937 éénkamerwoningen met 8.080 bewoners. Een kwart van deze woningen had een vloeroppervlak van minder dan 10 m², bij een gemiddelde bezetting van 4,83 personen. Bekende heidedorpen hier waren Surhuisterveen, Harkema, Twijzelerheide en Boelenslaan. In Smallingerland concentreerden de woonproblemen zich vooral in Houtigehage, Opeinde en Drachtstercompagnie met 1.700 éénkamerwoningen en 7.178 bewoners.

Tabel 3. Woningtoestand Friesland. Aantal vertrekken (V) per woning en per bewoner (B) in 1899 (in procenten).

	Bevolking	Woningen	1V	2 V	3 V	> 3 V	B in 1 V	B in 2 V	B in 3 V	B in > 3 V
Opsterland	14.729	3.229	68	20	6.5	5.5	65	22	7	6
Schoterland	14.211	3.227	62	25	7	6	59	25	8	8
Weststellingwerf	14.390	3.112	70	21	6	3	67	24	6	3
Tietjerkstradeel	13.821	3.233	72.5	18	6	3.5	68	21	7	4
Achtkarspelen	11.498	2.617	74	17	6	3	70	20	7	3
Smallingerland	10.459	2.347	73	17	5	5	68.5	19	6.5	6
Leeuwarden	29.377	7.230	49	24	9	18	46	23	10	21
Dantumadeel	10.797	2.495	81	12	4	3	80	13	4.5	2.5
Friesland	324.787	76.886	62.5	20.5	9	8	58	23	10	9

Bron: Faber, *Sprekende cijfers*

Schoterland en Opsterland als typische Friese veengemeenten kwamen er iets beter uit dan bovengenoemde gemeenten. In het eerste geval is dat waar-

¹ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen*, 415.

² J.J. Spahr van der Hoek, *Heidedorpen*, passim.

³ D. van Weezel Errens (red.), *Bouwen voor de smalle beurs*, 80.

schijnlijk te danken aan Heerenveen en aan de boerendorpen in het westen van de gemeente die het gemiddelde iets omlaag zullen hebben gedrukt. Wij zullen nog zien dat het voormalige veengebied van Schoterland bij Jubbega en omstreken de kroon spande waar het slechte woonomstandigheden betrof. Ook in de uitgestrekte gemeente Opsterland waren de verschillen groot: het adellijke Beetsterzwaag aan de ene kant van het spectrum versus het armoedige Tijnje en Nij Beets in de laagvenen en streken bij Ureterp en Jonkersland in het voormalige hoogveen aan de andere kant.

In het laatste hoofdstuk van het rapport gaat Faber in op de vraag in hoeverre er sprake was van overbevolking van de woningen, door hem ‘overbewoning’ genoemd. Hij neemt aan dat van overbewoning sprake is als een éénkamerwoning bewoond werd door 5 of meer personen, een tweekamerwoning door zeven of meer personen en een driekamerwoning door 10 of meer. De aanname gaat ervan uit dat voor iedere bewoner 10 m³ lucht beschikbaar moet zijn, waarbij twee kinderen beneden de tien jaar voor één persoon werden gerekend. Dat betekent dus dat de bovengenoemde woningen in Achtkarspelen waarvan bij een kwart het vloeroppervlak niet boven de 10 m² uitkwam minimaal vier meter hoog geweest zouden moeten zijn om aan de norm van Faber te voldoen. Dat zal niet het geval geweest zijn. Conclusie mag dan ook zijn dat de norm van vijf personen, voor er van overbewoning sprake was, aan de hoge kant is. Het probleem is dus eerder onderschat dan overschat. Dat in aanmerking nemend is de uiteindelijke uitkomst toch dat in Drenthe 54,5 procent van de bevolking in overbevolking leefde en in Friesland 41 procent. Groningen kwam op de derde plaats met 39 procent, dan volgden Zeeland en Overijssel. Limburg kwam er ook hier het beste af: slechts 10 procent leefde in overbevolking. Het Nederlandse gemiddelde bedroeg 27 procent. Slechts vier provincies bleven daaronder.

Tien jaar Woningwet

Ongeveer tien jaar later heeft Faber, samen met gedeputeerde Van Welderen Baron Rengers opnieuw gekeken naar de Friese situatie.¹ Over de Wouden schrijven zij: “De negen uitgestrekte plattelandsgemeenten, die geheel of gedeeltelijk tot de Wouden behooren, hebben alle gebruik gemaakt van de bepalingen van de Woningwet (...). In Schoterland is echter van woningbouw op het platteland nog niets gekomen (...). Wij hebben vroeger reeds opgemerkt dat in deze streek de behoefte aan grond bij de woning eene zeer levendige is, de bouwwijze eene ruime. Gaat het in overig Friesland niet

¹ Th. Van Welderen Baron Rengers en J.H. Faber, *Friesland en de woningwet 1902-1912*.

Houtgehage. Arbeiderswoning uit 1909. (bron: Bouwen voor smalle beurs)

zoo heel gemakkelijk de woningen buiten de bebouwde kommen te zetten (...) hier is het contrari. De arbeider en ook de huisvrouw is voor alles op vrijheid van beweging gesteld, men wil geen woningen in rijen, ja ziet liefst zijn buurman op behoorlijken afstand verwijderd blijven. In deze streek zijn nog talrijke hutten die (...) geleidelijk aan verdwijnen en plaats maken voor eenvoudige steenen gebouwtjes niet meer bevattend dan een enkel woonvertrek met twee of drie bedsteden en een deel, waar klein vee wordt gestald en veldvruchten worden geborgen”.¹

De acht gemeenten in de Wouden, zonder Schoterland, bouwden sinds de invoering van de wet 205 woningen, waarvan 60 in Achtkarspelen. Daar lieten de woningtoestanden ook wel veel te wensen over. In 1905 vond de gezondheidscommissie nog 207 woningen met wanden geheel van aarde of riet, 1.937 woningen (74 procent) met slechts één vertrek, en 4.242 daarvan lager dan 2 meter. Vele éénkamerwoningen waren veel te klein met minder dan 3 m³ lucht per persoon waar 7 m³ een minimum werd geacht. Ondanks dat werd met enige verbazing geconstateerd dat de gezondheidstoestand niet ongunstig was. Sinds 1870 was de sterfte van 19 naar 11 promille gedaald en was ook de zuigelingensterfte niet bijzonder hoog.

¹ Ibidem 137.

In Smallerland werd door de woningstichting in 1908 de hand gelegd op een terrein te Houtgehage van 5,5 ha. groot met 11 hutten daarop. Er werden acht woningen gebouwd die door de gezinnen aldaar betrokken werden. Voorafgaand aan de bouw was de grond geëgaliseerd en voor aardappelteelt geschikt gemaakt. Langs de woningen werd door de gemeente een zandweg aangelegd en voor de woning een paar vruchtbomen geplant. Alle hutten werden verwijderd en twee ouden van dagen werden naar het armhuis van Drachten overgeplaatst, terwijl een oude man bij zijn familie op de heide introk.¹ De huren werden vrij geregeld betaald en dat wekte wel verbazing bij de woningstichting waar het deze paupers betrof. De invloed van de nieuwe woning was merkbaar, de netheid werd bevredigend beoordeeld en het huisraad dat eerder volledig ontbrak, werd behoorlijk verzorgd. Dat er huur betaald moest worden werd niet zo bezwaarlijk gevonden omdat de opbrengsten van de eigen grond (ca. 25 are) dat compenseerden.

Het relatief rooskleurige beeld dat van de werking van de Woningwet wordt geschetst dateert van voor de Eerste Wereldoorlog. Het was een trend die zich in de crisisperiodes daarna niet onverminderd doorzette. In Drachten bijvoorbeeld liet de gemeente in de periferie van de plaats stenen noodwoningen plaatsen, die vanwege de hoge kleine raampjes ‘forten’ werden genoemd. Armlastigen werden daar naartoe verplaatst. De op verzoek van een vrouwelijk raadslid geplaatste deuren in de ‘húskes’ (privaten) waren binnen enkele dagen door de gebruikers opgestookt. Men had de brandstof nodig en genoot liever van onbeperkt uitzicht tijdens de stoelgang.

In de periode 1902–1912 nam het percentage éénkamerwoningen in Friesland af met 15 procent, het aantal tweekamerwoningen toe met 45 procent. Op nationaal niveau bedroegen die cijfers respectievelijk 28 procent en 17 procent.

De Kompenije

In de Kompenije gebeurde niets. Weliswaar werd in 1919, mede vanwege de hoge turfrijzen in de oorlog, een laagterecord met elf keten, krotten en hollen bereikt, in de jaren daarna liep het aantal weer snel op. In 1928 telde de secretaris van de Opbouwcommissie er 150.² Dit zou er op kunnen wijzen dat velen tijdens de oorlog elders hun heil hebben gezocht, bijvoorbeeld in de hoogvenen (in Drenthe) waar de lonen tot grote hoogte stegen. Na 1920 stortte die turfmarkt volledig in en was er vrijwel geen werk meer in te vinden. Wellicht zijn vele Kompenijsters toen weer teruggekeerd naar hun ver-

¹ Ibidem 158.

² S. Krul, *Jubbega*, 44.

trouwde omgeving. De hutten werden niet zozeer gebouwd langs de Compagnonsvaart, maar verderop achter in het veld langs (voormalige) wijken, zoals de Eilewijk en de Rozenbergswijk. De grootste concentratie deed zich voor langs de Belgische Wijk, zodat het gebied in de volksmond België ging heten. Het werd synoniem voor alle Kompenijster kwaad. De mensen die er woonden waren de Wijksters, niet te verwarren met de Jubbegasters. Dat de woningbouw in de Kompenije maar zeer moeizaam op gang kwam wordt door Krul geweten aan de politieke verhoudingen en het wantrouwen dat er mee gepaard ging. De radicaal linkse leiders uit Jubbega stonden tegenover een weinig slagvaardig gemeentebestuur in Heerenveen.¹ Pas na 1927 kwam er enig schot in de zaak toen ook het rijk er zich mee ging bemoeien. De nieuw ingestelde Opbouwcommissie maakte van de woningbouw de eerste prioriteit, en met succes. Uitgangspunten waren dat er alleen voor keetbewoners gebouwd werd en dat 'België' moest worden vernietigd. De talrijke bouwaanvragen voor België werden categorisch geweigerd en nieuwbouw ging in kleine clusters van hooguit vier woningen om samenklontering te voorkomen. Er werden sobere 'opbouwoningen' voor de Wijksters neergezet, waarvoor zij in dertig jaar tijd zeshonderdgulden (de helft van de stichtingskosten) moesten afbetalen. Waar dat in veel gevallen onhaalbaar was, zeker waar het om grote gezinnen ging, pasten rijk en gemeente met toeslagen bij. Wanneer een keetbewoner naar een opbouwwooning verhuisd was begon het eigenlijke werk van de Opbouwcommissie. De meeste Wijksters hadden weinig benul van goed huishouden. Stukje bij beetje moest de weg naar economische zelfstandigheid gewezen worden, onder andere door te werken met voorschotten voor allerhande benodigdheden als pootgoed, kippen, mest e.d. Strak werd vastgehouden aan geregelde terugbetaling. Verhuizing betekende afbraak van de oude keet, die meestal met alle huisraad en zelfs de kleding in de brand gestoken werd om van het ongedierte en besmettingsgevaar af te komen. Meestal trok zo'n evenement massale belangstelling, hetgeen voor de bewoners soms nogal pijnlijk was. Sommigen bleven dan ook liever zitten. De wekelijkse afbetalingen liepen al bij de eerste twaalf huizen spaak. In maart 1929 moest een speciale commissie Achterstand Koophuur ingesteld worden. Voor de echt hardleersen had men 'betonhuizen' neergezet, waarin nagenoeg niets te vernielen viel. Dat was nodig omdat alles van hout anders in de kachel ging.

In 1930 waren de ergste keten opgeruimd en kon de tussenbalans worden opgemaakt: er waren sinds 1928 52 keten verdwenen, er resteerde nog een 25-tal. De meesten waren naar een opbouwwooning gegaan, anderen hadden zelf voor betere huisvesting gezorgd, één had zijn keet afgebroken en vlak

¹ Ibidem, 46.

over de grens met Opsterland weer opgebouwd.¹ De krotopruijing zou uiteindelijk tot 1961 duren toen de laatste keet werd opgeruimd.² Ondanks bovendaande waren kwantitatief gezien de problemen in de Kompenije gering vergeleken bij Zuidoost-Drenthe in het interbellum. In 1930 stonden in de gemeente Emmen nog 381 keten en krotten³.

Net als elders veranderde de sociale structuur in Friesland na de Tweede Wereldoorlog sterk. Sociale verschillen werden diffuser en er kwamen meer kansen om op de sociale ladder te stijgen. De onderwijskansen namen sprongsgewijs toe. Dat gold ook voor de (voormalige) heidedorpen in de Friese Wouden. Met de komst van vormen van industrialisatie kwam ook een middenstand naar de dorpen en verdween het isolement. Geïnterviewde bejaarden van de heide zagen de opkomst van de fiets als een keerpunt in de maatschappij.⁴

Landschap van de armoede?

Niemand zal er rouwig om zijn dat er niet meer in plaggenhutten en spitketen gewoond hoeft te worden. Zij zijn definitief gemusealiseerd of tot toeristisch product getransformeerd. Het wachten is nog op het eerste 'authentieke' armoedearrangement van de VVV van Emmen. Logeren 'in het kleinste huisje', door de stichting Het Drentse Landschap van de sloop bij Hoogeveen gered en op een andere plek nabij een van hun natuurterreinen weer opgebouwd, voorzien van het noodzakelijke comfort uiteraard, is al mogelijk. In Houtgehage is één arbeiderswoning uit 1909 gerestaureerd en als expositieruimte ingericht. Het initiatief van enkele Jubbegasters om een plaggenhut te doen verrijzen om de jeugd te laten zien hoe het vroeger was, werd door de gemeente Heerenveen tegengehouden omdat er geen bouwvergunning was aangevraagd.

Maar, zoals reeds in de inleiding werd geconstateerd over Drenthe, in Friesland ging het met het MIP en het MSP net zo. Van Dun noemt in zijn bijdrage aan het gedenkboek over 100 jaar woningbouw in Friesland minstens acht voorbeelden van kleinschalige woningbouwprojecten voor arbeiders in de Wouden. Geen enkele is voorgedragen als beschermd dorpsgezicht in het kader van de monumentenwet.⁵ Dat zij als de rechtstreekse opvolgers beschouwd kunnen worden van de vroegere heidebewoning en qua vorm en indeling daar nauw bij aansluiten heeft men zich kennelijk onvoldoende ge-

¹ Ibidem, 79.

² J. Frieswijk, 'Huwen en 'huizen'', 224.

³ A. Geitz, 'Leven in het veen', 312.

⁴ J. Frieswijk en P. van der Meer, 'De sociaal-economische ontwikkeling na 1917', 260.

⁵ P. van Dun, 'Friese doorlopers', 18.

realiseerd. In het boek *Bouwen voor de smalle beurs* wordt een catalogus gegeven van wat 100 jaar Woningwet voor Friesland heeft opgeleverd. De auteur daarvan, Peter Karstkarel, heeft daarnaast in *Noorderbreedte* nog speciaal een inventarisatie gemaakt van nog duidelijk herkenbare ‘spultsjes’, de landarbeidersbedoeninkjes.¹ Het betreft vrijstaande kleine huisjes op een royaal erf. In tien Friese gemeenten in het oostelijk deel van Friesland heeft hij in 2001 nog 47 bouwprojecten geteld van 1 of meer landarbeiderswoningen, tot 22 stuks aan toe. Op zijn rondgang heeft hij 187 landelijk gelegen woningwetwoningen geteld van verschillende typen. De woningbouwcorporaties zijn deze huisjes liever kwijt dan rijk. Zij leveren niet veel huur op, vergen veel onderhoud en staan op waardevolle plekken. Ook onder de streekbewoners is nog niet veel animo om deze tekenen van emancipatie van de arbeidersstand te bewaren.

Van de andere noordelijke provincies Groningen en Drenthe bestaat een dergelijke inventarisatie niet. Gezien de Friese uitkomsten is daar wel alle aanleiding voor.

Men kan de vraag stellen of er nog wel sprake is van een ‘landschap van de armoede’. Het is er wel geweest, zoveel mag uit het voorgaande duidelijk zijn. Ook is duidelijk dat er nog een onderzoeksterrein braak ligt, zowel naar de geschiedenis van de bewoners van deze contreien als naar de bouw- en gebruiksgeschiedenis ervan.

Dat er in rap tempo steeds minder van zichtbaar wordt, is zeker. Vooral in de rijke jaren negentig van de twintigste eeuw zijn de laatste representanten van deze vrijplaatsen voor Heidsjers en Wijksters getransformeerd tot platte-landsidyllen, waarbij het ruime erf als extra verkoopargument gold. De hond aan de ketting heeft plaats gemaakt voor een smeedijzeren sierhek met videobewaking en de verkiezingsaffiches van de rode familie hebben plaats gemaakt voor die van de VVD.

Niettemin valt er in de schaal en de stoffering van het landschap, de samenhang met de natte infrastructuur, de relatieve beslotenheid, de kleine boerderijen en de verspreide bewoning nog wel iets van het vroegere gebruik terug te vinden. Johan Frieswijk heeft dit het geheim van Zuidoost-Friesland genoemd. De landschappelijke rijkdom van nu is een rechtstreeks gevolg van de armoede van toen.²

¹ P. Karstkarel, ‘Arbeidershuisjes in het Friese landschap’, 16-19.

² J. Frieswijk, *Op zoek naar de geheimen van Zuidoost-Friesland*.

8

De Nieuwstraat te Kerkrade: identificering in een grenslandschap

Erwin H. Karel

Inleiding

Historici die de Nota Belvedere lezen, valt onmiddellijk de praktische benadering door de samenstellers op. De nota bevat weinig theoretische reflecties, neemt het erfgoed zo als het in het landschap aanwezig is. Begrippen als ‘fysieke drager’, ‘cultuurhistorie’ en ‘identiteit’ worden tamelijk onprobleematisch gebruikt. Dat vraagt om een commentaar.

Deze bijdrage aan de bundel wil laten zien hoe historici op wetenschappelijk terrein relevante kennis kunnen bieden voor de verdere ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen toekomstperspectieven. Dit gebeurt door te beschrijven hoe een geografische ruimte zich verhoudt tot een mentale. Daarbij worden twee hypothesen geponereerd. De eerste veronderstelt dat er naast het geografische landschap ook andersoortige landschappen bestaan (economische, politieke, culturele etc.). De tweede stelt dat een cultuurhistorische identiteit niet primair door het geografisch landschap wordt gevormd. Beide stellingen roepen de vraag op of het centraal stellen van het geografische landschap de juiste manier is om een cultuurhistorische identiteit te bepalen. Een en ander zal worden toegelicht aan de hand van een praktisch voorbeeld, namelijk de rijksgrens aan de Nieuwstraat te Kerkrade.¹

Grenzen, landschap en identiteit

De grensdoorlaten aan beide uiteinden van de ruim anderhalve kilometer lange Nieuwstraat/Neustrasse in Kerkrade en Herzogenrath zijn verdwenen. Aan de ene kant verhindert het Eurode Bussiness Centre (EBC) de doorgang,

¹ Voor dit artikel werden de volgende bronnen geraadpleegd:

Gemeentearchief Kerkrade (GAK): *Archief Kerkrade 1797-1945*: inv. nrs. 313-314 (grenstractaat 1816); 321-339 (rijksgranspalen); 2852 (grensbewaking); 4165 (bevordering goede betrekkingen); 207 (aanduiding grens door vlaggen e.d.); 768 (aansluiting België of Duitsland) ; 4769 (grensincidenten) *Archief Kerkrade 1946-1960*: inv. nrs. 61 en 63 (voorheen. 4.07.151) (grenswijzigingen tussen Nederland en Duitsland 1949 en 1960). *Bibliotheek*: 3188 (Grensverdrag 1960).

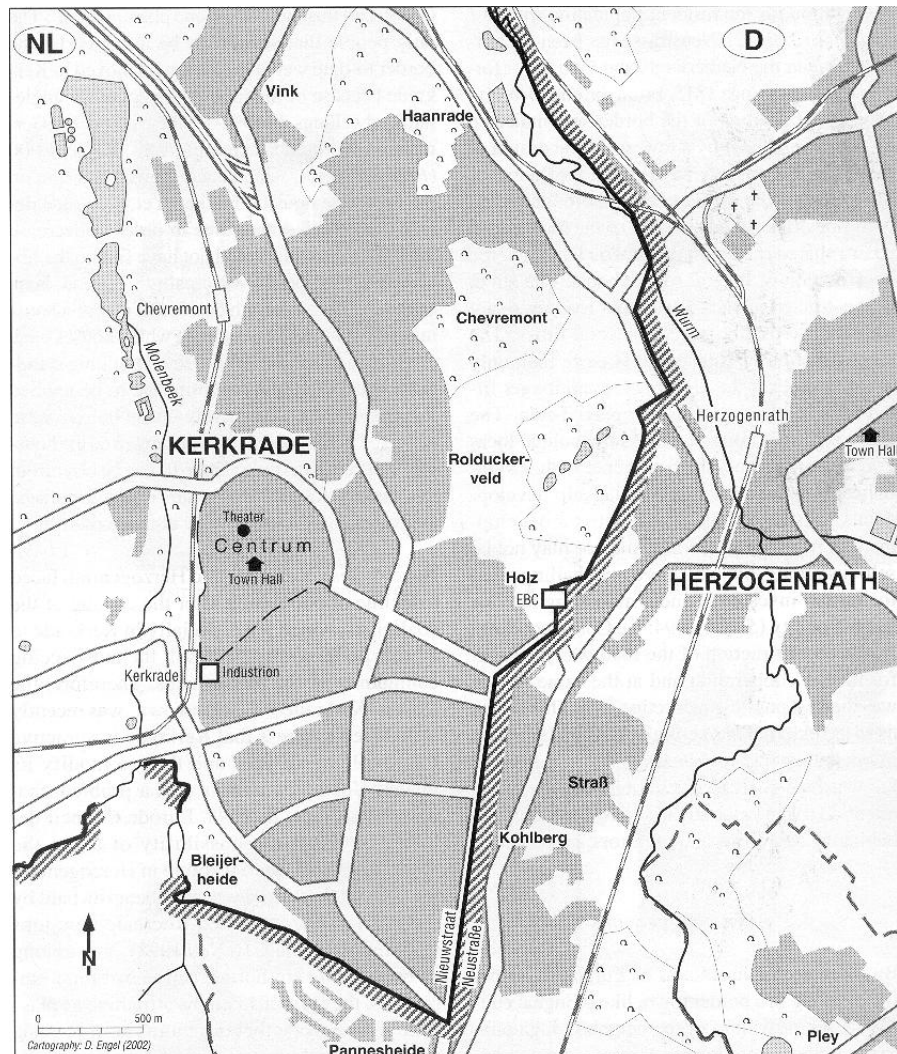
aan de andere wordt het gemotoriseerde verkeer door twee strategisch geplaatste hekjes in een andere richting geleid. Alleen het straatnaambordje *Am Zollhaus* herinnert bij de nieuwe doorgaande weg nog aan de situatie van zo'n dertig jaar geleden. Toen was de passant genoodzaakt langs een van beide douaneposten te gaan, want op de as van de straat stond een robuust hek van harmonicagaas.

Grenspaal 229 bevindt zich aan de zuidzijde van dit stukje rijksgrens.¹ Hier was vroeger de grensovergang Bleijerheide. De Nieuwstraat/Neustrasse strekt zich vanaf dit punt een kleine anderhalve kilometer noordwaarts en maakt daar, bij rijksgrenspaal 230, een knik in noordoostelijke richting. Ze splitst zich op deze plek in tweeën. In westelijk richting loopt de Holzstraat, die leidt naar de stadskern van Kerkrade. Wie de andere weg volgt, komt na driehonderd meter bij rijksgrenspaal 232. Daar bevond zich vroeger de grensovergang Herzogenrath, genoemd naar de Duitse plaats die in het nabijgelegen Wormdal ligt. Dit laatste gedeelte staat aan Duitse zijde bekend als Aachenerstrasse, terwijl het in Nederland als een doorlopende weg wordt beschouwd en dus Nieuwstraat heet.

Het 'Ijzeren Gordijn', zo werd het hek van harmonicagaas cynisch genoemd, net zoals de grens tussen West- en Oost-Europa gedurende de Koude Oorlog. Het werd in 1956 door de Nederlandse autoriteiten geplaatst en verving de prikkeldraadversperring die door de Duitsers gedurende de oorlog en bezettingsjaren was opgetrokken. Het was een manifestatie van een periode dat nationalisme in Europa was ontaard in twee wereldoorlogen. Anno 2002 behoort het ijzeren gordijn aan de Nieuwstraat tot het verleden. De gemeente Kerkrade en Herzogenrath ondernemen tegenwoordig onder de naam Eurode pogingen om de eenheid, zoals die vóór 1815 bestond, te herstellen.² In dat jaar werden beide gemeenschappen gescheiden door de mogendheden die op het Congres van Wenen de nationale grenslijnen van Europa voor de post-Napoleonistische era opnieuw vaststelden. Het Land van 's Hertogenrade – ook wel aangeduid als het Land van Rode – veranderde in de twee eeuwen daarna in wat in dit essay zal worden aangeduid als *grensland-schap*. Daarmee wordt bedoeld een landschap bestaande uit twee of meer delen, die als gevolg van een grensscheiding zowel een (historisch) gemeenschappelijke als een onafhankelijke ontwikkeling kennen. De verschillen worden mede bepaald doordat de politieke, culturele en economische sturing

¹ De nummering van de grenspalen bestaat uit twee reeksen. De eerste reeks (1-862) loopt vanaf het oude drielandpunt Frankrijk/Luxemburg/Pruisen tot aan Drieland in de gemeenten Lossen en Gronau. De tweede reeks (1-203) begint op dit punt en loopt verder noordwaarts tot aan de Dollard.

² Zie in dezen: *Eurode*.

Kerkrade en Herzogenrath aan beide kanten van de Duits-Nederlandse grens

vanuit andere centra gebeurt. In het geval van Herzogenrath vanuit Berlijn (en na de Tweede Wereldoorlog tot 1999 vanuit Bonn) en in Kerkrade vanuit Den Haag. Grenslandschappen hoeven zich geenszins te bevinden in het overgangsgebied van twee nationale staten. Ze kunnen ook voorkomen tussen twee dorpen of streken. Maar omwille van de duidelijkheid wordt in dit essay slechts ingegaan op de oostelijke en zuidelijke rijksgrens van Nederland.

Wanneer het woord grenslandschap in zijn beide afzonderlijke delen

wordt ontleend, kan worden geconstateerd dat het begrip landschap een dubbele betekenis kent. Veelal wordt er simpelweg een gebied of territoiree omschreven. Maar de term, mede populair geworden door de Nederlandse schilderkunst in de vroeg-moderne tijd, duidt feitelijk een gebied aan dat zich tussen de waarnemer en de horizon bevindt. Het landschap verandert als de waarnemer van positie verandert. Landschap verwijst in het taalgebruik dus niet alleen naar een fysieke ruimte, maar ook naar een mentale, want de wijze van waarneming is essentieel.

Het andere deel van het woord grenslandschap is afkomstig uit de Slavische talen en aan het einde van de middeleeuwen via de oostelijke gewesten van het Duitse Rijk in het Nederduitse taalgebied terechtgekomen. Hier is de oudst schriftelijke vermelding van grens terug te vinden in 1573.¹ Het woord is daarna ingeburgerd geraakt en heeft allerlei oudere begrippen, zoals 'scheidunghe', 'voerpaale' en 'limietscheiding', verdrongen. Historische vormen van fysieke grensaanduidingen zijn in het landschap vaak herkenbaar in de vorm van stenen, palen, rivierloopjes of gegraven greppels. Tegenwoordig zijn zij soms terug te vinden in gecultiveerde vorm. Zo worden sommige markestenen in Drenthe, die de grenzen tussen de buurschappen markeerden, zorgvuldig geconserveerd. In het huidige spraakgebruik heeft het begrip grens, net als landschap, een tweeledige betekenis.² Het kan in de eerste plaats worden gebruikt ter aanduiding van een denkbeeldige scheidingslijn. Dergelijke lijnen zijn onder andere te vinden op cultureel, sociaal of politiek vlak. Een taalgrens is bijvoorbeeld niet exact aan te wijzen. Ze is veeleer een wirwar van lijnen die gelijksoortige klankuitspraken (isofonen) verbinden. In de tweede plaats wordt grens gebruikt ter aanduiding van de fysieke scheiding tussen twee gebieden, het maakt niet uit of dit nu het territoiree van twee landen of twee bureen in de straat betreft. In dit geval gaat het niet om een denkbeeldige lijn, maar een die 'concreet' in het landschap is getrokken. Aan weerszijde van die grens bevinden zich dan soortgelijke of vergelijkbare ruimtes/landschappen. Duitsland mag dan wel vier- tot vijfmaal zo groot zijn als Nederland, de gesproken taal is er anders, de sociale omgangsvormen verschillen, maar de twee naties blijven vergelijkbare entiteiten.

Met het begrip grens is vrijwel onlosmakelijk een besef van identiteit verbonden. Zowel langs denkbeeldige als concrete grenzen is aan weerszijden een zogenaamd 'wij-zij gevoel' mogelijk. Op nationaal niveau is dat evident, maar ook tussen provincies, steden, dorpen, wijken en buurten doet zich dit fenomeen voor. In Drenthe spreekt men bijvoorbeeld van 'Oeze Volk' en 'de vrömde' (vrij vertaald: ons soort mensen en de vreemden). Tussen beiden bevindt zich een culturele grens. Over wat die identiteit nu precies inhoudt

¹ 'Grenzen', in: *Woordenboek der Nederlandse Taal deel V* (Leiden 1900) 661-667, aldaar 661.

² We laten de figuurlijke betekenis ("zijn grenzen verleggen") hier buiten beschouwing.

en hoe ze totstandkomt zal verderop in dit verhaal worden ingegaan. Hier wordt slechts vermeld dat ‘wij-zij’ een samenhangend begrip is. ‘Oeze Volk’ kan slechts bestaan bij de gratie van ‘de vrömde’; de inhoud van de een wordt (mede)bepaald door die van de ander.¹ De grens die tussen beide loopt scheidt hen, maar zij is tevens voorwaarde voor hun verbinding. Sommige auteurs noemen dit een paradox in het landschap. De grens functioneert als brug voor menselijk verkeer, *omdat* ze tegelijkertijd ook een barrière is.² In die zin vormen grenslandschappen een eenheid.

Naast ‘grens’ en ‘landschap/ruimte’ is ‘identiteit’ de derde term die hier naar voren wordt gehaald. Niet zonder reden, want de Nota Belvedere de aanleiding tot dit essay spreekt veelvuldig over cultuurhistorische identiteit zonder dat dit laatste begrip duidelijk wordt omschreven. Uit de gepresenteerde tekst kan men slechts afleiden dat de samenstellers van mening zijn dat een landschap een eigen identiteit bezit. Anderen hebben daaraan de gedachte gekoppeld dat er zoiets kan bestaan als een ‘biografie van een landschap’.³ Op dit laatste wordt aan het einde van dit betoog nog teruggekomen.

Nota Belvedere

De Nota Belvedere (1999) is geschreven naar aanleiding van de debatten die in de jaren negentig van de twintigste eeuw werden gevoerd over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland. De opdracht daartoe werd gegeven door een drietal ministeries, namelijk ‘Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen’, ‘Landbouw, Natuurbeheer en Visserij’ en ‘Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer’. De ministeries vroegen zich af hoe meer rekening kon worden gehouden met cultuurhistorische waarden bij de herinrichting van gebieden. De nota brengt mogelijke beleidsopties in kaart. Bovendien bevat zij een lijst met cultuurhistorisch belangrijke steden en potentiële Belvedere-gebieden, dat wil zeggen gebieden waar een actief beleid zou moeten worden gevoerd om de cultuurhistorische identiteit te bewaren. De nota leunt daarbij zwaar op de aanwezigheid van zogenaamde fysieke restanten, dat wil zeggen objecten die verbonden zijn met de historie van de streek.

Wie de nota leest blijft met tenminste één prangende vraag zitten: in hoeverre kunnen objecten uit het verleden, die als scherven in de geografische ruimte liggen, de geschiedenis weerspiegelen? De nota is namelijk een pleidooi om die fysieke restanten – ook wel fysieke dragers genoemd – zoals die nog in het landschap zijn terug te vinden, te conserveren en als uitgangspunt te nemen voor een verdere ontwikkeling van datzelfde landschap. Het hogere

¹ E. H. Karel, *Grenzen in Drenthe*, 98-131.

² A. Knotter, 'Paradoxen van de grens', 159-174.

³ M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, 'De biografie van het landschap', 7-110.

doel is de diversiteit en de lokaal cultuurhistorische identiteit van de verschillende Nederlandse landschappen voor de toekomst te waarborgen. Niet enkel vanwege hun regionale of lokale betekenis, maar ook vanwege het nationale belang. Zo zou de 'Hollandse Waterlinie' volgens de samenstellers van de nota "... moeten appelleren aan een gevoel van nationale trots".¹

In de nota wordt uitgegaan van een beperkte definitie van cultuurhistorie. De samenstellers schrijven: "Daar waar in deze nota gesproken wordt over cultuurhistorie gaat het om sporen, objecten en patronen/structuren die zichtbaar of niet zichtbaar onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van de historische situatie of ontwikkeling. Cultuurhistorie omvat dus zowel het archeologisch, het historisch-(steden)-bouwkundig als het historisch landschappelijk erfgoed. In de Nota Belvedere wordt dus niet ingegaan op cultuurhistorisch 'roerende goederen' zoals bijvoorbeeld verzameld in musea of archieven".² Dit stemt tot nadenken. Niet alleen de 'roerende objecten' worden uitgesloten, ook de niet-zichtbare verhalen en ideeën in de geschiedenis - zo men wil de non-fysieke objecten - worden uit het begrip cultuurhistorie verbannen. De definiëring lijkt ingegeven door praktische redenen. Historisch-geografen, archeologen en kunsthistorici die met deze nota het voortouw namen, hebben elkaar gevonden op de gemeenschappelijke noemer van de 'onroerende' objecten in het landschap en zij hebben die - mede om gemakkelijker aansluiting te vinden bij het denken van de beleidsmakers in Den Haag - geproclameerd tot cultuurhistorie.³ Vanuit wetenschappelijk oogpunt kunnen hierbij kanttekeningen worden geplaatst. Voor historici is deze definitie een vorm van cultuurhistorisch reductionisme. Immers de geschiedwetenschap neemt het menselijk denken en handelen in zijn historische context als object van onderzoek, niet de fysieke objecten als zodanig. Een eenvoudig voorbeeld kan dit toelichten. In 1936 deelden twee Nederlandse burgers van Joodse komaf aan de Kerkradse Nieuwstraat pamfletten uit die gericht waren tegen het Hitler-bewind. Toen zij over de grenslijn stapten naar Herzogenrath om een verkiezingsaffiche van een lichtmast in de Neustrasse af te trekken, werden ze gearresteerd en vervolgens werd één van hen tot drie maanden celstraf veroordeeld.⁴ Bij een nadere analyse is niet het object grens voor historici van belang, maar wel het feit dat er twee verschillende politieke landschappen bestonden: één die de-

¹ *Belvedere. Beleidsnota*. Voorbeeldproject: 'De nieuwe Hollandse Waterlinie. van Neerlands hoop in bange dagen tot 'Grand projet', VI.

² *Belvedere. Beleidsnota*, 10. Zie in dezen ook: G. J. Borger, 'Cultuurhistorie: een begrippenkader', 11-24; G. J. Borger, 'Cultuur en leefbaarheid', 3-24.

³ G.J. Borger, 'Cultuur en leefbaarheid', 4-5.

⁴ Gemeente Archief Kerkrade (GAK), Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4769, 'Proces-verbaal'.

monstreren toestond en een ander die het verbod. De rol van de grens als fysiek object is daarin slechts marginaal. Niet grenzen creëerden nationalisme, maar nationalisme geeft grenzen een specifieke identiteit. Dat wil overigens niet zeggen dat fysieke objecten soms niet richtinggevend kunnen zijn in een historisch proces, maar zij kunnen dat slechts wanneer een betekenis rondom hen is geconstrueerd..

Trouwens, soms zegt de afwezigheid van objecten juist iets over de geschiedenis. In het Limburgse en Brabantse landschap was het de gewoonte om kruistekens en Mariabeelden te plaatsen in het veld en op kruisingen van wegen. Het behoorde tot de uitingen van heiligenverering zoals die in het katholiek geloof gangbaar zijn. In noordelijke, calvinistische streken ontbreken deze crucifixen en veldkapelletjes. Na de reformatie aan het einde van de zestiende eeuw werd het plaatsen van dergelijke symbolen niet langer getoleerd. Dit betekent echter niet dat het katholiek geloof in deze gebieden niet voorkwam. In streken als bijvoorbeeld Twente trok de katholieke gemeenschap voor de kerkdienst over de grens. In Haaksbergen herinnert op oude kaarten de naam 'papendijk' nog aan de route van de kerkgangers.¹ In het Drentse Nieuwe-Schoonebeek, waar sedert de achttiende eeuw Duitse migranten uit het katholieke Emsland zich vestigden, ging men voor huwelijken en dopen naar het naburige Twist. Juist het ontbreken van objecten met betrekking tot het katholicisme zegt hier iets over de geloofsgeschiedenis van een streek of dorp.

Waar het hier om gaat is dat de palen en stenen geen betekenis van zichzelf hebben. Een fysiek object als zodanig heeft geen betekenis of identiteit, hoewel zelfs historici soms het tegenovergestelde lijken te beweren. Zo voerden J. Tollebeek en T. Verschaffel begin jaren negentig in de essaybundel *De vreugden van Houssaye* de opgestopte en dus voor eeuwig zwijgende papagaai van de beroemde Franse schrijver Gustav Flaubert op als ontlokker van een ontroerende en spontaan historische sensatie.² De leef- en gedachtewereld van Flaubert zou voelbaar worden bij de aanschouwing van de groene vogel. Er zou zich als het ware een historische 'openbaring' voltrekken. Beide auteurs wilden daarmee aantonen dat de gevoelde sensatie een stap was in de ontwikkeling naar belangstelling voor de geschiedenis. Het bekijken van een object uit het verleden zou tot een spontaan historisch bewustzijn kunnen leiden. Zelf waren de schrijvers overigens op zoek naar de geschiedenis om de geschiedenis, naar de geschiedschrijving bevrijd van de last van het heden.³

¹ W. Schweizer, 'Duizend jaar Twente', 439-458, aldaar 444.

² J. Tollenbeek en T. Verschaffel lijken in dit essay de historische sensatie te verwarren met een gewone sensatie. J. Tollenbeek en T. Verschaffel, *De vreugden*, 29.

³ Ibidem, 47.

Hoewel de bundel zeer lezenswaardig is, lijkt elke theoretische discussie na J. Huizinga, aan welke cultuurhistoricus het begrip historische sensatie werd ontleend, overgeslagen te worden. Immers de wijze waarop we het verleden reconstrueren, weerspiegelt altijd en in elk geval deels het heden. Het is de spiegeling die sensatie oproept, niet het object.

De Franse filosoof M. Merleau-Ponty stelde ooit dat de mens een historisch idee is, geen natuursoort.¹ Dat is een typering die ook los van zijn gedachtewereld (fenomenologisch existentialisme) een zinvolle blik op historisch bewustzijn mogelijk maakt. Wanneer beseft de toeschouwer van een monument dat hij zelf een historisch idee of constructie is, dus meer dan slechts een 'objectieve' waarnemer? Aan de historische betekenis (sensatie) van het object, gaat altijd een historisch bewustzijn vooraf. Historici zijn geïnteresseerd in de vorming daarvan. En dat in de tweeledige betekenis van vorming, namelijk als ontstaansproces en als leerproces. Hoewel de opvatting niet onbetwist is, lijkt volgens de eigentijdse inzichten de geschiedbeleving vooral te berusten op een narratieve basis. Dit geldt dan ook voor de geschiedwetenschap ook al hanteert zij soms cijfers, grafieken, formules of een veelsoortigheid aan beeldend materiaal. De reconstructie van het narratieve gebeurt aan de hand van een breed scala van (hulp)bronnen, waaronder de restanten van het verleden in het landschap. Soms zijn de sporen zelfs niet meer in roerende bronnen terug te vinden en zitten ze slechts in de hoofden van mensen. Zij moeten dan bijvoorbeeld via 'oral history' (door historici) of veldonderzoek (door antropologen en etnologen) terug gevonden worden. De Britse historicus P. Thompson geeft in *The Voice of the past: oral History* veel illustraties van de wijze waarop niet-westerse bevolkingsgroepen hun geschiedenis op een verbale manier bewaren.² Ook *Narrating our past*, een publicatie van de sociaal-antropologe E. Tonkin over het Afrikaanse continent, vermeldt daarvan talloze sprekende voorbeelden.³ Geschiedenis is voor veel volkeren nog steeds een orale traditie, geen geschrevene of in objecten vastgelegde.

Vraagstelling

Dat in dit essay grenzen centraal staan, kan op het eerste gezicht bevreemden, aangezien de Nota Belvedere nauwelijks rept over grenzen als fysieke dragers. Uitzonderingen daarop is de *Limes*, de grens van het Romeinse Rijk dwars door Nederland. Hier beperken we ons echter tot de grenzen die vanaf

¹ C. Kwant, *De fenomenologie*, 100-101.

² P. Thompson, *The voice of the past*.

³ A. Tonkin, *Narrating our pasts*.

de middeleeuwen zijn ontstaan en die tegenwoordig nog deels in de vorm van nationale grenzen zijn te herkennen. In de nota wordt hooguit gerefereerd aan verdedigingslijnes in landschappen die nu als grensstreek bekend staan. Zo noemt men de Schans Bourtange in het Groningse Westerwolde, die minstens twee eeuwenlang gold als een grenspunt aan de oostzijde van Nederland. Ook bij oude Spaans-Staatse grens in West-Zeeuws Vlaanderen wordt een viertal lijnes aangewezen als fysieke dragers van het verleden. In beide gevallen gaat het echter niet om een grens, maar om militaire objecten.¹ Het al dan niet genoemd zijn in de Nota Belvedere hoeft geen criterium te zijn voor de status van fysiek drager. De nota is niet limitatief in haar opsomming daarvan. Integendeel: door de pragmatische keuzes die gemaakt zijn, nodigt de nota uit om nieuwe objecten aan te dragen. Grenzen zijn in dat opzicht om twee redenen interessant. Want behalve als fysiek object kunnen ze ook in minder fysieke vorm in de landschappelijke ruimte worden aangetroffen. Verlaten douanehuisjes, vergeten rijksgrenspalen, overwoekerde markestenen enzovoort, ze zijn allemaal nog als concrete sporen terug te vinden. Maar wat te denken van taalgrenzen, sociale grenzen, culturele grenzen? Hebben deze denkbeeldige grenzen geen 'representatieve' sporen in het landschap nagelaten? Behoren zij niet tot onze cultuurhistorie of cultuurhistorische identiteit? Uitgangspunt hier is dat grenzen niet alleen objecten in het fysieke landschap zijn, maar evenzeer in andersoortige landschappen bestaan.

Grenslandschappen zijn tegenwoordig nog het meest pregnant aanwezig langs de rijksgrenzen in het oosten en zuiden van ons land. Hier is de grens niet alleen als concreet object in het landschap aanwezig, maar stapelt zij zich ook in andere bereiken op. Vooral in de periode 1914-1992, van het begin van de Eerste Wereldoorlog tot aan de opheffing van de Europese binnengrenzen, was er nog duidelijk sprake van een fysieke grens, dat wil zeggen in de vorm van prikkeldraad, wachttorens, slagbomen, hekken en de reeds langer aanwezige grenspalen die sedert de Franse Tijd de oude grenstekens vervingen. Nadien is de grens in zijn fysieke vorm slechts her en der als monument aanwezig: gerestaureerde douanehuisjes, een opgetuigde slagboom of een vergeten grensbord. In cultureel opzicht is de grens echter wel nog altijd voelbaar door verschillen in taal, gewoontes, architectuur enzovoort.

Om het betoog beter te kunnen toelichten is een voorbeeld gekozen, namelijk de reeds hiervoor aangehaalde rijksgrens tussen Kerkrade in zuidoost Limburg, het voormalig Nederlands mijngebied, en het Duitse Herzogenrath. Dit grensgebied wordt niet genoemd in de Nota Belvedere. Het draagt vanuit cultuurhistorisch oogpunt dat wil zeggen als optelsom van archeologische,

¹Belvedere. Beleidsnota. Bijlage: Gebieden, 13, 27-28 en 97-98.

historisch-geografische en bouwarchitectonische waarden schijnbaar te weinig elementen om hoog te scoren op de prioriteitenlijst. Vanuit historisch wetenschappelijk perspectief is natuurlijk elk landschap interessant, hoewel er een gradueel verschil in belangrijkheid is aan te brengen. Het hier geselecteerde grenslandschap bevat voor het te voeren betoog dusdanig veel verhelderende aspecten, dat het als centraal voorbeeld naast incidentele voorbeelden elders uit het land is gekozen. Bovendien wordt op grond van een eerdere studie regelmatig gerefereerd aan de grens tussen Drenthe en het Duitse Emsland.¹ De historiografie over de grens in zuidoost Limburg is beperkt, en bovendien voor een belangrijk gedeelte slechts vanuit Kerkrads perspectief geschreven.² Dit laatste is vrijwel altijd een probleem bij de beschouwingen over grenslandschappen. Er zijn er slechts weinige te vinden waar de geschiedenis vanuit beide standpunten wordt benaderd.³

Met dit essay wordt niet beoogd grenzen te nomineren als ‘vergeten objecten van de cultuurhistorie’, hoewel daar niets op tegen zou zijn. Net zo min ligt het in de bedoeling een pleidooi te houden om de voormalige Limburgse mijnstreek te verheffen tot Belvedere-gebied, hoewel daar evenmin bezwaar tegen kan worden gemaakt. Wellicht draagt dit essay er toe bij dat er meer erkenning komt voor de waarde van grenslandschappen in het algemeen. Voorop staat een kritische beschouwing over de nota. Dat betekent echter geenszins dat de doelstellingen in de nota overbodig zouden zijn.⁴ Ze bevat veel voorstellen die ondersteuning verdienen. Bovendien geeft ze aanleiding tot het schrijven van nieuwe boeiende studies, zoals de essays in de bundel *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*. De auteurs maken daarin een onderscheid tussen de problematiek op wetenschappelijk niveau en die op een praktisch uitvoerend niveau. In het kader van dat laatste pleiten zij bijvoorbeeld voor de instelling van cultuurhistorische kenniscentra, een idee dat verdere uitwerking verdient. In dit essay wordt aan die praktische uitwerking verder geen aandacht besteed. Er bestaat

¹ E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe*.

² M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente (1916-1991)'; J. Brassée en M. Kockelkoren, 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 320-344; L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*; N. Ehlers schrijft een proefschrift over de grens. Zij probeert wel beide perspectieven te problematiseren. Zie in dezen ook: N. Ehlers, 'De "Muur" van Kerkrade', 5-7.

³ Een boek als bijvoorbeeld Ems Dollard Regio is opgebouwd rondom verhalen uit de verschillende grensregio's, niet als grensregio als geheel. Van dergelijke 'vergelijkende' studies zijn er meer. Zie: O. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters en W. van Lengen (red.), *Rondom Eems en Dollard*.

⁴ Zie in dezen de sterk afwijzende reactie van: K. Bosma, 'Vraagtekens bij de nota Belvedere', 72-74.

een behoorlijke kloof tussen theorie en praktijk en die wordt hier niet overbrugd.

Dit betoog wil, zoals reeds in de inleiding genoemd, aan de hand van een tweetal hypotheses laten zien hoe historici op wetenschappelijk terrein relevante kennis kunnen bieden voor de verdere ontwikkeling van de in de Nota Belvedere aangedragen toekomstperspectieven. De keuze om hier het wetenschappelijke perspectief van de geschiedreconstructie te prevelaren is niet zonder reden. Het onderscheid ‘history’ (geschiedenis) en ‘heritage’ (erfgoed) duidt erop dat het verleden (‘past’) in twee vormen kan worden ge(re)-construeerd.¹ Geschiedenis verwijst naar de poging om het verleden ‘an sich’ te reconstrueren, met alle beperkingen die daarbij gelden. Dit gebeurt hoofdzakelijk binnen een wetenschappelijke praktijk van historici. Bij die reconstructie worden allerlei regels en conventies in acht genomen, zoals bijvoorbeeld bronnenkritiek en theoretische reflecties. Deze bepalen niet alleen of een verhaal uiteindelijk het predikaat ‘wetenschappelijk verantwoord’ krijgt, maar ook hoe de verzamelde gegevens worden geordend.

Daarnaast kennen we het verleden zoals dat in de vorm van erfgoed tot ons komt. Te denken valt bijvoorbeeld aan egodocumenten, de familie verhalen bij de haard, de bak met oudheidkundige voorwerpen in het museum, de verkleedpartijen in historisch kostuums, en dergelijke. Hieronder valt ook de wijze waarop in de Nota Belvedere wordt voorgesteld de fysieke dragers te conserveren voor de toekomst. Deze vormen van reconstructie van het verleden zijn echter aan andere regels onderworpen dan het wetenschappelijke verhaal. Ze zijn meestal ingebed in de sociale praktijk of het actuele netwerk waar ze ontstaan. Zo is in de eigentijdse verbeelding van het verleden bij musea een sterke nadruk komen te liggen op vorm en beleving. Het verleden moet als het ware als een illusie worden ondergaan. Musea moeten de concurrentie aangaan met andere vrijetijdsbestedingen als pretparken en televisie. Om zich in dat netwerk te kunnen positioneren, maken zij het verleden dienstbaar aan populaire presentatievormen die hun eigen wetten en normen kennen.

Het gaat in dit essay niet om de vraag of de één grotere aanspraak zou kunnen maken op legitimiteit dan de ander. Met de woorden van D. Lowenthal kunnen we slechts constateren: “Viewed as history, the past is a foreign country; viewed as heritage, it is highly familiar”.² Hier wordt gezocht naar de rol van de historici bij de toekomstperspectieven van de Nota Belvedere. Daarom staat het wetenschappelijke geschiedverhaal centraal en niet de erf-

¹ D. Lowenthal, *The heritage crusade*.

² *Ibidem*, 139.

goedverhalen. Het eerste mag overigens wel als een commentaar op de tweede worden beschouwd.

Voorgeschiedenis van een grens

De bestuurders van Kerkrade en Herzogenrath zouden graag (deels) terugkeren naar een situatie die vóór 1815 gold. Toen waren beide onderdeel van het omvangrijkere Land van 's Hertogenrade en vormden ze een culturele en bestuurlijke eenheid. In zoverre men overigens in de staatkundige lappendeken Limburg kon spreken van een bestuurlijke eenheid. Als voormalig Bourgondisch territoire (sedert 1396) ressorteerde het Land van 's Hertogenrade vanaf 1555 nog enige tijd onder de koning van Spanje. Maar gedurende de Tachtigjarige Oorlog raakte het verscheurd in Spaanse en Staatse gebieden. In 1661 werden deze door het 'Partagetractaat Landen van Overmaas' verdeeld tussen het koninkrijk Spanje en de jonge Republiek. Kerkrade en Herzogenrath bleven onder de Spaanse kroon vallen, maar naburige dorpen werden 'Staats', dat wil zeggen dit deel van het Land van 's Hertogenrade behoorde toe aan de Staten Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In 1715, na de Oostenrijkse successieoorlogen, werd het gezag over de Spaanse gebieden overgedragen aan het Habsburgse koningshuis van Oostenrijk.

Twee eeuwen was het gebied regelmatig het toneel van oorlog, plundering en vooral verscheurdheid. Rond 1700 kon iemand uit het Land van 's Hertogenrade gemakkelijk een zestal landsgrenzen overschrijden zonder dat er iets te merken viel van grote verschillen in het landschap of in de mentaliteit van de bevolking. Hoewel de kennis over de 'Limburgse' bevolking gedurende de vroeg moderne tijd niet uitputtend is onderzocht, lijkt het niet gewaagd te stellen dat vooral de katholieke godsdienst in dit landelijk gebied tijdens deze periode zorgde voor een eenstemmigheid en gemeenschappelijke identiteit die de staatkundige scheidingen oversteeg.¹ In tijden van vrede poogden de successievelijke vorsten en leenheren die eenheid ook te versterken door in het Limburgse gebied de economische activiteit te bevorderen. Eén van de initiatieven betrof de aanleg van een verharde weg tussen Aken en Geilenkirchen. Als onderdeel van project werd ook een gedeelte in het Land van Rode verhard, namelijk de latere Nieuwstraat een verbastering van Neu Straß ter onderscheiding van het meer oostelijk gelegen gehucht Straß. Dit gebeurde in opdracht van de abdij Kloosterrade, die daartoe toestemming had verkregen van de Oostenrijkse keizer Jozef II (1783). In september 1786 werd de weg in gebruik genomen.² Hij was onder andere van belang voor de

¹ R. J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', 7-128, aldaar 14.

² L. Augustus, J. Driessen en L. Schaepe, *200 Jaar steenwegen*, 5.

afvoer van steenkolen, waarvoor ook de gelijktijdig aangelegde weg van de Nieuwstraat richting Heerlen en Maastricht dwars door de dorpskom van Kerkrade dienst deed.

Nauwelijks acht jaar later trokken de Franse troepen het gebied binnen en brachten Kerkrade en Herzogenrath voor nagenoeg twee decennia onder hun heerschappij. De wegen en de barrières (dat wil zeggen: tollens) die in Neu Straß waren aangelegd gingen van de abdij over in staatshanden. En dat bleef zo gedurende de hele Franse Tijd. Na de val van Napoleon werd in 1815 door de overwinnaars besloten om beide gemeenten te scheiden in een Nederlands en een Pruisisch gebied. De bestuurders van het toenmalige kanton Rolduc (Kerkrade, Eygelshoven Simpelveld en Rimburch) en de schepenen van Herzogenrath protesteerden fel tegen de splitsing. Zij pleitten voor handhaving van de eenheid en aansluiting bij *les autres belges*.¹ Geholpen heeft het niet. Historici concluderen tegenwoordig dan ook dat wie de tekst van het verdrag bestudeert, zich niet aan de indruk kan onttrekken dat er sprake is geweest van een koehandel. Alleen het nationale belang telde, er werd totaal geen rekening gehouden met de verlangens en de wensen van de lokale bevolking.²

Na de scheiding startte de geschiedenis van een bijzonder stukje rijksgrens. Hoewel aanvankelijk was voorgesteld om de grens langs het riviertje de Worm te laten lopen, werd bij het Verdrag van Aken (26 juni 1816) besloten om een uitzondering te maken, namelijk voor het gedeelte van de verharde Nieuwstraat. Pruisen zag het militair – en wellicht ook het economisch – belang van de weg Aken-Geilenkirchen in en wenste die helemaal in te lijven. Het tracé bij Kerkrade was dus in volle eigendom van de Pruisische koning. De grens liep aan de westzijde *naast* de verharde weg. De Pruisische staat moest echter in ruil een veer laten. Ze gaf haar aanspraken op de Domaniale Mijne en de daarbijbehorende exploitatieconcessies op, hoewel men dacht dat die in de toekomst voor de steenkolenvoorziening van Aken van groot belang konden zijn.³ De grens van de mijnconcessies liep door tot aan de Worm, wat overeenkwam met een oppervlakte van ongeveer honderddertig hectare. Er was dus in het bovengrondse landschap sprake van een staatkundig politieke grens die niet samenviel met de economische grens ondergronds. Culturele grenzen, zoals bijvoorbeeld een taalgrens, waren toen nog niet merkbaar aanwezig.

¹ R. J. Herpers, 'Eenheid en scheiding', 20.

² J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 323.

³ G. H. A. Venner, 'Het ontstaan', 269-288, aldaar 285.

Ritualisering van grenzen

In de etnologie bestaat er al langer een groeiende belangstelling voor wat genoemd wordt de ritualisering van het landschap in de volks- en dorpscultuur. Die interesse verspreidt zich ook over andere disciplines. De kunsthistoricus A. van der Woud schreef in zijn boek *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* een slothoofdstuk(je) over wat hij noemt de landelijke metafysica. Het hoofdstuk kan men lezen als een verontschuldiging voor het feit dat hij in zijn boek weinig aandacht had besteed aan de 'occulte' volkscultuur. Hij noteerde: "De metafysische lading van deze tegen-orde die ook antwoord moest bieden op de grote vragen van leven en dood, waarheid en gerechtigheid was soms sterk aan plekken, bomen, huizen gehecht en vormt daardoor een onderdeel van de ruimtelijke orde dat voor grote delen van het volk in de vroeg negentiende eeuw even ongreepbaar als reëel was".¹ Vervolgens laat hij zien dat door de veranderingen in de ruimtelijke orde de (metafysische) verhalen over die ordening ook veranderden.

Gerard Rooijackers toont in het artikel 'Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio' dat landschappen mentale constructies zijn die niet los kunnen worden gezien van de culturele vormgeving van het (dagelijks) leven in voorwerpen, verhalen, liederen, rituelen en gebaren.² Mensen geven als het ware betekenis aan de wereld om hen heen door perceptie en belevingsvormen. Rooijackers noemt dit de 'imaginaire ruimte' tegenover de in materiële termen geformuleerde geografische ruimte. Hiervoor werd er reeds op geattendeerd dat er behalve de fysieke geografische ruimte vanuit historisch perspectief rekening moet worden gehouden met andersoortige ruimtes of landschappen. Rooijackers legt door voorbeelden te geven een link tussen de 'imaginaire' en 'materiële ruimte'. Zo beschrijft hij hoe de heide in de dorpscultuur vaak werd ervaren als het gebied van heidenen, de duivel of mythische figuren. Deze figuren gaven in de beleving van de bevolking een betekenis aan de woeste ruimte rondom de dorpen. Al even intrigerend is de (katholieke) processie door het landschap in het zuidoostelijk gedeelte van Noord-Brabant. Dit ritueel dat de vruchtbaarheid van de akkers moest bevorderen, laat zien hoe het landschap in de dorpscultuur werd geïntegreerd.

Zo'n voorbeeld kende men ook in het Duitse Emsland, vlak over de grens bij Drenthe. De meesten weten niet beter dan dat in voorbije eeuwen het Bourtanger Moeras een ondoordringbare wildernis was, die de jonge Republiek beschermde tegen allerlei invallen uit het oosten.³ De binnenvallende

¹ A. van der Woud, *Het lege land*, 555.

² G. Rooijackers, 'Mythisch landschap', 301-326, aldaar 303.

³ E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe*, 3-29.

legers waren gedwongen via bepaalde zandstroken tussen de moerassen door te trekken, zoals de Boertange tussen Ostfriesland en Groningen of verder naar het zuiden langs de vesting Coevorden. De zwaar bepakte strijdmachten maakten inderdaad geen kans wanneer zij dwars door het moeras zouden trekken, maar wat voor de één een grens is hoeft dat nog niet voor de ander te zijn. Voor zowel de boeren uit Emsland als die uit Drenthe vormde het moeras een onderdeel van hun landbouwsysteem. Ze gebruikten de daarbinnen liggende graslanden om te hooien of een deel van het vee in de zomer te laten weiden. De grens werd gevormd door de markegrenzen van dorpen aan weerszijde van de grens, maar delen van het moeras werden door de buurschappen meer beschouwd als gemeenschappelijk weide (compascuum). Dorpsnamen als Emmercompascuum en Bargercomspascuum herinneren tegenwoordig nog daaraan.

Hoewel de oude Drentse esdorpen en die van het aangrenzende Emsland eeuwenlang gescheiden leken door het Bourtanger Moeras, hadden (en hebben) zij in cultureel opzicht veel zaken gemeen. Sommige plaatsnamen in het Emsland onderscheiden zich nauwelijks van Drentse namen. De dorpsnaam Meppen komt men aan beide zijden van de grens tegen, evenals Borger. Ook veel mythen en sagen, zoals die over de witte wieven of de gloeiende kerels, zijn aan beide zijden bekend. In één opzicht was er wel een wezenlijk verschil: Emsland was katholiek en Drenthe was na de reformatie van 1598 protestants geworden. Wellicht verklaart dit waarom de sage over de *Schnatgang* wel in Emsland, maar niet in Drenthe is overgeleverd. Schnat is de regionale uitdrukking voor akker- of veldgrens. Volgens de sage trokken de markegenoten jaarlijks van grenspaal naar grenspaal. Bij elk werd eten en drinken uitgedeeld. Zodra de jongelingen van het dorp dat ontvangen hadden, werden ze geacht er als een haas vandoor te gaan. Wie niet snel genoeg was, kreeg een pak slaag, zodat de plek van de grenspaal goed in zijn geheugen werd gegrift.¹ De Schnatgang doet sterk denken aan de katholieke processies door het landschap. In Emsland werd de betekenis van grenzen door de sage over de Schnatgang geritualiseerd. Dit gebeurde ook via andere volksverhalen. In oostelijk Nederland kent men bijvoorbeeld de legende van de man met de ketting oftewel de (bedriegende) landmeter, de sagen over de grenstekens die aangeduid worden als 'dove' (dove Waander) en de verhalen over de onbekende doden die op de grens van twee marken werden gevonden (de sage van Lebbe).

De ritualisering van het landschap in de cultuur laat zich niet spontaan uit de fysieke objecten aflezen. Het is het terrein van de mentale geschiedenis. Cultuurhistorie reikt daardoor veel verder dan die objecten. Dat is echter een

¹ W. E. Peukert (red.), *Niedersächsische Sagen*, 300.

gebied wat de samenstellers van de Nota Belvedere laten liggen. Wellicht is dat de reden waarom zij er niet in geslaagd zijn hun sleutelbegrip *cultuurhistorische identiteit* voldoende inhoud te geven. Hun benadering veronderstelt immers dat identiteit in de geografische ruimte gematerialiseerd is. Daar kan men tegenoverstellen dat ‘objecten’ – bijvoorbeeld sociale omgang, taal of politieke cultuur – die evenzeer of wellicht zelfs meer die identiteit bepalen, geenszins tastbaar aanwezig zijn. Het centraal stellen van de fysieke, geografische ruimtes of landschappen is voor een historische benadering te beperkt. Historici onderzoeken vooral ‘virtuele ruimtes’, dat wil zeggen denkbare of construeerbare ruimtes die ook tot onze realiteit behoren. Ontwikkelingen op het vlak van bijvoorbeeld economie, politiek, cultuur zijn slechts zeer ten dele gebonden aan het geografische landschap, terwijl ze daar wel grote invloed op kunnen hebben. Mogen we dergelijke ruimtes gelijkstellen met het landschap als ruimte? Ja, want datgene wat wij als fysiek landschap aanduiden is in wezen niet veel meer dan het in geografische termen beschrijven van een ruimte. Op soortgelijke wijze kunnen ook politieke, sociale, economische en andere landschappen worden geschilderd. Het zijn taalconstructies die naar een veronderstelde werkelijkheid verwijzen. Slechts de zintuiglijke waarneming van de ruimte is in beide gevallen anders, niet de wijze waarop ze totstandkomen noch de reikwijdte van hun betekenis. Deze benadering verschilt niet zoveel met die welke tegenwoordig in de wetenschappelijke optiek over ruimtelijke ordening wordt gehanteerd. Daar worden maatschappelijke processen opgevat als de constructie-elementen van een in omvang en tijd wisselende ruimte.

De bestudering van de ritualisering van het landschap vindt binnen de etnologische onderzoeksmethode vooral plaats op lokaal niveau. Ook op het nationale vlak zijn vormen van ritualisering te vinden. Zo kan men de jaarlijkse tocht van de Gouden koets naar het Binnenhof op Prinsjesdag opvatten als een bevestigingsritueel van de relatie tussen vorst en volk, of de voorstelling van Hollandse wolkpartijen, polders en groene weide in verhalen en plaatjes als een ritualisering van het Nederlandse landschap. Ritualisering is een vorm van reproduceren van betekenissen. Aan de ritualisering gaat een (theoretisch) moment vooraf, namelijk dat van betekenis geven. We willen dit laatste verschijnsel hier benaderen met de begrippen identiteit, identiteitsbesef en identificering. Op deze wijze zal ook duidelijk worden wat de specifieke inbreng van historici in de Belvedere-discussie kan zijn.

Identificering

In de Belvedere-nota wordt het begrip identiteit vooral gepresenteerd als cultuurhistorische of culturele identiteit. De nota stelt dat cultuurhistorische

kwaliteiten bewoners van een dorp, streek of regio een gevoel van eigenheid verschaffen.¹ De Limburgse heuvels, de essen in Oost-Nederland, de versterkingen in de Hollandse Waterlinie, ze zijn de fysieke dragers die het landschap een specifiek karakter geven dat door de inwoners als eigen kan worden ervaren. Het begrip identiteit is niet onproblematisch. Daar waar binnen de wijsbegeerte, de psychologie en de sociologie geprobeerd is het begrip te definiëren, bleven historici aanvankelijk achter. In historisch wetenschappelijke kring heeft het begrip vooral de laatste twee decennia opgang gemaakt. Maar nog steeds wordt identiteit zelden omschreven en veronderstelt de schrijver dat er een vanzelfsprekende definitie bestaat over de inhoud. Zo lijken de samenstellers van de Nota Belvedere het begrip cultuurhistorische identiteit gelijk te stellen met karakteristiek landschap.

De historicus W. Frijhoff liet reeds begin jaren negentig in een artikel zien dat een en ander minder eenvoudig is. Zijn betoog is om twee redenen interessant. Hij poneert niet alleen dat er meervoudige identiteiten bestaan, maar vraagt zich tevens af wat de relatie is tussen identiteit en identiteitsbesef. Kort samengevat zou volgens hem identiteit verwijzen naar een 'objectiveerbare werkelijkheid', dat wil zeggen identiteit ontstaat door voortdurende 'interactie tussen het groepsbeeld en de praxis van het individueel en maatschappelijk handelen', terwijl identiteitsbesef de perceptie daarvan is. Door te verwijzen naar het handelen stelt Frijhoff dat identiteit meer is dan enkel verbeelding. Hij beschouwt verbeelding, benoeming en herkenning als de drie basisoperaties van identiteitsbesef: "...een proces van toe-eigening van drie dimensies van cultuur: de verbeelding van eigenschappen en attributen van een groep, de benoeming van de groepsidentiteit in een vertoog over dat beeld, en de herkenning van dat vertoog als een zinvolle voorstelling van de wij-groep".²

We kunnen het ook anders formuleren. Hiervoor werd reeds betoogd dat objecten geen betekenis (identiteit) van zich zelf hebben, maar dat die geconstrueerd wordt. Praten we over abstracte objecten (bijvoorbeeld nationalisme, Nederlanderschap) dan is dat zonder meer helder, maar het geldt ook voor fysieke objecten. Immers door naamgeving en benoeming van objecten ontstaan identiteiten. Nog duidelijker wordt dat wanneer we ons voorstellen dat de betekenis van een hek transformeert naar dat van een grens. Aan die transformatie ligt wat Frijhoff noemt de 'praxis van het individueel en maatschappelijk handelen' ten grondslag. Het hek doet uit zich zelf niets, maar de mensen daaromheen veranderen zijn identiteit. Vervolgens duikt de vraag op hoe wij de inhoud van identiteiten construeren en hoe we die ons eigen

¹Belvedere. Beleidsnota, 10-11.

² W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 614-634, aldaar 614.

maken. Dit is het gebied dat Frijhoff aanduidt met identiteitsbesef. Om het procesmatige karakter aan te duiden, spreken we hier echter liever – analoog aan ritualisering – van identificering. Identificering is dan het complexe proces van wederzijdse beïnvloeding van identiteit en identiteitsbesef, dat wil zeggen het terrein van de constructie, benoeming en de (h)erkenning van zowel concrete als abstracte objecten. Of in de woorden van Frijhoff: ‘er bestaat een soort spiraalbeweging, waarbij rekenschap wordt afgelegd van de dynamiek van de samenleving binnen een continuüm van identiteit en identiteitsbesef.’¹ Identificering is tevens het moment dat vooraf gaat aan ritualisering. Iets moet eerst een betekenis krijgen alvorens het in de vorm van een ritueel kan worden gereproduceerd. Het zal echter duidelijk zijn dat identificering en ritualisering in elkaar grijpen.

Frijhoff snijdt in zijn artikel nog een tweede punt aan dat hier van belang is, namelijk het bestaan van meervoudige identiteiten en de transformatie daarvan. Zo laat hij zien hoe in de zeventiende eeuw de verticaal opgedeelde gewestelijke identiteiten in de Republiek der Verenigde Nederlanden langzaam overgingen in de dominantie van horizontaal gelaagde sociaal-culturele identiteiten, te weten elite, burgerij en volk.² In de negentiende eeuw verschijnt vervolgens de natie als een vorm van identiteit. Maar nationaliteit is in de geschiedenis slechts één van de om voorrang strijdende vormen van groepsidentificatie. Ook hier zijn talloze andere voorbeelden te noemen. Zo zien we dat begin negentiende eeuw de burgerij in de noordelijke randgebieden van het nieuwe Koninkrijk, ondanks haar interesse in de eigen gewestelijke cultuur, zich in de eerste plaats oriënteert op de bovenregionale vaderlandse burgerlijke elite.³

In de Nota Belvedere is sprake van een enkelvoudige benadering van identiteit, namelijk die van de mens in zijn landschappelijke ruimte. Maar de mens functioneert in meer ruimtes tegelijk en niet enkel in de fysiek tastbare. Sociale, culturele, economische ruimtes zijn evengoed een realiteit als het landschap. En aan die ruimtes ontleen mensen ook, wellicht zelfs veel meer, identiteiten. De fysieke grenzen in het landschap worden als het ware overlapt door de sociale, die van taal en cultuur enzovoort. Ze vallen geenszins samen, en zijn soms zelfs aan elkaar tegenstrijdig. Bovendien heeft het landschap als entiteit evenmin een identiteit van zichzelf, maar slechts die welke hem wordt toegekend. Ik wil hier het beeld dat Frijhoff scheidt, namelijk dat er normaliter één dominante identiteit is, radicaliseren.⁴ Perspectief en

¹ Ibidem, 630.

² Ibidem, 631.

³ G. Th. Jensma, *Het rode tasje*; E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe*, 104-108.

⁴ W. Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef', 632.

Nieuwstad begin 20e eeuw. De Domaniële Mijn liet aan de Nieuwstraat woningen bouwen voor haar personeel. Op de voorgrond de Duitse zijde. Van een zichtbare grens was nog geen sprake. Foto Collectie J. Finders (GA Kerkrade)

standpunt bepalen welke identiteit men op een bepaald moment kiest of krijgt toebedeeld. Zoals in het navolgende zal blijken hebben de inwoners van Kerkrade door de tijd heen de keus gehad tussen verschillende vormen van identificering. Aangezien die niet noodzakelijkerwijs hoeven te convergeren of samen te hangen, is er ook geen sprake van dominantie. Ook dit kan eenvoudig worden getoond aan de hand van een voorbeeld, namelijk de relletjes die een tijdlang gedurende de jaren negentig van de twintigste eeuw aan de Nieuwstraat/Neustrasse ontstonden na voetbalwedstrijden tussen Oranje en de 'Deutsche Mannschaft'. Waarom bekogelden voetbalsupporters elkaar (en de politie) met stenen? Was de fusie van beide gemeenten dan slechts een wens die leefde op bestuurlijk niveau? Men mag gerust aannemen dat, ondanks de stenen, de wens tot samengaan een breder draagvlak had (en heeft) onder de bevolking. Het feit dat twee groepen tegenover elkaar stonden na de wedstrijden duidt op een tegenstelling die zich in een geheel andere ruimte afspeelt als die van de 'eeuwenoude verbondenheid' tussen de inwoners van Herzogenrath en Kerkrade. Het gaat hier om identiteiten die ontleend worden aan een antagonisme in voetballand dat zich vooral sedert 1974 – toen het Nederlands elftal in de wereldbekerfinale het onderspit dolf tegen het Duitse – een eigen (rituele) plaats heeft verworven en in veel opzichten een oudere tegenstelling tussen de Belgische Rode Duivels en Oranje heeft

verdrongen. De geschetste paradox is er een voorbeeld van dat identiteiten niet enkelvoudig zijn maar verschillende gedaantes kunnen aannemen.

De Neustrasse/Nieuwstraat in de negentiende eeuw

Identificering en ritualisering met betrekking tot de grens bij de Neustrasse ontbreekt voor 1815, simpelweg om dat er geen grens was. Echter, daardoor wordt het juist interessant na te gaan hoe zij in de loop van de daaropvolgende twee eeuwen in de dorps- en volkscultuur is opgenomen en geïntegreerd. Men begon als het ware met 'een schone lei', dat wil zeggen dat de lokale rijksgrens in het begin voor de bevolking inhoudsloos en betekenisloos was en dat zij pas daarna betekenis heeft gekregen.

Vermoedelijk bestond er aanvankelijk verzet tegen de scheiding in het Land van Rode. Zo maakte de Commissaris van het Arrondissement Maastricht in 1819 tegenover de schout (burgemeester) van Kerkrade nog gewag van 'ontvoerde' en 'vernield' grenspalen.¹ Het moedwillig weghalen, omverwerpen en vernielen van grenstekens is al eeuwenlang overal een teken van onvrede met de getrokken scheidslijn. Tot januari 1822 werd er onderhandeld over de verdeling van gemeenschappelijke eigendommen. Op private eigendommen had de scheiding minder invloed. Boeren exploiteerden nog decennialang landbouwgronden aan de andere zijde van de grens. Evenmin veranderden de contacten tussen familieleden aan beide zijden. Ook het economische verkeer ging normaal door, hoewel sommige producten als gevolg van nieuwe douanebarrières bijzonder populaire smokkelwaar werden. Van een fysieke scheiding tussen beide gemeenten, zoals die in de twintigste eeuw zo nadrukkelijk aanwezig was, kon men toentertijd echter nog niet spreken. Duits geld werd geaccepteerd door handelaren, maar ook de Heerlense Oranje Nassau-mijnen betaalden tot aan de Eerste Wereldoorlog de salarissen in pfenningen, grosschen en marken uit.² In sommige parochies aan Nederlandse zijde bleef men in de kerk Duits preken.³ Hoewel gelovigen als gevolg van de grens nu tot een andere kerkparochie behoorden, beïnvloedde dat niet hun kerkgang. Bewoners van vlak over de grens bezochten nog steeds de kerk van Bleijerheide, omdat die dichterbij was gelegen dan de eigen gebedsplaats en de daarbij behorende Bleijerheidense parochiebibliotheek bevatte tot 1914 meer Duitstalige dan Nederlandstalige boeken. Overigens was het in het protestantse Noorden, waar Nederlandse predikanten het Duitse gebied introkken, net andersom. Tot 1914 was daar in sommige grensgebieden Nederlands de 'kerktaal'.⁴

¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 313.

² J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 325.

³ Ibidem, 325.

⁴ M. Smid, 'Von der Anfängen des Pietismus', 202-217.

Gedurende de Belgische opstand (1830-1839) schaarden veel Limburgse gemeenten zich nog aan de zijde van de opstandelingen. De identificatie met de Belgen was wellicht aan de westzijde van Limburg groter dan in het oostelijk gebied. Maar ook in zuidoost Limburg moet men die gevoelens niet onderschatten. Veel mijnen werden geëxploiteerd met behulp van Belgische financiers, deskundigen en mijnwerkers. En bovendien viel het gebied van oudsher onder het Luikse Bisdom. De sympathie voor de opstand werd mede ingegeven door de weerstand tegen het verplicht stellen van de Nederlandse taal in 1823. Tot die tijd werd ook in de officiële correspondentie Nederlands, Duits en Frans gebruikt, een enkele keer zelfs door elkaar. Overigens is het de vraag in hoeverre er sprake was van een Limburgs samenhangingsgevoel. De provincie was een samenraapsel van oude hertogdommen en heerlijkheden dat was getooid met de naam Limburg (de streek met de oorspronkelijke naam Limburg lag ergens anders).

Het staatkundig lot van Limburg werd in 1839 bezegeld. In dat jaar werd het gewest definitief als Hertogdom Limburg ingevoegd in het staatkundig verband van Nederland. In economisch opzicht bleef het onderdeel van de onder Oostenrijkse leiding staande Duitse Bond. In geval van oorlog werd Limburg geacht goederen en soldaten te leveren aan het Bondsleger. Pas in 1869 maakte Bismarck aan dat lidmaatschap een eind. Gevoelsmatig Belgisch, staatkundig Nederlands, economisch afhankelijk van de Duitse burens en samengebracht tot een nieuwe provincie zonder een interne cohesie zoals in andere gewesten. Ondanks de scheiding bleef de bevolking van zowel Kerkrade als Herzogenrath haar identiteit ontleen aan de oude situatie. In zoverre er in deze tijd gesproken kon worden van 'nationalistische gevoelens' waren deze van weinig belang in het Land van Rode. Zelfs in 1841 was de vaderlandse driekleur, het nationale symbool bij uitstek, nog niet aanwezig op het Kerkradse gemeentehuis. De burgemeester liet de commissaris van het district Maastricht weten dat de gemeente nooit - ook niet tijdens de Belgische Opstand - over een vlag had beschikt en evenmin van plan was die aan te schaffen.¹

Ook rond 1870 was de vernederlandsing van Limburg nog lang geen feit. Gedurende de Frans-Pruissische oorlog vreesde de katholieke Limburgse elite dat de overwegend protestantse Pruisen hun aanspraak zouden uitbreiden naar Limburg. Kerkrade stuurde aan Willem III in die dagen een uitgebreide felicitatie ter gelegenheid van zijn verjaardag, die door de Limburgse pers werd beschouwd als een teken dat deze gemeente niet langer deel wilde uit-

¹ GAK, Archief Kerkrade 1797-1945, inv. nr. 1570; Augustus, Driessen en Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 81.

maken van het 'Deutsche Vaterland'.¹ Maar over het algemeen werd het gebied door Hollanders nog steeds ervaren als een excentriek landsgedeelte. De Hollandse dominee J. Craandijk, die in de jaren zeventig van de negentiende eeuw al wandelend het Koninkrijk doorkruiste, was in hoge mate verwonderd over de provincie en schreef zich soms zozeer in het buitenland te wanen dat het noodzakelijk was er aan herinnerd te worden onder landgenoten te zijn.² Wat Limburg en Holland misten, was een gemeenschappelijke geschiedenis.

Kerkrade en dus ook Herzogenrath waren reeds in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw een gebied dat onder wisselende heerschappij viel. Binnen een periode van vijftig jaar rond 1800 had de doorsnee inwoner van oostelijk Zuid-Limburg al vijf keer een andere 'nationaliteit' gehad.³ Voor een boerengemeenschap (met de daarbij behorende boerenidentiteit) maakten dergelijke wisselingen van de macht weinig uit. De lokale gemeenschappen bleven in grote lijnen gezien naar binnen gericht. De instroom van buitenstaanders was relatief gering. Dat veranderde rigoureuus aan het einde van de negentiende eeuw. Onder invloed van de opkomende industrialisatie groeide de reeds eeuwenoude lokale steenkoolmijnenexploitatie snel uit tot de belangrijkste economische activiteit. Het katholieke boerenlandschap veranderde daardoor langzaam in een modern industrieel landschap.

Mijnwerkersidentiteit

In het Wormdal en de wijdere omgeving werden reeds sedert de middeleeuwen steenkolen gedolven. Aanvankelijk in de vorm van dagbouw, later toen het technisch vermogen groeide ook ondergronds. De abdij Kloosterrade bezat vóór 1800 als eigenaar van grote delen van de grond veel exploitatierechten in de steenkoolwinning. In de loop van de tijd wist zij ook de particuliere exploitanten aan zich te binden. Nadat de Fransen in 1794 het gebied in bezit hadden genomen, kwamen de abdijsmijnen onder administratie van de *mines domaniales (domeinen)*. Vandaar de latere naam Domaniale Mijn. Behalve deze mijn waren er in de negentiende eeuw ook andere te vinden in Kerkrade, zoals bijvoorbeeld de mijn Neu-Prick. Aan Pruisische zijde lagen Neu-Voccart, Langenberg (Kohlscheid), Neue Furth (Bardenberg). Sommige mijnen waren ondergronds met elkaar verbonden, maar na de scheiding in 1815-1816 werden deze gangen afgesloten en verzegeld door belastingambtenaren. De omvang van de steenkolenexploitatie was in vergelijking met latere

¹ R. op den Camp, 'Towards one nation', 81-105, 93.

² Zie: Ibidem, 97-101.

³ J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 326.

jaren nog betrekkelijk klein en geenszins dominant aanwezig in de omgeving. De werkelijk snelle groei van de Limburgse mijnen vond plaats aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. In die periode verrezen overal in oostelijk Zuid-Limburg nieuwe mijnschachten: de Staatsmijnen Wilhelmina (1906), Emma (1912), Hendrik (1917), Maurits (1924), en de particuliere mijnen Oranje Nassau I-IV (1899, 1904, 1914, 1927), Willem-Sophia (1904), Laura (1905) en Julia (1926) en. Vooral tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen invoer van kolen uit het Ruhrgebied onmogelijk was, trachtte de overheid de productie en afzet op te voeren. Dat gebeurde onder andere door de aanleg van nieuwe spoorwegverbindingen.

Over het algemeen voelden boerenzoons zich minder aangetrokken tot de zware ondergrondse mijnarbeid. Dit betekende dat mijnwerkers van elders kwamen, wat de zeer snelle bevolkingsgroei stimuleerde. In de negentiende eeuw steeg de omvang van de bevolking elke tien jaar met circa vijftien procent, maar begin twintigste eeuw was dat in sommige decennia meer dan zestig procent!¹ De meeste migranten kwamen uit Duitsland, met name uit het nabijgelegen Ruhrgebied. Men trof er ook Oostenrijkers, Polen, immigranten van de Balkan, Italianen, een aanzienlijke groep statelozen, Belgen en Fransen.² De bevolking was dus nogal internationaal samengesteld. In 1924 bezat nagenoeg twintig procent van haar een niet Nederlandse nationaliteit. In dat opzicht had de dorpsgemeenschap een uitgesproken internationale, multiculturele identiteit.

De mijnwerkers en hun gezinnen groeiden uit tot de dominante bevolkingsgroep in Kerkrade. Reeds in de negentiende eeuw was een aanzienlijk deel van haar inwoners werkzaam in de mijnen, maar in de twintigste eeuw liep dat op tot meer dan vijftig procent van de werkende bevolking. Daarentegen daalde het aantal landbouwers gestaag. In 1930 was nog slechts zo'n twee procent van de mannelijke bevolking in de landbouw werkzaam.³ Degenen die niet in de landbouw of de mijn werkten, verdienden hun inkomen in de dienstverlenende sector of als middenstanders. Daarmee was Kerkrade de mijnstreek geworden zoals velen zich haar nu nog zullen herinneren. De *kompel* (mijnwerkersidentiteit) bepaalde het straatbeeld in het oude mijnwerkersdorp (dorpsidentiteit) dat veranderde in een stad (nieuwe stedelijke identiteit). Het van oudsher gesproken Rheinlandse dialect (Duitse taalidentiteit) vermengde zich met het typische mijnwerkersjargon uit het Ruhrgebied en Belgisch Limburg.⁴ Toch heeft het lange tijd geduurd alvorens de mijnwer-

¹ Th. L. M. Engelen, 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners', 1-29, aldaar 13.

² Herpers, 'Eenheid en scheiding', 66.

³ Ibidem, 62.

⁴ Zie in dezen bijvoorbeeld: *Kirchröadsjer Dieksiejoneer* (Kerkrade 1987). De lemmata uit de

kersidentiteit als cultuurhistorische identiteit werd geaccepteerd. De historicus J. Perry heeft meermalen beschreven hoe de mijnwerkerscultuur vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw geïntegreerd werd in de Limburgse.¹ Tot dan was (Zuid-)Limburg het land van de heuvels en dalen, dorpjes en kastelen, de ruïnes en veldkruizen. In de beeldvorming over deze regio was geen mijnschacht te vinden, hoewel die er al eeuwenlang stonden. De folklorist Gerard Lemmens publiceerde voor het eerst in de jaren twintig zijn sagen over mijnwerkers en in 1936 verscheen van zijn hand *Mijnwerkersfolklore in Limburg*. Volgens Perry wilde hij tussen beide culturen een brug slaan: “Waar het hem om ging was het mijnbedrijf en het mijnwerkersleven te maken tot bouwstenen van een eigen Limburgse volkscultuur en ze daarmee respectabel te maken; Limburg en de mijn met elkaar verzoenen”.² In de jaren vijftig omstrengelden ‘oud’ en ‘nieuw’ elkaar innig. De mijnwerker gold als een van de helden van de naoorlogse wederopbouw. In Kerkrade verrees in 1956 op de Markt zelfs een standbeeld voor de mijnwerker. Dit nationale mijnwerkersmonument is een zeer figuratief beeld van een stoere kompel die met een mijnlamp in zijn handen zelfverzekerd de wereld inkijkt. Voor Nederlandse begrippen is dit een bijzonder beeld, want er zijn slechts weinige die de arbeider als onderwerp – de Dokwerker uitgezonderd – kennen en nog minder die de katholieke arbeider in zulk een onafhankelijke pose verbeelden.

Van belang is dat deze mijnwerkersidentiteit grensoverschrijdend was. Grensoverschrijdend betekent in dit geval ook de grens met België. Het vaktaalgebruik was zowel aan Nederlandse als aan Duitse zijde in de mijnen vrijwel identiek. Het lijkt er op dat, zodra het bovengrondse landschap werd verlaten en de arbeiders zich naar beneden begaven er een andere identiteit domineerde. Dit had natuurlijk in de eerste plaats te maken met het verrichten van dezelfde soort arbeid, hoewel de arbeidsomstandigheden per mijn en land konden verschillen. De lotsverbondenheid en de daaruit voortvloeiende identificering werd echter ook in belangrijke mate bepaald door het gevaar dat het werk met zich meebracht. Gasexplosies, instortende mijngangen enzovoort behoorden tot de dagelijkse leefwereld van de kompels. Hoewel het beeld van verbondenheid tussen mijnwerkers, die veelal in termen van mannelijke kameraadschap wordt beschreven, in verhalen soms sterk wordt gero-mantiseerd, bevat het wel degelijk ook een kern van waarheid.

Mannelijkheid was één van de kenmerken van de mijnwerkersidentiteit. Kusters en Perry drukten in hun boek *Versteende Wouden* een foto af uit het

‘mijnwerkerstaal’ zijn hierin met een apart teken (hamer en pikhouweel) gemerkt.

¹ J. Perry, ‘Limburg kolenland’, 65-78; W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden*.

² J. Perry, ‘Limburg kolenland’, 67.

blad *Steenkool*, gemaakt naar aanleiding van het carnavalsfeest in 1946. De foto toont een lachende, jonge vrouw in mijnwerkerskleren met een masker half voor haar gezicht.¹ Niets kan meer benadrukken dat het mijnbedrijf bij uitstek een mannenwereld was. De afgebeelde, speelse identiteitwisseling was namelijk uitsluitend als carnavaleske pret mogelijk. Carnaval was immers het feest dat veroorloofde een andere rol of identiteit aan te nemen. In het echte leven was de rolverdeling beduidend anders. Behalve op het kantoor kwamen in de mijnen nauwelijks vrouwen tegen. In de mijnwerkerscultuur wordt de rol van de vrouw vooral beschreven als die van huisvrouw en moeder die de door de katholieke kerk als intermediair werd gebruikt om de mannen in het gareel te houden.² Ze moest voor haar man en zonen die in de mijn het brood verdienden dag en nacht klaar staan en de gezelligheid thuis waarborgen. De vrouw werd geacht haar identiteit te ontlenen aan haar rol van verzorgster. Binnen de mijnwerkerscultuur bestonden net als overigens in het katholicisme, het boerenleven en andere culturen dus ook gender bepaalde identiteiten.

Nieuwstraat/Neustrasse: tot 1918

De grens aan de Nieuwstraat veranderde in de eerste helft van de twintigste eeuw langzaam van karakter. Rond 1900 had de Domaniale Mijn langs de Nieuwstraat een groot aantal ambtenarenwoningen gebouwd. De voortuinen daarvan vormden de grens met Duitsland. Aan Duitse zijde liep sedert 1902 de trambaan van Herzogenrath naar Aken, waarvan ook de Kerkradenaren gebruik maakten. De Eerste Wereldoorlog veranderde de verhouding in de grensstreken tussen Duitsland en Nederland definitief. In de eerste plaats had dit te maken met de oorlogssituatie, waarin Nederland poogde neutraal te blijven. In de tweede plaats werden de in de negentiende eeuw reeds geconstrueerde nationalistische gevoelens en identiteiten juist in deze periode ook in de grensstreken versterkt. Aan deze zijde werd men Nederlands en aan gene zijde Pruisisch.

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verscheen er in 1915 langs de Nederlandse huizen prikkeldraad die de aanwezigheid van de grens niet alleen visueel accentueerde, maar tevens smokkel, spionage en desertie moest bemoeilijken. Later verplaatsten de Duitse autoriteiten de versperring naar het midden van de weg, terwijl er aan Nederlandse zijde een schepje bovenop werd gedaan door eveneens een prikkeldraadversperring op te trekken. Dit laatste moest de Nederlandse neutraliteit in oorlogstijd benadrukken. Duitsland verloor de oorlog en België kreeg als één van de overwinnaars de taak

¹ W. Kusters en J. Perry, *Versteende wouden*, 113.

² L. Kreukels, *Kolen en kompels*, 139.

om de grens bij Herzogenrath te bewaken. De Nederlandse autoriteiten waren niet gelukkig met de komst van Belgische troepen. Er bestonden immers sterke Belgische verlangens om, naast Zeeuws-Vlaanderen, ook Zuid-Limburg te annexeren. Dit als 'straf' voor de Nederlandse neutraliteit. Maar (katholiek) Limburg wilde juist in deze periode zich in politiek en cultureel opzicht meer integreren in Nederland. De uit Limburg afkomstige C.J.M. Ruys de Beerenbroeck werd de eerste katholieke minister-president. De mislukte revolutiepoging van de socialist J. Troelstra wakkerde onder katholieken bovendien de anti-socialistische houding aan. En hoewel in Kerkrade als gevolg van een hoog percentage mijnwerkers de socialistische en communistische partijen in vergelijking tot elders in de provincie iets meer aanhang hadden, was de katholieke partij ook hier wat betreft de omvang van haar achterban in de meerderheid.¹ Dit en de annexionistische tendentie in België leidde ertoe dat op 20 december 1918 de gemeenteraad van Kerkrade een motie aannam waarin zij haar aanhankelijkheid betuigde aan vorstin en vaderland.²

De meerderheid van Limburg was afkerig van aansluiting bij België. De eerdere sympathiserende gevoelens ten aanzien van dit land, namelijk die uit de periode 1830-1839, lagen te ver terug om nog van invloed te kunnen zijn. Bovendien waren de Belgische annexionisten hoofdzakelijk Franstalig.³ Verder had de Nederlandse neutraliteit Kerkrade en de plaatsen in de omgeving geen windeieren gelegd: de mijnbouw floreerde en zorgde voor een redelijke welvaart. Koningin Wilhelmina bracht in maart 1919 een bezoek aan Zuid-Limburg. Dit paste in het beleid van het koningshuis om een actieve rol te spelen in het scheppen van consensus (nationale eenheid) onder de bevolking, een politiek die reeds door koningin-moeder Emma was geïnitieerd.⁴ Of de Kerkraadse Gemeenteraad met zijn motie overigens de gevoelens van de hele bevolking vertegenwoordigde, blijft de vraag. Jaren later, nadat de hele kwestie in een traktaat in 1925 tussen Nederland en België was beslecht, ontstond er in 1927 onrust bij de autoriteiten toen her en der pamfletten opdoken waarin Belgische annexionisten de aansluiting van Limburg bij hun land bepleitten.⁵ Het bleek een storm in een glas water te zijn, maar de paniek bij de

¹ Historisch Ecologische Databank, Instituut voor Sociale Geografie, KU Nijmegen. Bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1922, 1925, 1929 en 1933 kreeg de SDAP tussen de 16 procent en 25 procent, de RKSP tussende 55 procent en 70 procent van de stemmen.

² GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4768, 'Motie gemeenteraad 20-12-1918'.

³ R.L. Schuurmsma, *Het onaannemelijk tractaat*, 25.

⁴ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef*.

⁵ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4768. De tekst luidde: "Limburgers, de Belgen hebben U niet vergeten. Laat ons in alle vrijheid, als broeders onder elkander eene vereeniging tussen België en Limburg afspreken. De Toekomst en de voorspoed van Maestricht en de vrije

gezagsdrager tekent hun op niets stoelende onzekerheid. Limburg was wel degelijk ‘Nederlands’ geworden.

Integratie

Een aanzienlijk deel van de Kerkraadse bevolking was, zoals hiervoor reeds beschreven, afkomstig uit Duitsland. De groei van de mijnen veroorzaakte een behoefte aan nieuwe arbeidskrachten en in Duitsland was het potentieel mijnwerkers groter dan in Nederland. Overigens betrof het een zeer diverse groep buitenlanders die zich hier vestigde. Veel Polen en andere Oost-Europeanen trokken eerst naar Duitsland alvorens naar Nederland te gaan. Dat in 1914 velen van hen hun heil zochten in Kerkrade om aan de Duitse dienstplicht en oorlog te ontsnappen, is verklaarbaar. Maar wat intrigeert is dat er vervolgens bij deze ‘internationale gemeenschap’ een proces van integratie ontstond, zowel op lokaal niveau als in de nationale staat.

Het aantal buitenlanders (dus exclusief genaturaliseerden) in de Limburgse mijnen varieerde in de periode 1909-1949 globaal tussen de 10 en 30 procent van het totaal aantal werknemers.¹ Kijkt men naar de geboorteplaats, dan blijken volgens een steekproef in de periode 1907-1929 circa 40 procent van de personeelsleden van de Domaniale Mijn in Zuidoost Limburg te zijn geboren, terwijl 30-36 procent hun wieg in Duitsland had staan.² P. Brassé en W. van Schelven die onderzoek deden naar Poolse, Italiaanse en Joegoslavische mijnwerkers, concludeerden dat er sedert hun komst in de eerste helft van de twintigste eeuw sprake is geweest van een assimilatieproces. Vooral de directe nakomelingen van de eerste generatie immigranten pasten zich vrijwel volledig aan. Iets soortgelijks constateert A. Versteegh. Zij vergeleek de integratie van Polen in de Duits, Nederlandse en Belgische mijnstroken in de jaren twintig van de twintigste eeuw. Ze concludeert dat de aanpassing in Nederland makkelijker verliep dan in de buurlanden, hoewel Polen ook in de Nederlandse mijnstreek nog lange tijd als ‘buitenstaanders’ werden ervaren.³ ‘Pollak’ (Pool) was in Kerkrade de gangbare uitdrukking voor vreemde snuiter. En ook het hoge percentage NSB-stemmers in de jaren dertig laat vermoeden dat de houding ten aanzien van buitenlandse arbeiders niet altijd even vriendelijk is geweest. Volgens Brassé en Van Schelven werd het assimi-

provincie hangen van deze vereeniging af.” De pamfletten werden met een vliegtuig gedropt boven Maastricht. Volgens een verklaring van hun ouders namen Kerkraadse kinderen op familiebezoek deze pamfletten mee. Toen zij thuisgekomen ‘postbode’ gingen spelen, belandden ze in de brievenbus van anderen.

¹ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie II-1*. A. Korres, 'Historische interacties', 7-26, aldaar 20.

² A. Korres, 'Historische interacties', 21.

³ A. P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*. 297-298.

latieproces bevorderd door het gemeenschappelijke katholieke geloof en de Duitse taalbeheersing van de Polen. Duits was voor de oorlog op z'n minst de tweede gesproken taal in Kerkrade. Maar ook door de selectie van arbeiders in de crisisjaren bevorderde de integratie. Hooggekwalificeerde buitenlanders, zich door hard werken onderscheidende Polen en degenen die met een Nederlandse vrouw gehuwd waren, mochten blijven. De anderen werden als rechtelozen de grens overgezet.¹ Het aantal huwelijken van Polen met (genaturaliseerde) Nederlanders was in vergelijking met elders hoog. Versteegh berekende dat voor haar case (Heerlen) op zo'n 43,8 procent, in het Belgische Genk was dat bijvoorbeeld nog geen 10 procent.² Hier geldt dat de integratie en identificatie met de Nederlanders mede verliep via de Nederlandse vrouwen. De Poolse mijnwerkers in Zuid-Limburg trokken zich bovendien minder sterk in een eigen verenigingsleven terug dan in België en Duitsland. De katholieke kerk speelde daarin een actieve rol. Via het Laurentius-comité organiseerde zij de zielzorg voor buitenlanders.³ Ook Brassé en Van Schelven benadrukken de rol van de kerk. In haar mobilisatie van de bevolking tegen liberalisme en socialisme kon zij de buitenlanders tot bondgenoten maken, waardoor deze op hun beurt zich beschermd voelden tegen negatieve gevoelens van de autochtone bevolking. Die zag hen, behalve als collega's, ook als indringers en concurrenten op de arbeids- en huwelijksmarkt. Versteegh constateert in bijvoorbeeld Duitsland een veel vijandiger houding ten aanzien van Polen dan in Nederland, hetgeen er op duidt dat de strategie van de kerk effectief was. De verhouding in Kerkrade tot de van oorsprong Duitse immigranten is overigens van een andere orde dan tot die van Italianen, Polen en overige Oost-Europeanen. De eerstgenoemden kwamen van vlak over de grens en de culturele verschillen waren veel geringer.

Op lokaal niveau speelde de mijnwerkersidentiteit een belangrijke rol in de integratie, naast allerlei andere aspecten als geloof, gemengde huwelijken en taal. Op nationaal niveau hing de integratie samen met de specifieke politieke situatie in Nederland. De verzuiling bevorderde dat ook de mijnwerkersbevolking via het katholieke geloof kon opgaan in de nationale staat. Het belang van de katholieke zuil daarin is onbetwist. Immers van 'hoog' tot 'laag', van politieke partij tot lokale geitenfokvereniging omspande zij het katholieke verenigingsleven. Daarbij werden de andersdenkenden uitgesloten. Het is in Zuid-Limburg nog steeds een wijdverbreide volkswijsheid dat men zonder een briefje van de pastoor niet aan de slag kon in de mijnen. De identificering van deze katholieken met de nationale staat verliep dus via hun zuil.

¹ P. Brassé en W. van Schelven, *Assimilatie*, 232-234.

² A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 264 en 273.

³ Ibidem, 274.

Nieuwstraat tijdens het Interbellum

Toen begin jaren twintig de draadversperringen verdwenen, bloeide de handel weer op. Duitsers, die na de Vrede van Versailles weinig konden kopen in eigen land, haastten zich naar de Nieuwstraat waar de gelegenhedshandel uit de grond schoot. De aankopen moesten vliegenvlug gebeuren, omdat de grensbewaking verplicht was hen terug te zenden. De kooplustigen kwamen dan ook, zeer tot ongenoegen van de middenstand in het dorp zelf, nooit veel verder dan de grensstraat. De lokale neringdoenden zagen met lede ogen aan hoe de beunhazen aan de Nederlandse kant en de handelaren van Duitse zijde, die een visum hadden omdat ze zogenaamd in de mijnen werkten, hun waren tegen profijtelijke bedragen verkochten in de Nieuwstraat.¹ Zo zou er in 1920 voor zo'n slordige 1,2 miljoen gulden zijn omgezet, voornamelijk aan koffie en sigaretten.² Het College van Burgemeester en Wethouders drongen er bij de centrale overheid op aan dat Duitse huisvrouwen van 13.00-16.00 uur op vertoon van een pas ook elders in Kerkrade inkopen mochten doen, en stelde zich zo op achter zijn eigen middenstand.

Ondanks het feit dat de oorlog voorbij was, werd de rijksgrens steeds nadrukkelijker ervaren. In de ogen van de bevolking bezat de Nieuwstraat echter een 'neutrale' status, niet in de betekenis van niemands eigendom, maar als die van gemeenschappelijk (volks)bezit. Een goed voorbeeld daarvan is de jaarlijkse (Nederlandse) katholieke processie die over de Nieuwstraat/ Aachenerstrasse voerde, dus over Duits gebied. Hoewel er praktische redenen zijn aan te voeren waarom deze route werd gevolgd, straalde het ook een zekere symboliek uit, namelijk dat het geloof niets te maken had met deze staatkundige grens. Hoeveel hekken en prikkeldraadversperring er in de loop van de tijd ook gestaan hebben, de Nieuwstraat is door de inwoners in de onmiddellijke nabijheid altijd als neutraal geduid. Met andere woorden: de identiteit van de grens was voor hen een geheel andere dan die voor de politici en beleidsmakers in Berlijn/Bonn en Den Haag.

Kerkradenaren waren gedurende de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw in hun culturele oriëntatie nog deels op Duitsland gericht. Dat blijkt onder andere uit het lange tijd ontbreken van een officieel carnavalsfeest in de gemeente. Tot in de jaren dertig trokken velen naar het naburige Aken om gedurende drie dagen de bloemetjes buiten te zetten. De viering van 'Vastenoavond', zoals het feest hier wordt genoemd, kon lange tijd niet rekenen op de steun van de geestelijke ambtsdragers, omdat het in hun ogen zou leiden tot excessen en normvervaging. In die gedachte kwam een kentering, wellicht omdat de kerk inzag dat ze haar gelovigen het beste kon con-

¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 2852, 'Expresse Brief B&W d.d. 31-1-1924'.

² L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 90.

troleren door ter plaatste carnavalsverenigingen op te richten. In Kerkrade werd daardoor in de loop van de jaren dertig de viering van carnaval in het eigen dorp belangrijker. De eerste Prins Carnaval – de aanwijzing voor het officieel worden van dit feest – werd er in 1937 gekozen.

De etnologue C. Wijers deed in de jaren negentig van de twintigste eeuw uitgebreid onderzoek naar de betekenis van carnaval en de Limburgse identiteit. Men kan vraagtekens stellen bij haar uitgangspunt, namelijk dat identiteit door een groep zelf wordt bepaald, maar haar analyse van een belangrijke paradox is daarom niet minder terecht. Ze constateert dat een Limburgs volk dat één is in de beleving van zijn unieke eigenheid niet bestaat, maar dat de Limburger als identiteit wel existeert mits geconfronteerd met een vreemde omgeving.¹ Hetzelfde werd hiervoor geconstateerd met betrekking tot het Drentse 'Oeze Volk' en de 'vrömde'. Carnaval wordt in Wijers' visie gebruikt om het Limburgse zelfbeeld ten opzichte van de rest van Nederland te profileren. Net zoals overigens het rooms-katholieke geloof en het dialect daarin hun functie vervullen.² Door ontzuiling, deconfessionalisering, standaardisering van taal en schaalvergroting boeten de laatste decennia katholicisme en dialect in het dagelijks leven aan betekenis in. Bij de constructie van een Limburgse identiteit worden zij daarom juist versterkt. Op lokaal niveau weerspiegelen zich de verhoudingen op kleinere schaal. Het 'wij-zij perspectief' verschuift dan naar de plaatselijke omstandigheden. Kerkrade profileert zich vooral ten opzichte van de buurgemeente Heerlen. De Staatsmijnen veroorzaakten daar in de twintigste eeuw een zekere vernederlandsing door de komst van mijnambtenaren uit het westen van het land. Het antagonisme wordt bovendien versterkt doordat Heerlen in de loop van de tijd Kerkrade als regionaal zwaartepunt overvleugelde. Heerlen wordt dan ook aangeduid als een gemeente van 'windbuulen'. Wijers constateert dat carnaval een feest is dwars door alle sociale lagen heen. In die zin is er sprake van een volksfeest dat in dit geval de lokale Kerkraadse identiteit moet versterken en de grenzen met de nabije burens – met name die met Heerlen – accentueren.

Carnaval bevat dus als we het in een langer termijn perspectief beschouwen wederom een paradox. Met de integratie in de nationale staat, ontstond er in de loop van de twintigste eeuw een behoefte om zich juist tegenover de dominante invloeden in die staat te verzetten. Bezien in de kortere termijn perspectief van de jaren dertig is hier echter vooral van belang dat de organisatie in eigen kring van het carnaval de grens nadrukkelijker aanwezig maakte. De eigen organisatie werd bevorderd door de kerk die meer toezicht wilde houden op haar gelovigen. Bovendien speelde ook de groeiende

¹ C. Wijers, "In één hand", 111-133, aldaar 111.

² C. Wijers, *Prinsen en Clowns*, 355.

spanning tussen de landen als gevolg van de opkomst van het nationaal-socialisme een rol, waardoor de behoefte om over de grens vertier te zoeken daalde.

Opkomst nationaal-socialisme

In de Nederlandse geschiedschrijving zijn we gewend om in de periode 1940-1945 een cesuur in de geschiedenis te leggen. Vlak bij de grens wordt echter duidelijk dat in veel opzichten in dit grenslandschap de breuk al in 1933 zeer voelbaar was. Grensgebieden deinen mee op het ritme van de geschiedenis van de buren. Nadat de Duitse nationaal-socialisten in 1933 aan de macht waren gekomen, werd de stemming grimmiger aan de oostgrens. In Groningen, nabij de politieke concentratiekampen in Emsland, ontstonden organisaties die met name socialistische en communistische medestanders uit Duitsland hielpen vluchten, de zogenaamde Rode Hulp.¹ De over de grens werkende Twentse arbeiders moesten op 1 mei verplicht meedoen aan de optochten naar Gronau en Nordhorn om daar de toespraken van Hitler te beluisteren.² In de meeste grensgebieden kregen de inwoners ook te maken met Joodse vluchtelingen, die vrijwel zonder uitzondering teruggestuurd werden naar Duitsland. In Kerkrade viel in 1935 bij de verkiezingen het hoog aantal NSB-stemmers op: 24,2 procent van de stemgerechtigden kozen voor de nationaal-socialisten. Dat was aanzienlijk boven het provinciaal gemiddelde van 11,7 procent.³ De historicus S. Vellenga wijt dit onder andere aan de sociaal-economische slechte situatie, de wijze van katholiek zijn en de verwantschap met Duitsland.⁴

Aan de Nieuwstraat/Neustrasse vonden er herhaaldelijk kleine en soms ook ernstige grensincidenten plaats. Een enkele keer vielen er schoten en doden. Er was van vermoedelijk Nederlands communistische zijde agitatie tegen het optreden van Duitse grensbewakers. Vaak handelden de voorvallen om verdenking van smokkelactiviteiten, zoals die ook reeds voor 1933 veelvuldig plaatsvonden.⁵ Zelfs kinderen werden er van verdacht door hun ouders te zijn aangezet tot smokkel.⁶ Maar minstens zo vaak hadden de conflicten een politieke ondertoon: het hiervoor reeds vermelde oppakken van de twee Joodse demonstranten, de bloedwraak op een Duitse grensbeambte, de arrestatie door Duitse overheidsdienaren van een verdachte op Nederlandse bo-

¹ R. Weijdeveld en S. Adema, *Rode Hulp*.

² W. Schweizer, 'Duizend jaar Twente', 454.

³ S. Y. A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*, 5.

⁴ *Ibidem*, 144.

⁵ M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

⁶ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4769, 'Proces verballen'.

dem, enzovoort. Telkens werden er uitgebreide politierapporten opgemaakt voor het Kerkraadse College van Burgemeester en Wethouders en onveranderlijk werd de gang van zaken minutieus uitgetekend op grenskaarten, waarop de grens afwisselend in een rode of groene lijn stond aangegeven.¹ Elke centimeter telde, zo nauw had men het eerder nooit genomen.

In 1936 bouwden de Duitsers een zogenaamde Umgehungsstrasse (ringweg), waardoor het gemotoriseerde verkeer Aken-Herzogenrath niet langer over de Neustrasse reed. Deze werd voor de grensbewakingstroepen nu eenvoudiger te controleren. Zo kon worden voorkomen, dat Duitsers nog ongewenste uitstapjes naar Nederland maakten. Eveneens werd verhinderd dat zij in aanraking kwamen met politiek verzet tegen Hitler aan de Nederlandse zijde van de grens. Maar vooral verdween voor Joodse vluchtelingen de betrekkelijke eenvoudige ontsnappingsroute via de tramlijn naar Herzogenrath, die ook stopte aan de Kerkraadse Holzstraat.

Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 plaatsten de Duitsers een 2,5 meter hoge draadversperring langs de grens. Sedert begin jaren twintig was de scheiding open geweest, maar nu werd ze weer hermetisch afgesloten. Gedurende de bezetting nam in Kerkrade bij velen de weerzin tegen de Duitsers toe. In sommige gezinnen werd in deze periode niet langer het Duits klinkende dialect gesproken, maar stapte men over op het Nederlands. Elke identificering met Duitsland of Duitse symboliek werd ook direct na de oorlog als ongepast ervaren. Tegelijkertijd gold die weerzin echter niet de directe burenen in 's Hertogenrade. De familie- en vriendschapsbanden aan weerszijde waren daarvoor te sterk. Tijdens de carnavalsoptocht in 1946 vlogen de broden over de draadversperring om de hongerende burenen te helpen.²

Nieuwstraat/Neustrasse: 1945-1992

Na het einde van de bezetting werden er in Nederland talloze plannen tot annexatie van Duits territorium gepubliceerd. Het meest vergaande wilde grote delen van Duitsland aan Nederland toevoegen, samengaand met een deportatie van de daar levende bevolking naar het oosten. De plannen werden ingegeven door drie motieven. In de eerste plaats waren er de revanchisten voor wie annexatie een gerechtvaardigde wraakactie was voor het aangedane leed. In de tweede plaats waren er degenen die incorporatie van Duits gebied zagen als een vorm van herstelbetaling en in de derde plaats was er een groep die om veiligheidsredenen de grens naar het oosten wilde verleggen. De

¹ GAK, Archief Kerkrade 1795-1946, inv. nr. 4769, 'Proces verbalen'.

² M.N.B. Kockelkoren, 'Kerkrade-grensgemeente'.

De Nieuwstraat eind jaren vijftig. Een hek van harmonicagaas vormt de scheiding tussen Kerkrade en Herzogenrath. Foto Collectie J. Finders (G.A. Kerkrade)

agitatie om over te gaan tot annexatie was in de periode 1945-1947 hevig, maar vond weinig weerklank bij de geallieerde bezettingsmachten. Uiteindelijk was het aantal en de aard van de grenscorrecties zoals dat in 1949 werd vastgelegd vrij minimaal vergeleken met de eerder geuite verlangens.¹

Ook de burgemeester van Kerkrade rapporteerde in 1945 zijn wensen aan de Haagse overheid. Zijn beweegredenen kwamen niet voort uit revanchisme. Hij had in de eerste plaats veiligheidsmotieven 'zedelijkheid en orde' zoals hij dat noemde en economische voordelen op het oog. Wat betreft het gebied tussen de grenspalen 229 en 232 wees hij onder meer op de onmogelijkheid om een behoorlijke verkeerssituatie te scheppen. Verder vond hij de smokkeltoestanden oncontroleerbaar. Bovendien konden de landbouwers, als gevolg van de uitzonderlijke naoorlogse situatie, niet bij hun grond op Duitse zijde komen. Ten slotte vond hij het onacceptabel dat aan de Nederlandse kant mensen op het slecht functionerende Duitse waterleidingnet waren aangesloten. De Kerkradse burgemeester pleitte er dan ook voor om de grens tenminste tot achter de spoorweg Herzogenrath-Aken te verleggen. Ook wilde hij de ondergrondse grens wijzigen door mijnconcessies op Duitse zijde te incorporeren. Op deze wijze hoopte hij de levensduur van de Domaniale Mijn, en daarmee de bestaanszekerheid voor zijn Kerkradse mijnwerkers, te verlengen. De burgemeester had trouwens het oog laten vallen op meer

¹ H. Roest, 'Perikelen', 430-436.

Duitse industrieën, zoals de glasfabriek en de knopenfabriek in Herzogenrath.¹ Zover is het niet gekomen. Uiteindelijk werd in 1949 bepaald dat de grens naar de as van de weg moest worden verplaatst. De trambaan lag op 65 centimeter van de nieuwe scheiding, zodat er net voldoende ruimte bleef om deze in gebruik te houden. Op 16 juli 1949 tussen 8.00 uur en 14.00 uur vond de definitieve bakening plaats. Pas op 8 april 1960 werd die in een verdrag met de West-Duitse autoriteiten bekrachtigd.

De naoorlogse grens symboliseerde zich in Kerkrade's eigen 'ijzeren gordijn', zoals dat in Het Limburgs Dagblad werd aangekondigd. Het aanvankelijk metershoge prikkeldraad aan de Nieuwstraat – opgetrokken door de Duitsers in 1939 en na de bevrijding door de geallieerde bezettingsmacht bestendigd – werd in 1955-1956 vervangen door een hek van harmonicagaas. Dat gold ook voor het gedeelte bij de Aachenerstrasse waar het prikkeldraad sedert 1947 verdwenen was. De plaatsing van de nieuwe afscheiding gebeurde niet door de lokale bestuurders, maar op last van de douane-autoriteiten die hiervoor geen toestemming van het gemeentebestuur nodig hadden. De gemeente protesteerde weliswaar in augustus 1955, maar de hoofdinspecteur der Invoerrechten en Accijnzen liet zich niet vermurwen. Hij schreef: "Uit psychologische overwegingen lijkt het gewenst om niet meer een hekwerk van prikkeldraad, maar een harmonicagaas en dan slechts van geringe hoogte te plaatsen" en hij vervolgde: "... getracht wordt het hekwerk een agressief karakter zoveel mogelijk te onthouden".² Het verzet tegen de dichting van het gedeelte bij de Aachenerstrasse werd door de KVP'er J. Peters in de Tweede Kamer aan de orde gesteld. Hij stelde over de kwestie kamervragen, waarin hij suggereerde de bestaande toestand te handhaven.³ Maar hij vond bij de Haagse overheid geen gehoor. Een hekwerk was (veel) goedkoper dan patrouillerende grensambtenaren.

Er werd een hek geplaatst over de hele lengte van de Nieuwstraat, dus ook het gedeelte dat in de periode van 1947 tot 1955 open was. Het verzet van de lokale autoriteiten tegen plaatsing werden gevoed door de bevolking zelf. Die had er al vaker uiting aan gegeven dat ze de straat nog steeds als 'neutraal' beschouwde, desnoods op een vermakelijke wijze met het doel de autoriteiten te tarten, zoals in 1954. Nadat in oktober 1953 de nieuwe wet op de zondagsrust verbood vóór 12 uur lawaai te maken dat op tweehonderd

¹ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv. nr. 61, 'Brief burgemeester Kerkrade aan Commissaris van de Koningin Limburg d.d. 20 december 1945'.

² GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv. nr. 61, 'Brief hoofdinspecteur Invoerrechten aan B&W Kerkrade 4-8-1955'.

³ GAK, Archief Kerkrade 1947-1960, inv. nr. 63, 'Krantenknipsels d.d. 31-1-1956 uit Limburgse dag- en weekbladen'.

meter afstand hoorbaar was, zaten de lokale fanfareverenigingen, die ook gewend waren op de zondagochtend een deuntje te blazen, met een probleem. Toen zij op de gebruikelijke wijze hulde wilde brengen aan een echtpaar dat zijn gouden huwelijk vierde aan de Nieuwstraat moest de muziek zwijgen. Een Duitse fanfare bood uitkomst door aan haar zijde 'auf die Pauke zu hauen'.¹

De naoorlogse grens veroorzaakte ook een uiteengroeien van de bevolking. Veel autochtonen aan Duitse zijde vertrokken vanwege de verslechterde economische omstandigheden en nieuwelingen, elders uit het land, namen hun plaats in. Het gemeenschappelijke dialect verdween daardoor uit Herzogenrath en handhaafde zich enkel in Kerkrade.² Door het wegtrekken van de oorspronkelijke bevolking groeide ook de sociale en culturele afstand. Maar van doorslaggevend belang daarin is ongetwijfeld de sluiting van de mijnen geweest. Toen in de loop der jaren zestig de mijnbouw in Nederland werd weggesaneerd verdwenen de objecten (mijnschachten, mijngebouwen etc) in hoog tempo uit het landschap. Wel werd een mijn in Valkenburg waar nooit één stuk steenkolen was gedolven als toeristische trekpleister geopend.³ In Kerkrade herinnert een gerestaureerde, maar voor deze streek atypische mijnschacht aan het mijnverleden, evenals de mijnschachtsymboliek die verwerkt is in het Stadskantoor en het museum Industrion, waar een deel van de geschiedenis van het mijnverleden is tentoongesteld. Op de plek waar ooit de in 1969 gesloten Domaniale Mijn stond, is een saai nieuwbouwwijk verrezen. In het omringende landschap van oostelijk Zuid-Limburg liggen nog de kolenbergen die herinneren aan het verleden. Ze worden deels geëxploiteerd ten behoeve van de skirecreatie, deels, bedekt als ze zijn onder een nieuwe vegetatielaag, met rust gelaten omdat er zich unieke ecologische processen afspelen. Her en der vindt men nog 'relikwieën' uit het mijnverleden, zoals voorwerpen die na sluiting van de mijnen een herbestemming kregen als versiersel in de huizen en tuinen van particulieren.⁴

Wie meer over het mijnlandschap te weten wil komen, moet zijn of haar toevlucht nemen tot boeken die sedertdien verschenen zijn. Aanvankelijk gaven die meestal uiting van een onverwerkt verleden. Het eind jaren zeventig verschenen boek *Mijnwerkers, verhalen om te onthouden* (1979) is daar een sprekend voorbeeld van.⁵ Ook andere titels verraden iets van verbittering. *Het zwarte leven* (1985) wordt op de flap aangekondigd als een even gevoelvolle als grimmige beschrijving van een vergeten hoofdstuk uit de Nederlandse

¹ J. Brassée e.a., 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg', 340.

² L. Augustus, J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen*, 93.

³ E. H. Karel en P. Stuart, 'De verlaten mijnen', 27-30.

⁴ P. Heijboer, *Het zwarte leven*, 128-129.

⁵ W. Nijsten, J. Bours en M. Hauvast, *Mijnwerkers, verhalen*.

geschiedenis.¹ *Kolen en kompels* (1986) verscheen in een serie die de geschiedenis vanuit het perspectief van de ‘onderdrukte’ arbeider beschrijft.² W. Nijstens boek *Ik zwarte blanke slaaf* (1977) en B. Hollewijns *Slaven van het zwarte goud* (1978) laten in de titel over de benaderingswijze al helemaal geen misverstand bestaan.³ Veel van deze boeken schilderen de mijnwerker als een in de steek gelaten volksheld. Tegenwoordig ebt die thematiek weg, en krijgen minder romantiserende beschouwingen de overhand.⁴

Eurode als nieuwe identiteit

Toen de mijnindustrie verdween, veranderde niet alleen het landschap, maar loste ook een gemeenschappelijke, grensoverschrijdende identificering op. Tegelijkertijd verdween ook de fysieke grens. Het hekwerk van harmonica-gaas heeft het slechts vijftien jaar volgehouden. Toen het proces van economische éénwording in Europa vorderde, werd het afgebroken. In 1968 werd het vervangen door een betonrand (leiconblokken) van veertig centimeter hoog.⁵ Vanaf begin jaren zeventig werd het voor Kerkradenaren en inwoners van Herzogenrath die in het bezit waren van een pasje, mogelijk om op een aantal plaatsen tussen de leiconblokken de grens over te steken. Er bestonden in deze periode nog grote juridische bezwaren (onder andere verkeerstechnische) om de straat zonder visuele scheiding in te richten.⁶ Maar toen de binnengrenzen in 1992 in de Europese Gemeenschap verdwenen, konden de leiconblokken vervangen worden door nauwelijks zichtbare zwarte nopjes in de weg. Het streven van beide gemeenten om ook in publiekrechtelijke organisaties samen te werken, heeft sedertdien de volle steun van de Europese Unie.⁷ Dit resulteerde onder andere in samenwerking op het gebied van huizenbouw en educatieve projecten op basisscholen. En natuurlijk de symbolische herinrichting van de Nieuwstraat/Neustrasse.

De Nieuwstraat/Neustrasse lijkt anno 2002 op een gewone straat. Ze is omgetoverd in een ‘boulevard’. Aan Duitse zijde zijn de vele lege plekken tussen de oude bebouwing inmiddels geheel opgevuld. Aan Nederlandse zijde is op het voormalig terrein van de Domaniale Mijn in de jaren zeventig een woonwijk verrezen. Aan weerszijden van de weg loopt een fietspad, van de hoofdbaan gescheiden door laag struikgewas. Een zestal minirotondes, die het

¹ P. Heijboer, *Het zwarte leven*.

² L. Kreukels, *Kolen en kompels*. In deze serie verscheen bijvoorbeeld ook S. van der Hoeks *Bruine Goud*, dat een overgedramatiseerd beeld schetst van de armoede in de venen.

³ W. Nijsten, *Ik zwarte blanke slaaf*.

⁴ Zie in dezen bijvoorbeeld: B. P. A. Gales, *Ondergronds bovengronds*.

⁵ R.J. Herpers, 'Epiloog', in: R. J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad*, 229-268.

⁶ N.J.J. Szalata, Een weg zonder grens?

⁷ Zie voor de geschiedenis rond deze samenwerking: N. Ehlers, 'Selling the Border', 37-54, aldaar 44 e.v.

nieuwe Europese verkeersdenken symboliseren en de passant over de onzichtbare geworden grens voeren, moet de snelheid van het verkeer afremmen. Op één heeft men in het midden een aantal leiconblokken als 'monumentje' laten staan. Een andere herbergt het monument *d'r Knuip* (de Knoop), dat samen met de niet bijster originele gekozen tekst 'Alle Menschen werden Brüder' het samenhorigheidsgevoel tussen Kerkrade en Herzogenrath moet benadrukken.¹ Het is nauwelijks voorstelbaar dat hier een hek ooit de wereld in tweeën splitste. Toch kan men nog steeds een Duitse en Nederlandse zijde voelen. De architectuur is anders, hoewel de Nederlandse en de Duitse bouwkunst elkaar wel beïnvloed hebben. Ook de wooncultuur lijkt te verschillen. De spreekwoordelijke Duitse orde en netheid zet zich aan gene zijde ononderbroken voort. Aan Nederlandse zijde laat her en der een huiseigenaar zijn bezit verslonzen. De nummerborden op de auto's verraden nog steeds welke de Duitse en welke de Nederlandse zijde is. Aan Duitse kant wordt 'Hoch-Deutsch' gesproken, aan de Nederlandse kant overheerst nog steeds het dialect.

Het is verleidelijk om te veronderstellen dat met het verdwijnen van de gemeenschappelijke mijnwerkerscultuur er in deze streek de behoefte ontstond aan nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid. Die zouden zich dan samenballen in de wens dat de bevolking zich gaat identificeren met Eurode. 'Eur' staat daarbij voor de toekomst en 'rode' voor het gemeenschappelijk verleden. De sociaal-geografe Ehlers schetst in het artikel 'Selling the border. Twin Towns on a border. The case of Kerkrade and Herzogenrath' dat er enerzijds de wens bestaat het toerisme te stimuleren door de geschiedenis van de grens te profileren, maar dat die profilering anderzijds geen effect heeft op de bevordering van het samenhorigheidsgevoel van de huidige inwoners in beide grensgemeenten. De bevolking zou meer gebaat zijn bij de stimulering van beide gemeenten als ontmoetingsplaats, als een plek waar informatie en kennis tussen beide landen wordt uitgewisseld. Dit zou namelijk de werkgelegenheid positief beïnvloeden. "Binational cities should become aware of the invaluable human capital that they have at their disposal", concludeert Ehlers.² In die zin zou Eurode inderdaad een nieuwe identiteit worden. Maar hier geldt dat het een door de overheid wenselijk geachte identiteit is. Ze wil immers van haar bijzondere situatie (grenslandschap) gebruik maken om zich te profileren in economische zin. Het herschrijven van de geschiedschrijving van bovenaf – een gevaar waar Ehlers ook op wijst³ – ten behoeve van de promotie van deze nieuwe identiteit is geen optie. Het zou overigens de

¹ N. Ehlers, 'De 'Muur' van Kerkrade', 7.

² N. Ehlers, 'Selling the Border', 50.

³ Ibidem, 42.

andere nog aanwezige (ook historische gevormde) identiteiten alleen maar uit de etalage kunnen verdringen, niet uit het landschap.

Grenslandschappen

In het eerste deel van dit essay zijn twee stellingen opgeworpen. De eerste stelde dat er naast het geografische landschap ook andersoortige landschappen bestaan, en de tweede dat cultuurhistorische identiteit niet primair door het geografisch landschap werd gevormd. Beide stellingen roepen de vraag op of het centraal stellen van het geografische landschap zoals dat in de Nota Belvedere gebeurt de juiste manier is om een cultuurhistorische identiteit te bepalen. Daarover gaat deze slotbeschouwing.

Wie enkel de fysieke objecten in het landschap als uitgangspunt neemt kan verzeild raken in een merkwaardig soort geschiedenis. Een mooi voorbeeld daarvan is het boek *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied*. Het boek gaat voornamelijk over grenzen, die de auteur in allerlei denkbare soorten in het Zeeuws landschap heeft gevonden.¹ Ze worden door hem gecategoriseerd: grensbomen, grensslotten, grensdijken enzovoort. Grenspalen en stenen nemen een groot gedeelte van het boek in beslag. Zo presenteert hij behalve de rijksgrenspalen ook stenen bij boerderijen, provinciale grenspalen, stoeppalen, hekpalen, tiendpalen en nog vele andere. Onmiskenbaar hebben ze alle op de een of andere manier iets met het begrip grens te maken, maar toch kent deze objectenverzameling slechts een schijneenheid. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt vallen zij namelijk niet onder een begrip te vangen. Een tiendpaal heeft betrekking op de inkomsten van abdijen in de middeleeuwen, terwijl de rijksgrens in samenhang staat met de nationale staten na 1800. De objectenverzameling suggereert verbanden die in de geschiedenis nooit hebben bestaan. Wat hier mis gaat is dat in het verhaal de objecten naar elkaar en zichzelf gaan verwijzen omdat ze zich territoriaal bezien in dezelfde geografische ruimte bevinden, maar in werkelijkheid verwijzen ze naar andere ruimtes.

Grenzen kunnen verschillen in het landschap markeren. Een aanvankelijk onbetekenende grens kan op den duur twee afzonderlijke fysieke landschappen veroorzaken. Wie het Zuidoost-Drentse Landschap vergelijkt met het aangrenzende Emsland kan opvallende verschillen zien. Hier is de grens al in de middeleeuwen ontstaan, omdat het ene gebied onder het bisschoppelijk gezag van Münster en de andere onder dat van Utrecht viel. Aan de Nederlandse zijde is het veen in de negentiende en twintigste eeuw drooggelegd en als turf afgegraven. Vervolgens is de zandlaag onder het veen (dalgrond) verrijkt met (kunst)mest en ontgonnen tot landbouwgrond. In Duitsland waar

¹ P. W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen*.

het veengebied vanaf de grens doorliep tot zo'n twee kilometer van de Emsoever, ziet men een heel andere cultiveringsgeschiedenis. Alleen rond Papenburg werd het veen volgens de 'Hollandse' methode vergraven. De interesse voor turf was niet groot genoeg om in Emsland te vervenen. In plaats daarvan pleegden de arme boeren en landarbeiders op de veengronden roofofbouw. Vooral de verbouw van veenboekweit kwam veel voor. Na de Tweede Wereldoorlog werd de laag zand met behulp van zeer grote ploegen onder het veen omhoog gehaald. Het veen verdween onder de nieuwe, vruchtbaardere landbouwgrond. Beide gebieden hebben door de ongelijksoortige ontwikkeling een heel ander aanzien gekregen, dat zelfs op satellietfoto's goed herkenbaar is. Zonder de grens was er ongetwijfeld een andere ontwikkeling geweest, want reeds eind negentiende eeuw stelden Nederlandse verveners hun toekomstbelangen op Duitse bodem veilig. Hier heeft de grens dus duidelijke sporen in het landschap nagelaten en markeert zij die nog steeds. Maar ook hier geldt dat de verschillen worden veroorzaakt door de ontwikkelingen op politiek-economisch terrein, niet door het geografisch landschap.

Aan de hand van het voorbeeld in Kerkrade is getoond dat de grens zich ook in andere ruimtes bevindt dan enkel het geografische landschap. Er is gewezen op de verschillende ontwikkelingen op taalgebied, de nationale oriëntatie enzovoort. Het gebied Kerkrade/Herzogenrath is geen grenslandschap uit zichzelf geworden. Het was het gevolg van beslissingen in een politiek landschap, die ver van deze streek werden genomen. Men kan in beeldende taal beweren dat het landschap zich 'verzette' tegen de nieuwe status. De enig denkbare natuurlijke dat wil zeggen landschappelijke grens lag ergens bij het riviertje de Worm. In het ondergrondse landschap werd die grens aangehouden, wat op zich zelf genomen een beslissing uit economische overwegingen was. Bovengronds werd de grens bepaald langs een verharde weg. Het duurde daarna nagenoeg honderd jaar alvorens de grens als fysiek object verscheen. Tot die tijd manifesteerde zij zich slechts in de andere ruimtes, bijvoorbeeld in het economische in de vorm van smokkel. In die landschappen speelden zich ook de processen af die later het fysieke object grens zijn betekenis zou geven: het opkomende nationalisme, het uiteengroeien van de streektaal, de oriëntatie naar andere regeringscentra, enzovoort. De grens was dus feitelijk de weerslag en manifestatie van ontwikkelen die elders hun beslag kregen. Daarbovenop komt dat er ook nog sprake is geweest van een mijnlandschap, dat een halve eeuw zeer dominant aanwezig was. Dat landschap en de daarbij behorende identiteiten waren geenszins gebonden aan de grens. Ze overschreden de grens, niet alleen naar Duitsland, maar ook naar België en hoewel er geen sprake is van een fysieke band ook naar andere gebieden waar steenkoolmijnen werden geëxploiteerd zoals in Polen.

Het bestaan van de verschillende landschappen en daaruit voortvloeiende analytische problemen is reeds door anderen geconstateerd. Hidding, Kolen en Spek deden in een artikel daarom de suggestie om een biografie van het landschap te schrijven.¹ Aan het begin van dit essay werd hieraan reeds gerefereerd. Het woord biografie wordt door hen als een metafoor gebruikt, omdat een vergelijking met de biografie als levensverhaal niet echt opgaat. Want in tegenstelling tot de levensbeschrijving van een mens kent die van het landschap geen begin of eind. De auteurs menen dat de geschiedenis van een gebied vanuit diverse kennisdisciplines moet worden benaderd en dat erkend moet worden dat er een zekere samenhang door de tijd is binnen zo'n landschap.² A. Schuurman komt in deze bundel tot de conclusie dat hun woordkeus ongelukkig is. Hij meent dat met het begrip biografie eenvoudigweg geschiedschrijving wordt bedoeld.³ De drie auteurs lijken in hun artikel bovendien niet los te kunnen komen van de door henzelf geschetste tegenstelling tussen de naturalistische (ecologische) en culturalistische benadering. Weliswaar pleiten zij voor een samengaan van beide visies, maar het heeft er alle schijn van dat hun opvatting over landschap juist daardoor weer terugvalt in een enkelvoudige benadering. In plaats van het landschap consequent te beschouwen als een product van het menselijk denken en handelen, krijgt het bij hen ongemerkt weer een betekenis als equivalent voor gebied of territoire, een door de natuur gegeven, quasi objectief vaststaand onderzoeksobject. Zij spreken terecht over de gelaagdheid in het landschap, maar door terug te vallen op een geografisch concept van dat landschap, komt de inhoud van die gelaagdheid slechts beperkt over het voetlicht. Misschien gaat het ook minder om een 'gelaagdheid', maar meer om een netwerk van hedendaagse en historische landschappen, zowel geografische, culturele als andersoortige. Dat in Limburg een katholiek landschap is te vinden staat buiten kijf. Dat er een heuvellandschap bestaat eveneens. Die twee hebben niet noodzakelijkerwijs iets met elkaar te maken, hooguit bevinden ze zich in dezelfde geografische ruimte. Daarentegen zijn er vanuit het perspectief van een mijnlandschap wel verbanden met beide te vinden. Die verbinding of samenhang van de ruimtes loopt primair via kennende en handelende mens die zowel aan de concrete als abstracte objecten betekenis geeft. De cultuurhistorische identiteit wordt dus bepaald door meerdere ruimtes en landschappen en de objecten krijgen op een ander niveau hun betekenis dan in het geografisch landschap zelf. Op zich zelf is het niet bezwaarlijk om het laatstgenoemde land-

¹ M. Hidding e.a., 'De biografie van het landschap'.

² Zie in dezen ook: R. Dusing, H. Elerie en H. A. Groenendijk, 'Denken en doen', 111-157.

³ Zie bijdrage aan deze bundel: A. Schuurman, 'Vertel, Muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed'.

schap als instap te gebruiken, maar slechts de analyse van het netwerk van ruimtes/landschappen verschaft uiteindelijk inzicht in de cultuurhistorische identiteit.

Conclusies

Uit het voorgaande is gebleken dat grenslandschappen een plaats verdienen in de Nota Belvedere. De studiecasse Kerkrade toont aan dat dit soort gebieden een specifiek en bijzonder element vertegenwoordigen in de veelheid van Nederlandse landschappen. Door het verdwijnen van de Europese binnengrenzen veranderen deze regio's van karakter. In sommige gevallen verdwijnen ze geheel als grenslandschap, in andere gevallen proberen bestuurders en/of bewoners elementen daarvan te converteren naar een toekomstige identiteit. In Kerkrade lijkt dat te gebeuren via de ontwikkeling van Eurode, een concept dat eenheid en diversiteit van de regio benadrukt. Eurode is echter een plan dat van bovenaf komt. Het bezit weliswaar draagvlak onder de bevolking, maar is niet uitbundig door haar toegejuicht. Eén van de mogelijke oorzaken is dat er onvoldoende aandacht is voor andere historisch gegroeide identiteiten. Iets soortgelijks ziet men in de benadering van de Nota Belvedere. Het begrip cultuurhistorische identiteit wordt daarin te eenvoudig gehanteerd. Dit essay laat zien dat in het grenslandschap Kerkrade/Herzogenrath een veelheid aan identiteiten bestaat. Een willekeurig andere case zal hetzelfde resultaat opleveren. Het blootleggen van dergelijke identiteiten is één van de meerwaardes die historici kunnen toevoegen aan de in de nota geschetste toekomstperspectieven.

In de Nota Belvedere wordt een onderscheid gemaakt tussen onroerend en roerend erfgoed. De nota richt zich vooral op het onroerend deel. Maar voor een zinvolle benadering daarvan is het noodzakelijk om de samenhang met het onroerend erfgoed te blijven zien. Dit betekent dat behoud van fysieke dragers slechts zinvol is als zij gekoppeld zijn aan een verhaal, want dat biedt de 'toehoorder' de mogelijkheid zich inzicht te verschaffen in bijvoorbeeld continuïteit en discontinuïteit van individuele en collectieve identiteiten. Het verhaal is als cultuurhistorische drager onmisbaar bij het fysieke object in het landschap. Voor historici is ten aanzien van verhaal een kritische rol weggelegd. Door het benadrukken en onderzoeken van de geschiedenis ('history') dat hoort bij de afzonderlijke verhalen rondom het erfgoed ('heritage') kan voorkomen worden dat de doelstellingen in de Nota Belvedere eindigen in een eenzijdige cultuurpolitiek. De Hollandse Waterlinie mag tegenwoordig een 'appel doen op onze nationale trots', maar het geschiedverhaal over Kerkrade laat zien dat nationalisme zijn keerzijde heeft,

namelijk een hek van harmonicagaas dat als een ijzeren gordijn de wereld in het Land van Rode in tweeën spleet.

Literatuurlijst

- Aa, A.J. van der, (red.), *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1839-1852).
- Abrams, Philip, *Historical sociology* (1982).
- Amicis, Edmondo de, *Nederland en zijn bewoners* (vertaling uit het Italiaans, Amsterdam 1985).
- Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland* (Bussum 2000).
- Appleby, Joyce, Lynn Hunt, en Margaret Jacob, *Telling the truth about history* (New York 1994).
- Aten, Diederik, 'Als het geweld komt ...': politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800 (Hilversum 1995).
- Augustus, L., J. Driessen en L. Schaeps, *200 Jaar steenwegen in Kerkrade en Herzogenrath* (Kerkrade 1986).
- Auslander, Leora, *Taste and power. Furnishing modern France* (Berkeley 1996).
- Baas, H., S. Bruines, M. de Harde en H. van Triest, *Jonge landschappen 1800 – 1940. Het recente verleden in de aanbidding* (Utrecht 1994).
- Baas, H.G., W.A. Ligtendag, *Project 33 NBP Nationaal. Een methode voor selectie van historisch-geografische elementen en patronen van bovenregionale betekenis* (Hoorn 1996).
- Bank, Jan en Maarten van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Barends, S., J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries en J.C. van Woudenberg (red.), *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering* (Utrecht 1995).
- Bauwens, A.L.G.M., L. Douw en M. Schippers, *Kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zestig* (Den Haag 1971) 10-11.
- Beck, Ulrich, Wolfgang Bonss und Christoph Lau, 'Theorie reflexiver Modernisierung. Fragestellungen, Hypothesen, Forschungsprogramme', in: Ulrich Beck und Wolfgang Bonss (hrsg.), *Die Modernisierung der Moderne* (Frankfurt am Main 2001) 11-63.
- Benda Beckmann, Keebet van, *Transnationale dimensies van rechtspluralisme* (Deventer 1999).
- Benjamin, Walter, *Das Passagen-Werk*. Zwei Bände (Frankfurt 1982).
- Bergh, S.M. van den, 'Ruilen zonder regels. Een ruilverkavelingsplan bij Dalfsen', *Historisch geografisch Tijdschrift* 19, nr. 2, 58-67.
- Bieleman, J., *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*. A.A.G. Bijdragen 29 (Wageningen 1987).
- Bieleman, Jan, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland; 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid* (Meppel 1992).

- Bieleman, Jan, 'Kapbergen en hooiberging', in: *Jaarboek 1996. Nederlands Openluchtmuseum* (Nijmegen 1996) 248-289.
- Bieleman, Jan, 'Landbouw en milieu – een eeuwig spanningsveld?', in: Geert Cast-ryck en Michiel Decaluwe (eds.), *De relatie tussen economie en ecologie, gisteren, vandaag en morgen*. Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis (1998), 25-35.
- Bieleman, J., 'De cultuurtechnische verbouwing van Nederland. Veranderend boerenland – inleiding', in: Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, Deel 3 – landbouw en voeding* (Zutphen 2000).
- Bieleman, J., 'De Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw', in: P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*. *Historia Agriculturae* 30 (Groningen/Wageningen 2000) 27-48.
- Bieleman, J., 'De cultuurtechnische verbouwing van Nederland. Van ruilverkaveling naar landinrichting', in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Deel III, Landbouw en voeding (Zutphen 2000) 46-63.
- Bieleman, J., 'Dieren en gewassen in een veranderende landbouw. De georganiseerde veeverbetering', in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Deel III, Landbouw en voeding (Zutphen 2000) 130-153.
- Biggs, Michael, 'Putting the state on the map. Cartography, territory, and European state formation', in: *Comparative Studies in Society and History* 41 (1999) 347-405.
- Blok, Anton, *Wittgenstein en Elias. Een methodische richtlijn voor de antropologie* (Amsterdam 1976).
- Boelaars, G., 'De invloed van het grootgrondbezit op de verspreiding van bodemtypen' in: *Boer en spade* 5 (1952) 171-183.
- Boer, Margreeth de, 'Boerderettes als kwaliteitsimpuls? Plattelandsvernieuwing en streekgebonden bouwen', in: *Historisch Boerderij-Onderzoek*. Jaarboek van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (2000) 67-70.
- Bont, C.H.M. de, m.m.v. M. Krauwer, *Gelre, oud land, nieuwe tekens. Beschrijving, waardering en planologische doorwerking van historisch-landschappelijke en regionale karakteristieken in de Provincie Gelderland* (Wageningen 1996).
- Bont, Chr. de, en J. Renes, *De Historisch-landschappelijke kaart van Nederland, schaal 1:50.000. Legenda en proefkarteringen* (Wageningen 1988).
- Bontekoe, G.A., *Mijn herinneringen aan Sleen 1927-1938*, (Meppel z.j.).
- Boonstra, O.W.A., 'Breukvlakken in de eenwording van Nederland', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 277-299.
- Borger, G. J., 'Cultuurhistorie: een begrippenkader', in: P. G. Rens e.a. (red.), *Cultuurhistorie en recreatie. Een verhaal van mensen* (Den Haag 1995) 11-24.
- Borger, G. J., 'Cultuur en leefbaarheid. Een essay over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke ordening', in: G. J. Borger e.a. (red.), *De schoonheid van het platteland. Vier essays over de kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap* (Den Haag 1999) 3-24.
- Bos J. e.a. (red.), *Huizen van stand. Geschiedenis van de Drentse havezaten en andere herenhuisen en hun bewoners* (Meppel/Amsterdam 1989).
- Bosma, Koos, *Ruimte voor een nieuwe tijd. Vormgeving van de Nederlandse regio, 1900-1945* (Rotterdam 1993).

- Bosma, Koos, 'Vraagtekens bij de nota Belvedere', in: *Archis. Tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst* (1999) 10: 72-74.
- Bouma, L.H., *Rapporten omtrent een sociologisch onderzoek inzake de arbeidersdorpen van de gemeente Achtkarspelen. Deel 1 Harkema-Opeinde* (1960).
- Bouma, L.H., De arbeidersdorpen in de gemeente Achtkarspelen. Deel IV. Samenvatting van het sociologisch onderzoek. Terugblik en beschouwing, (z.p. 1960).
- Bouquet, Mary Rose, and Jorge Freitas Branco, *Melanesian artefacts. Postmodernist reflections* (Lisbon: Museu de Etnologia, 1988).
- Brassé, P. en W. van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen* ('s-Gravenhage 1980).
- Brassée, J. en M. Kockelkoren, 'De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg en hun grenzen', in: R. Braad (red.), *Ach lieve tijd. Twintig eeuwen Mijnstreek* (Zwolle 1995) 320-344.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris 1966).
- Brewer, John *The pleasures of the imagination. English culture in the eighteenth century* (London 1997).
- Brink, A. van den, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Wageningen 1990).
- Brink, A. van den en A. van der Valk, 'Het metropolitane landschap tussen Seattle en Vancouver in de knel: to plan or not to plan', *Landwerk 2* (2001) 4, 45-48; T. Daniëls, *When city and country collide; managing growth in the metropolitan fringe* (Washington DC 1998).
- Brink, Gabriel van den, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Amsterdam 1995).
- Broecke, A. M. van den, J. A. de Vries, *Houdingen en weerstanden tegenover ruilverkaveling. Rapport uitgebracht in opdracht van de stichting "Landbouwbelang Alblasserwaard - Vijfheerenlanden"*. (Gorinchem 1965).
- Brouwer, Elizabeth Joanna, *Archeologie van een houding. Nederlandse identiteit in de Friese Volksalmanak, 1836-1899* (Groningen 1998).
- Buis, J., *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis* (Wageningen 1985).
- Buis, J., en J.P. Verkaik, *Staatsbosbeheer 100 jaar werken aan groen in Nederland* (Utrecht 1999).
- Burg, Margreet van der, *Geen tweede boer. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968. A.A.G. Bijdragen 41* (Wageningen 2002).
- Burke, Peter, *Volkscultuur in Europa, 1500-1800* (Amsterdam 1990, 1978¹).
- Camp, R. op den, 'Towards one nation; the province of Limburg and the Dutch Nation during the eighteen-seventies', in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (red.), *Images of the Nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam 1993) 81-105.
- Castells, M., *The information age. Economy society and culture. Volume I: The rise of the network society* (Oxford 1996).
- CBS, *Landbouwtelling 1950* (Zeist 1951).
- CBS, *Landbouwtelling 1960*, deel 1 en 2 (Zeist 1962).

- Centrale Cultuurtechnische Commissie en Cultuurtechnische Dienst, *Jaarverslagen over de jaren 1924-1985* (Utrecht 1952-1985).
- Commissie van Advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, *Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland gevolgd door voorstellen ter verbetering van den bestaanden toestand* ('s-Gravenhage 1937).
- Commissie van Advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, *Rapport no. 2. Een jaar kleine boerenhulp en enkele andere onderwerpen* ('s-Gravenhage 1938).
- Commissie Ontginning van het Nederlands Landbouw Comité, *Rapport omtrent Ruilverkaveling met Ontwerp van Wet en Memorie van Toelichting* (Den Haag, 1910).
- Cosijn, R., e.a., *Verslag van een studie naar aantal landgoederen in Vorden door een interdisciplinaire werkgroep* (Wageningen 1977).
- Crijns A.H., en F.W.J. Kriellaars, *Gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord Brabant 1886-1930. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XC* (Tilburg 1992).
- Cruyningen, P. van, 'Zuinigheid die de wijsheid niet bedriegt. W.C.H. Staring en de rationalisering van de boerderijbouw', *Historisch Boerderij-Onderzoek* 2002 53-62.
- Daniëls, T., *When city and country collide; managing growth in the metropolitan fringe* (Washington DC 1998).
- De bodem van Nederland. Toelichting bij de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000 samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering* (Wageningen 1965).
- De invloed van den waterafvoer op het Nederlandsche landbouwbedrijf. Verslagen en Mededeelingen van den Directie van den Landbouw* 1917, no. 1 ('s-Gravenhage 1917).
- De Nederlandse bosstatistiek VI* (Zeist 1964).
- Dekker, Ton, Herman Roodenburg, Gerard Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000).
- Demoed, H.B., *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw* (Zutphen 1987).
- Diamond, Jared, *Guns, germs, and steel. The fates of human societies* (New York 1999).
- Dijck, Maarten van, en Leen van Molle, 'Arme en rijke boeren. Landbouw en platteland in een wijde cirkel rond de hoofdstad (1880-1950)', in: Jan de Maeyer en Peter Heyrman (red.), *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw* (Leuven 2001) 103-135.
- Dijkstra, E.D., 'Een ruilverkaveling te Ballum op Ameland', *De Economist* (1917).
- Dijkstra, H., J.F. Coetier, M.A. van der Haar, A.J.M. Koomen, W.L.C Salden, *Veranderend cultuurlandschap. Signalering van landschapsveranderingen van 1900 tot 1990 voor de Natuurverkenning 1997* (Wageningen 1997).
- Dijkstra, J.M. 'De ontwikkeling van de hoogtematen van stamboekvee in Nederland', *Veeteelt- en Zuivelberichten* 7 (1964) 84-92.
- Dorsman, Leen, Ed Jonker, en Kees Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).
- Douw, L., J. Post, *Kracht door verandering. De ontwikkeling van de Nederlandse agrosector: achtergronden en perspectief* (Den Haag 2000).
- Driessen, A.M.A.J., G.P. van de Ven en H.J. Wasser, *Gij beken eeuwigvloeiend. Water in de streek van Rijn en IJssel* (Utrecht 2000).

- Dun, P. van, 'Friese doorlopers', in: D. van Weezel Errens (red.), *Bouwen voor de smalle beurs. 100 jaar Woningwet in Fryslân* (Leeuwarden 2002).
- During, R., H. Elerie, en H.A. Groenendijk, 'Denken en doen: verpachten van wijsheid of delen van kennis? Pleidooi voor de verbinding van cultuurhistorische kenniselanden en een relatie met de sociale wetenschappen', in: J.H.F. Bloemers, en M.-H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling. De conceptuele grondslagen* (Den Haag 2001) 111-158.
- Duyvendak, J.W., I. de Haan, *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997).
- Duyvendak, J.W., *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).
- (Ebels, F.E.H.), *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk besluit van 15 december, 1927, no.34, tot het onderzoeken van de vraag of en, zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten eenerzijds en de opbrengsten der producten anderzijds* ('s-Gravenhae 1933).
- Ehlers, N., 'De "Muur" van Kerkrade. De geschiedenis van een straat', *Geografie. Vaktijdschrift voor geografen*, afl.6, 9 (2000) 5-7.
- Ehlers, N., 'Selling the Border. Twin Towns on a Border. The Case of Kerkrade and Herzogenrath. Die Grenze vermarkten. Doppelstädte an einer Grenze. Das Beispiel Kerkrade und Herzogenrath.', *Die Erde. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, afl.1, 133 (2002) 37-54.
- Ekhart, Jaap, *Van Groningen tot Oekraïne: verslag van een speurtocht naar de tien buitenlandse fabrieken van Willem Albert Scholten* (Bedum 1999).
- Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft* (Darmstadt und Neuwied 1975, 1969¹).
- Engelen, Th.L.M., en M.M. Meijer, 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland', in: *AAG Bijdragen 22* (Wageningen 1979) 190-220.
- Engelen, Th. L. M., 'Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975', *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg*, 35 (1990) 1-29.
- Eurode. Samenwerking tussen de grensgemeenten Kerkrade en Herzogenrath. Ruimtelijk basisplan Kerkrade/Herzogenrath* (Vught/Köln 1991).
- Exploring the future. People and connections. Global scenarios to 2020. Public summary* (Rotterdam 2002).
- Faber, J.H., *Sprekende cijfers. Woningtoestanden in Nederland, toegelicht met cijfers en grafische voorstellingen* (Zwolle 1904).
- Forty, Adrian, *Objects of desire. Design and society, 1750-1980* (London 1986).
- François, Etienne und Hagen Schulze, 'Einleitung', in: Etienne François und Hagen Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte. Band I* (München 2001).
- Frieswijk, J., *Op zoek naar de geheimen van Zuidoost-Friesland*, (voordracht Oranjewoud 7-7- 1999).
- Frieswijk, J., 'Huwen en 'huizen' in De Kompenije in de negentiende eeuw', in: *It Beaken 63* (2001).

- Frieswijk J. en P. van der Meer, 'De sociaal-economische ontwikkeling na 1917', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam/Meppel, 1998).
- Frijhoff, W., 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992) 614-634.
- Frost, J., *Die Holländische Landwirtschaft. Ein Muster moderner Rationalisierung* (Berlin 1930).
- Frouws, Jaap, *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland* (Bussum 2000).
- Furuseth Owen J. & Lapping, Mark B., eds., *Contested countryside: the rural urban fringe in North America* (Aldershot 1999).
- Gales, B. P. A., *Ondergronds bovengronds. Techniek en markt van de Limburgse steenkolenmijnbouw gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Ridderkerk 2002).
- Gans, H., 'Urbanism and suburbanism as ways of life: a re-evaluation of definitions', in: A. Rose (ed.), *Human behavior and social processes* (Boston 1962).
- Geitz, A. 'Leven in het veen', in: M.A.W. Gerding e.a.(red.), *Geschiedenis van Emmen*, (Meppel/Amsterdam 1989) 307-334.
- Gerber, S. 'Enige beschouwingen over de planologische ontwikkeling van de Wouden', in: *It Beaken XVIII* (1956).
- Gerding M.A.W. e.a. (red.), *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*, (Meppel/Amsterdam 1989).
- Gerding, M.A.W. 'Mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven', in: B. de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992).
- Gerding, M.A.W *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*, (Houten 1995).
- Gerding, Michiel, 'Geschiedenis in het midden', in: Ineke Strouken en Albert van der Zeijden (red.), *Het verhaal achter het erfgoed. Regionale geschiedenis en volkscultuur als bindmiddel* (Utrecht 2001) 23-29.
- Giddens, Anthony, *The constitution of society. Outline of a theory of structuration* (Cambridge 1984).
- Giddens, Anthony, *The consequences of modernity* (Cambridge 1990).
- Giddens, Anthony, *Runaway world. How globalisation is reshaping our lives* (London 1999).
- Girouard, Mark, *Life in the English countryhouse. A social and architectural history* (Harmondsworth 1980).
- Girouard, Mark, *Life in the French Country House* (New York 2000).
- 'Grenzen', in: *Woordenboek der Nederlandse Taal deel V* (Leiden 1900) 661-667.
- Groen, A.F., K. de Groot, J.D. van der Ploeg en D. Roep, *Stijlvol fokken. Een oriënterende studie naar de relatie tussen sociaal-economische verscheidenheid en bedrijfsspecifieke fokdoeldefinitie* (Wageningen [1993]).

- Groeneveld, J., *Veranderend Nederland. Een halve eeuw ontwikkelingen op het platteland* (Maastricht/Brussel 1985).
- Groote der gronden tijdens de invoering van het kadaster ('s-Gravenhage 1875).
- Gugerli, David, en Daniel Speich, *Topografien der Nation: Politik, kartografische Ordnung und Landschaft im 19. Jahrhundert* (Zurich 2002).
- Haan, Jos de, *Het gedeelde erfgoed. Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*. Het culturele draagvlak, 3. Cahiers. Sociaal en cultureel planbureau (Rijswijk 1997).
- Haer D. van der en M. Tamminga, 'De ontwikkeling van de bevolking', in: M.A.W. Gerding e.a.(red.), *Geschiedenis van Emmen*, (Meppel/Amsterdam 1989).
- Hazeu, Cock A., *Institutionele economie. Een optiek op organisatie- en sturingsvraagstukken* (Bussum 2000).
- Heeringa, T., *De Graafschap: een bijdrage tot de kennis van het cultuurlandschap en van het scholtenprobleem* (Zutphen 1934).
- Heijboer, P., *Het zwarte leven: geschiedenis van onze mijnen en mijnwerkers* (Weesp 1985).
- Held, David, Anthony McGrew, David Goldblatt and Jonathan Perraton, *Global transformations. Politics, economics and culture* (Stanford 1999).
- Hendriks, S., *De ontginning van Nederland* (Utrecht 1998).
- Herpers, R. J., 'Eenheid en scheiding', in: R. J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 7-128.
- Herpers, R. J., 'Epiloog', in: R. J. Herpers (red.), *Kerkrade van dorp naar stad 1816-1998* (Kerkrade 1998) 229-268.
- Herweijer, S., 'Cultuurtechniek als middel tot welvaartsverhoging van gebieden met een vertraagde ontwikkeling', *Landbouwkundig Tijdschrift* 68 (extra nummer) (1956) 413-453.
- Hesse, Hermann *Der Steppenwolf* (Frankfurt 1971, 1927¹).
- Hiddink, H.J., *De Nettelhorst. Geschiedenis van het kasteel en de marke Nettelhorst-Langen* (Borne 1991).
- Hidding, M., J. Kolen en Th. Spek, 'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed', in: J.H.F. Bloemers en M.-H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling. De conceptuele grondslagen* (Amsterdam 2001) 7-111.
- Ho Tai, Hue-Tam, 'Remembered realms. Pierre Nora and French national memory', in: *The American Historical Review* 106.3 (2001): 38 pars. 21 Aug. 2002.
- Hobsbawm, Eric, *Age of extremes. The short twentieth century, 1914-1991* (London 1994).
- Hobsbawm, E.J. & T. Ranger, (eds.), *The invention of tradition* (Cambridge 1984).
- Hoekstra, T., ed., *Middachten. Huis en landgoed* (Utrecht 2002).
- Hoekveld, G.A., *Baarn. Schets van de ontwikkeling van een villadorp* (Baarn 1964).
- Hofstee, E.W., '75 jaar ontwikkeling van de Nederlandse landbouw', in: *Driekwart eeuw plattelandsgroei, 1888-1963; jubileumnummer van het Tijdschrift Nederlandse Heidematschappij* (1963) 92-129.
- Hollewijn, B., *Slaven van het zwarte goud* (Naarden 1978).

- Houten H. van, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider*. (Baarn 1985).
- Jacobs, Michele C.D. en Ineke van Hamersveld, *Schoonheid of herinnering. Vragen over de presentatie van geschiedenis in musea* (Amsterdam 2000).
- Jager, Ida, *Hoofdstad in gebreke. Manoeuvreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Rotterdam 2002).
- Jensma, Goffe, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).
- Jong, Ad de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volks-cultuur in Nederland, 1815-1940* (Nijmegen 2001).
- Jong, J.A. de, *De teelt van snijmaïs* (z.pl. 1985).
- Jong, J.P. de, *De Berkel beschouwd. Uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het waterschap De Berkel* (Zutphen 1982).
- Karel, E. H., *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidslijnen in cultuur en landschap* (Assen 2000).
- Karel, E., 'De illusie van het maakbare platteland', in: P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*, (Wageningen/Groningen 2000) 65-98.
- Karel, E. H. en Stuart, P., 'De verlaten mijnen in Limburg', *Groniek. Gronings Historisch Tijdschrift*, afl.4, 12 (1979) 27-30.
- Karstkarel, P. 'Arbeidershuisjes in het Friese landschap', in: *Noorderbreedte* (mei/juni 2002)
- Keulartz, J. en M. Korthals, *Museum aarde : natuur, criterium of constructie?* (Amsterdam 1997).
- Kempkes, J.J.W., en J.W. Meijer, *Economische en financiële problematiek van particuliere natuurschoonwet-landgoederen* (Rotterdam 1977).
- Keverling Buisman, F., ed., *Hackfort. Huis en landgoed* (Utrecht 1998).
- Kirchröadsjer Dieksiejoneer (Kerkrade 1987).
- Kleine, J., *De blauwe stad. Van idee naar werkelijkheid. Eindrapport van de Stichting Blauwe Stad* (Groningen 1997).
- Klerk, Len de, *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake volkswoningbouw en de stedebouw in Rotterdam, 1860-1950* (Rotterdam 1998).
- Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Kluit, Elisabeth, *Nederland in den goeden ouden tijd; zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Haarlem 1942).
- Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezinden vanaf de reformatie tot heden* (Assen 1992).
- Knippenberg, Hans en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Knotter, Ad, 'Problemen van de *family economy*. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa', in: Michiel Baud en Theo Engelen (eds.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 35-73.

- Knotter, A., 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkelingen, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 46 (2001) 159-174.
- Knottnerus, O., P. Brood, W. Deeters en W. van Lengen (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest Duitsland. Rund um Ems und Dollart. Historische Erkundungen im Grenzgebiet der Nordostniederlande und Nordwestdeutschlands* (Groningen/Leer 1992).
- Kockelkoren, M. N. B., 'Kerkrade-grensgemeente (1916-1991)', *Zuid-Limburger* (8-6-1991).
- Koenders, Maarten, 'Militaire landschappen. Een vorm van parasitair ruimtegebruik?', in: Marty de Harde, Hans van Triest (eindred.), *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding* (Utrecht 1994).
- Kooij, Pim, *Hoe provinciaal is de regio?* (Groningen 1990).
- Kooij, Pim, 'Fingerprints of an urban elite: the case of a Dutch city in the nineteenth century', in: Herman Diederiks, Paul Hohenberg, Michael Wagenaar eds., *The visible hand and the fortune of cities* (Leicester 1992) 102-124.
- Kooij, Pim (red.), *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1780-1914*. (Assen 1994).
- Kooij, Pim, *Mythen van de groene ruimte* (Wageningen 1999).
- Kooij, Pim, 'Een stad in wankel evenwicht. 1900-1940', in: Pim Kooij en Vincent Sleebe, red., *Geschiedenis van Dordrecht 1813 tot 2000* (Dordrecht 2000) 66-93.
- Kooij, Pim, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', in: Pim Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen/Wageningen 2001) 1-27.
- Kooij, Pim, 'Van platteland naar groene ruimte', in: *Spil* 177-178 (2001) 14-20. (Korf, Jan), *Gelders molenboek* (Zutphen 1968).
- Korres, A., 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 47 (2002) 7-26.
- Kreukels, L., *Kolen en kompels: de geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* (Amsterdam 1986).
- Krul, S., *Jubbega, De geschiedenis van de Kompenije tot 1940*, (Heerenveen 1987).
- Kuiper, Y.B., *Adel in Friesland 1780-1880* (z.p. 1993).
- Kusters, W. en J. Perry, *Versteende wouden. Mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999).
- Kwant, C., *De fenomenologie van Merleau-Ponty* (Utrecht/Antwerpen 1962).
- Landbouw en landgoed. Toekomst voor landbouw op landgoederen in de context van veelzijdig grondgebruik – de kracht en traditie van landgoederen* (Zeist 2001).
- Latour, Bruno, *We have never been modern* (New York 1993).
- LEI/CBS, *Landbouwcijfers* over diverse jaren.
- Liefbroer, Aart C., en Pearl A. Dykstra, *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970* (Den Haag 2000).
- Lier, H.N. van, 'Cultuurtechniek in historisch perspectief', in: Van Lier, H.N. (red), *Een bont patroon, vijftig jaar cultuurtechniek. Opstellen bij het afscheid van prof. dr. ir. F. Hellinga* (Wageningen 1981) 10-31.

- Linders-Rooijendijk, M.F.A., *Gebaande wegen voor mobiliteit en vrijetijdsbesteding: de ANWB als vrijwillige associatie* (Tilburg 1989).
- Lowenthal, D., *The past is a foreign country* (Cambridge 1985).
- Lowenthal, D., *The heritage crusade and the spoils of history* (Cambridge 1988).
- Maier, Charles S., 'Consigning the Twentieth Century to history. Alternative narratives for the Modern Era', in: *The American Historical Review* 105 (2000) 807-832.
- Mann, Michael, *The sources of social power. Volume I: A history of power from the beginning to A.D. 1760* (Cambridge 1986).
- Mann, Michael, *The sources of social power. Volume II: The rise of classes and nation-states, 1760-1914* (Cambridge 1993).
- Maris, A., *Enkele aspecten van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden* (Assen 1951).
- Maris, A., C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden. Een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut* (Assen 1951).
- Maris A., en R. Rijneveld, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden. Ontwikkelingen in de periode 1949-1957. Rapport no. 347 van het Landbouw-Economisch Instituut* ('s Gravenhage 1960).
- McCallum, Henry D. and Frances T., *The wire that fenced the West* (Oklahoma 1972⁴).
- Meer, W.C. van der, en P.A. van der Ban, *Bijzondere plantenteelt* (Zwolle 1956¹¹).
- Mercier, H., *Over arbeiderswoningen*, (Haarlem z.j.).
- Metz, Tracy, *Nieuwe natuur. Reportages over veranderend landschap* (Amsterdam 1998).
- Meurs, Paul, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940* (Rotterdam 2000).
- Molen, S.J. van der, 'Criminaliteit in de Compagnie vóór honderdvijftig jaar', in: *Leeuwarder Courant* 20-11-1954.
- Mommaas, Hans, *De vrijetijds industrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000).
- Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijk gebied. Een inventarisatie. Uitgevoerd door de Bolwerkgroep onder auspiciën van de Natuurbeschermingsraad in opdracht van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk* ('s Gravenhage 1979).
- Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijk gebied. Een inventarisatie. Natuur in goede hanen. Particulier en agrarisch natuurbeheer in Nederland* (Doetinchem 2001).
- Nijhof, Erik, 'Industrialisatie en regionale identiteit', in: Corrie van Eijl, Lex Heerma van Voss, en Piet de Rooy, *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) 171-187.
- Nijstad, F., 'Burgers en buitenlui. De bevolking naar bestaanswijze en stand', in: H. Gras e.a. (red.), *Geschiedenis van Hoogeveen 1815-1975*, (Meppel/Amsterdam 1995).
- Nijsten, W., *Ik zwarte blanke slaaf: het levensverhaal van een mijnwerker* (Maasbree 1977).
- Nijsten, W., J. Bours en M. Hauvast, *Mijnwerkers, verhalen om te onthouden* (Nijmegen 1979).
- Nora, Philippe (ed.), *Les lieux de memoire* (Parijs 1984 e.v.j.).
- Nora, Pierre (ed.), *Les lieux de mémoire. Tome I: La République; Tome II: La Nation; Tome III: Les France* (Paris 1986-1992).

- Nora, Pierre (ed.), *Realms of memory. Rethinking the French past*. 3 volumes (New York 1996 -1998).
- Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999).
- Offerman, Gerard, *De Oosterpoort. De geschiedenis van een 19^e-eeuwse woonwijk in Groningen* (Groningen 1987).
- Olde Meierink, L.H.M., *Ampsen. De geschiedenis van een Gelders kasteel en zijn bewoners* (Lochem 1981).
- Olst, Ellen van, *Uilkema, een historisch boerderij onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland, 1914-1934* (Arnhem 1991).
- Olst, E.L. van, (e.a.), *Historische boerderijen in Nederland. Een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940* (Arnhem 2001).
- Over de grenzen van de Nederlandse geschiedenis*. Jubileumsymposium van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 19 april 2002 (Den Haag 2002).
- Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland* ('s-Gravenhage 1912).
- Paping, R.F.J (red.), *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid*, (Groningen 2000).
- Pater, B. de, 'Concurrerende regiobeelden. Hoe arm waren de Drentse veengebieden?', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift* (2001).
- Pater, Ben de, Peter Groote, Kees Terlouw e.a., *Denken over regio's. Geografische perspectieven* (Bussum 2002).
- Patriarca, S., *Numbers and nationhood. Writing statistics in nineteenth-century Italy* (Cambridge 1996).
- Perry, Jos, *We herdenken, dus we bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999).
- Perry, J., 'Limburg kolenland. Een collage van oud en nieuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 35 (2000) 65-78.
- Peukert, W. E. (red.), *Niedersächsische Sagen* (Göttingen 1983).
- Platenburg, Th., *Kleine boeren* (Hilversum 1942).
- Ploeg, J.D. van der, *De virtuele boer* (Assen 1999).
- Poel, J.M.G. van der, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland* (Wageningen 1983²).
- Politiek, R.D., *Doel en streven in de rundveefokkerij*. Openbare les gehouden bij de aanvaarding van het ambt van lector in de Veeteelt aan de Landbouwhogeschool te Wageningen (Wageningen 1962).
- Pollard, Sidney, 'Regional and inter-regional economic development in Europe in the eighteenth and nineteenth centuries', in: *Debates en controversies in economic history. A-sessions. Proceedings Eleventh International Economic History Congress* (Milaan 1994), 57-93.
- Prak, Maarten, 'Regions in Early Modern Europe', in: *Debates en controversies in economic history. A-sessions. Proceedings Eleventh International Economic History Congress* (Milaan 1994) 19-57.

- Prakke, H.J., *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'olde landschap'*, (Assen 1951).
- Priester, P.R., 'Boeren met machines', in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Deel III, Landbouw en voeding (Zutphen 2000) 65-125.
- Priester, P.R., 'Boeren met machines. Paarden en trekkers', in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Deel III, Landbouw en voeding (Zutphen 2000) 72-81.
- Priester, P.R., 'Boeren met machines. Het melkveehouderijbedrijf', in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*. Deel III, Landbouw en voeding (Zutphen 2000) 98-125.
- Prins, A.H.J., *Jan van Schaffelaar: requiem voor een Gelderse ruiter* (Barneveld 1982).
- Prinsen, L., 'De ligboxenstal in verleden, heden en toekomst', *Bedrijfsontwikkeling* 6 (1975) 983-986.
- Prinsen, L., 'De ligboxenstal in Nederland. Overzicht van het aantal ligboxenstallen per 1 januari 1978 in Nederland', *Bedrijfsontwikkeling* 9 (1978) 426-428.
- Raad voor het Landelijk Gebied, "*Made in Holland*". *Advies over landelijke gebieden, verscheidenheid en identiteit* (Amersfoort 1999).
- Rapport over den sociaal - economischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland. Gevolgd door voorstellen ter verbetering van den bestaanden toestand* ('s-Gravenhage 1937).
- Rapport van de Commissie ter bestudering van de invloed van het Successierecht op bosbezit* (z.p. 1955).
- Reens, A., *De vleesexport van Nederland* ('s-Gravenhage 1922).
- Regtdoorzee Greup-Roldanus, S.C., *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen* (Den Haag 1936).
- Renes, H., 'Bossen en buitenplaatsen' in: *Jonge landschappen 1800-1940* (Utrecht 1994).
- Renes, J., *Landschappen van Maas en Peel. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg* (Leeuwarden/Maastricht 1999).
- Ribbens, Kees, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2002).
- Rinascimento. Masterpieces of the Italian Museums* (Rome 2002).
- Roekel, G.J. van, *De Gelderse Achterhoek in de negentiende eeuw. Heren en boeren, ambachtslieden en dagloners, stropers en huttemannen* (Haarlem 1972).
- Roest, H., 'Perikelen rond de Nederlands-Duitse grens (1945-1949)', *Spiegel Historiaal*, 24 (1989) 430-436.
- Romein, Jan, 'De functie van een historische fictie. De vermeende afstamming der Germanen uit Troje in verband met het begrip der translatio imperii', in: Idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays* (Amsterdam 1976) 13-23.
- Rooijackers, Gerard, 'Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio', in: Jan Kolen en Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste /21ste eeuw* (Utrecht 1999) 301-327.
- Rooy J. de en K. Oldenbroek, 'MRIJ verliest op melk, maar wint op vlees en gezondheid', *Veehouderij* 73 (1988).

- Rutten, W.J.M.J., 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910). Verschuivingen in de geografische herkomst vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Leeuwarden 1989) 95-124.
- Ruurlo: een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1952).
- Schama, Simon, *Landscape and Memory* (London 1995).
- Schendelen, Marijke van, *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland. Een symbiotische relatie* (Amsterdam 1997).
- Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland* ('s-Gravenhage 1912).
- Schmal, H., 'Patterns of de-urbanization in the Netherlands between 1650 and 1850', in: H. van der Wee (ed.), *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries* (Leuven 1988) 247-306.
- Schorske, Carl E., *Fin-de-siècle Vienna. Politics and culture* (New York 1980).
- Schot, J.W., H.W. Lintsen, A. Rip, A.A. Albert de la Bruhèze (red), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw, Deel 3 – landbouw en voeding* (Zutphen 2000).
- Schutte, G.J. en J.B. Weitkamp, *Marken. De geschiedenis van een eiland* (Amsterdam 1998).
- Schutten, G.J., *Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930* (Hengelo 1981).
- Schuurman, Anton, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. AAG Bijdragen 30 (Wageningen 1989).
- Schuurman, A. J., 'Tussen stereotype en levensstijl. De ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 104 (1991) 532-548.
- Schuurman, Anton, 'Evolutie en involutie. De ontwikkeling van de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw', in: Henk Flap, Marco H.D. van Leeuwen (red.), *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 17-37.
- Schuurman, Anton, 'Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en sociale geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 168-205.
- Schuurman, Anton 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroeg twintigste eeuw. Modernisering en globalisering. Een essay', in: *Jaarboek 1999. Nederlands Openlucht Museum* (Nijmegen 1999) 270-301.
- Schuurman, Anton, 'Globalisering en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001) 385 – 410.
- Schuurman, A.J., 'Agrarische Geschiedenis en modernisering', *Spil* (2001), nr. 177-178, 9-13.
- Schuurman, Anton, Jan de Vries en Ad van der Woude (eds.), *Aards Geluk. De Nederlanders en hun spullen, 1550-1850* (Amsterdam 1997).
- Schuursma, R. L., *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse opinie* (Groningen 1975).
- Schweizer, W., 'Duizend jaar Twente, de Twentenaren en de grens', in: A. Buter (red.), *Ach Lieve Tijd. Duizend jaar Twente* (Zwolle 1994) 439-458.

- Scott, James C., *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven/London 1998).
- Seibt, Gustav, 'Das Brandenburger Tor', in: Etienne François und Hagen Schulze, *Deutsche Erinnerungsorte*. Band II (München 2001) 67-86.
- Selten, Peter, 'Vroeger rijp, later volwassen. De Nederlandse jeugd in de twintigste eeuw', in: Corrie van Eijl, Lex Heerma van Voss en Piet de Rooy (eds.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001) 69-87.
- Sennett, Richard, *Fall of public man* (Cambridge 1976).
- Sennett, Richard, *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus* (Berlin 1998).
- Sickesz, C.J., 'Laren (provincie Gelderland)' in: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, I ('s-Gravenhage 1890).
- Sikkema Sr. K en K. Sikkema Jr., *Zwaagwesteinde, het ventersdorp op de Friese heide*, (Franeker 1954).
- Sleebe, Vincent, *In termen van fatsoen: sociale controle in het Groningse kleigebied, 1770-1914* (Groningen 1994).
- Sloet tot Oldhuis, (B.W.A.E.), 'Mededeeling omtrent de teelt der varkens en de verbetering van het varkensras in Overijssel', *Verslag van het Verhandelde op het Landhuishoudkundig Congres 1* (1846) 33-46.
- Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 'Over de gebrekkige Indeling en het nut van het Zamenleggen van landerijen', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 1862, XXII, 98-105.
- Smid, M., 'Von der Anfängen des Pietismus im 17. Jahrhundert bis zur Erweckung und Kirchenspaltung im 19. Jahrhundert beiderseits der Grenze', in: O. S. Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland* (Groningen/Leer 1992) 202-217.
- Smook, R.A.F., *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van de Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw* (Zutphen 1984).
- Snijders, R., en K. Dansen, *Het Geldersch Landschap. 60 jaar bescherming van natuur en cultuur* (Arnhem 1989).
- Spahr van der Hoek, J.J., *De heidedorpen in de noordelijke wouden*, (Drachten 1960).
- Sparke, Penny, *Design in context* (London 1987).
- Strien-Chardonneau, Madeleine van, *Le voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795* (Oxford 1994).
- Stürmer, Michael, 'An economy of delight. Court artisans of the eighteenth century', in: *Business History Review* 53 (1979) 496-528.
- Stuij, P.W., *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied* (Zutphen 1990).
- Szalata, N. J. J., 'Een weg zonder grens? Internationale problemen van de Nieuwstraat/Neustrasse (Bilthoven 1994).
- Taverne, Ed, *Land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978).
- Thünen, J.H. von, *Der isolierte Staat* (Jena 1921).
- Thissen, P.H.M., *Heideontginning en modernisering, in het bijzonder in drie Brabantse Peelgemeenten 1850-1940* (Utrecht 1993).
- Thissen, P.H.M., 'Van heide tot boerenland en bos. Regionale verscheidenheid in heideontginninglandschappen 1850-1940', in: Werkgroep Symposium Cluverius

- (ed.), *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding* (Utrecht 1994).
- Tijms, W., 'De agrarische en ambachtelijke sector 1615-1815', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Hoogeveen, oorsprong en ontwikkeling 1625-1813*, (Hoogeveen 1983).
- Thompson, P., *The voice of the past. Oral History* (Oxford 1978).
- Timmers, J.J.M., *Atlas van de Nederlandse beschaving* (Amsterdam 1957).
- Tollenbeek, J. en T. Verschaffel, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992).
- Tonkens, E., e.a., *Enkele aspecten van de formele leiding in de landbouw: een oriënterend onderzoek onder bestuursleden en leden van agrarische organisaties in de gemeente Vorden (Gld.)* (Den Haag 1969).
- Tonkin, A., *Narrating our pasts. The social construction of oral history* (Cambridge 1992).
- Toulmin, Stephen, *Cosmopolis. The hidden agenda of modernity* (New York 1990).
- Troia – Traum und Wirklichkeit, (Stuttgart 2001).
- Uchitelle, Louis, 'The phantom of U.S. consumer confidence', in: *International Herald Tribune* 10 June 2002.
- Uildriks, F.J. van, 'Het kasteel Ampsen in de oude Graafschap Zutphen', *Eigen Haard* (1909) 580-584.
- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 18 september 1886, no. 28, 4 delen* ('s-Gravenhage 1890).
- Valk, Arnold van der, *Amsterdam in aanleg. Planvorming en dagelijks handelen* (Amsterdam 1989).
- Valk, Arnold van der, Rob van Leeuwen, Hans Bol, *Gespaard landschap. Sporen van het verleden in de Amsterdamse verkaveling* (Amsterdam 2000).
- Van tandwiel tot chip. Jubileumuitgave ter gelegenheid van 50 jaar bestaan vakblad Landbouwmecanisatie 1949-1999* (Wageningen 1999).
- Vedder, Jan, *Het Apeldoorns kanaal: monument van de plattelandsgeschiedenis van de Oost-Veluwe (1800-1850)* (Utrecht 2001).
- Veenman's Agrarische Winkler Prins* (Amsterdam en Brussel 1954).
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992).
- Vellenga, S. Y. A., *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975).
- Venner, G. H. A., 'Het ontstaan van de oostelijke rijksgrens van Limburg in regionaal perspectief', in: G. W. G. van Bree e.a. (red.), *Van der Nyersen upwaert. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* (Maastricht 1981) 269-288.
- Verrips-Roukens, K., *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977* ('s-Gravenhage 1977).
- Verslag aan de Koning over de vereischten in inrichting van arbeiderswoningen door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (Den Haag 1855).
- Verslagen van de landbouw, diverse jaren.*

- Versteegh, A. P., *De onvermijdelijke afkomst. De opname van Polen in het Duits, Belgische en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994).
- Visser, R. de, *Een halve eeuw landschapsbouw. Het landschap van de landinrichting* (Wageningen 1997).
- Voorden, F.W. van, *Schakels in stedenbouw. Een model voor de analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden* (Zutphen 1983).
- Vorden. *Een historische verkenning* (Vorden 1987).
- Vries, Jan de, 'Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839', in: *A.A.G. Bijdragen* 21 (Wageningen 1978) 33-398.
- Wagenaar, Michiel, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990).
- Waterbolk, T., 'De landschappen in mijn omgeving: cultuur en natuur in Noord-Nederland', in: *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw* (Utrecht 1999) 95-116.
- Weezel Errens D. van (red.), *Bouwen voor de smalle beurs. 100 jaar Woningwet in Fryslân*, (Leeuwarden 2002).
- Wehrwein, G.S., 'The urban-rural fringe', *Economic Geography* 18 (1942) 217-228.
- Welderens Baron Rengers Th. Van en J.H. Faber, *Friesland en de woningwet 1902-1912*, (Leeuwarden 1913).
- Wesemael, Pieter van, *Architecture of instruction and delight. A socio-historical analysis of world exhibitions as a didactic phenomenon (1798-1851-1970)* (Rotterdam 2001).
- Westerman, F., *De graanrepubliek* (Amsterdam 1999).
- Weijden, W.J. van der, H. Lof en J. Warner, *EG-landbouwbeleid en milieu. Een verkenning van kansen* (Utrecht 1991).
- Weijdeveld, R. en S. Adema, *Rode Hulp: de opvang van Duitse vluchtelingen in Groningerland 1933-1940* (Groningen 1986).
- Wilke, Margrit, 'Voor den opbouw van Drenthe': vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951 (Assen 2002).
- (Willemsens, P.H.L.), *De laatste melkbus. Opkomst, glorie en ondergang van een 'ding van ijzer', dagelijks gebruikt op de boerderij, op de melkwagen en in de zuivelfabriek* (Zutphen 1989).
- Willemsens, Piet en Klaas de Wit, *De bakermat van de Nederlandse zuivelindustrie* (Gorssel 1995).
- Williams, Raymond, *Culture and society, 1780-1950. Coleridge to Orwell* (Londen 1990, 1958¹).
- Wimmenhove, L., 'Ontginning en bosbouw. Aspecten van het grondgebruik tot 1900', in: H. Gras e.a. (red.), *Geschiedenis van Hoogeveen 1815-1975*, (Meppel/Amsterdam 1995).
- Windt, H.J. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam en Meppel 1995).
- Wirth, L., 'Urbanism as a way of life', in: *The American journal of sociology* XLIV (juli 1938).
- Woud, Auke van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (Amsterdam 1987).

- Woud, Auke van der, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis, 1750-1850* (Amsterdam 1990).
- Woud, Auke van der, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900* (Rotterdam 1997).
- Woud, A. van der, J.N.H. Elerie, A.H. Huussen, *Veenhuizen: een erfenis voor de toekomst* (Groningen 1994).
- Wijers, C., "In één hand de rozenkrans, in de andere hand een glas bier". De Limburgse identiteit onder de loep', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, 45 (2000) 111-133.
- Wijers, C., *Prinsen en Clowns in het Limburgse Narrenrijk. Het carnaval in Simpelveld en Roermond 1945-1992* (Amsterdam 1995).
- Zalm, J. van der, 'Van buitenplaats tot binnenstad', *Stedebouw en Volkshuisvesting* 71 (1990) nr. 6, 12-18.
- Zanden, J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. AAG Bijdragen 25 (Wageningen 1985).

Over de auteurs

Drs. S.M. van den Bergh (1975) studeerde Historische Geografie in Utrecht en is werkzaam bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit waar hij een promotieonderzoek uitvoert naar de geschiedenis van de ruilverkaveling.

Simon.vandenBergh@wur.nl

Dr. J. Bieleman (1949) studeerde Landschapsarchitectuur (met Agrarische Geschiedenis en Planologie als bijvakken) aan de Landbouwhogeschool (nu Landbouwuniversiteit) te Wageningen en promoveerde in 1987 op een proefschrift over de geschiedenis van de Drentse landbouw in de periode 1600–1910. Hij is sinds 1985 werkzaam als universitair docent bij de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de Wageningen Universiteit (Landbouwuniversiteit). Daar verzorgt hij onderwijs en doet hij onderzoek op het terrein van de Nederlandse landbouwgeschiedenis na 1500.

Jan.Bieleman@wur.nl

Dr. P. van Cruyningen (1958) studeerde Nederlands Recht en Economische- en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Sinds 1993 is hij werkzaam bij de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit, waar hij in 2000 promoveerde op het proefschrift *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650–1850*. Momenteel verricht hij daar onderzoek naar het beheer van landgoederen in de Achterhoek. Sinds 1995 is hij tevens verbonden aan de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek. In 2002 verscheen daar van zijn hand *‘Schone welbetimmerde hofsteden’. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*.

Piet.vanCruyningen@wur.nl

Dr. M.A.W. Gerding (1951), studeerde Economische en Sociale Geschiedenis in Utrecht. Sinds 1983 is hij werkzaam als provinciaal historicus van Drenthe. In die hoedanigheid heeft hij tal van regionaal historische publicaties op zijn naam staan. In 1995 promoveerde hij in Wageningen op het proefschrift *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. Tussen 1998 en 2002 is hij voor twee dagen per week gedetacheerd geweest bij het NAHI.

m.gerding@home.nl

Drs. E.H. Karel (1956) studeerde Nieuwste en Eigentijdse Geschiedenis aan de RU Groningen. Na zijn afstuderen in 1982 was hij enkele jaren verbonden aan de Geschiedeniswinkel aldaar. Vervolgens verrichtte hij als freelance historicus en publicist onder meer onderzoek voor vakbonden, overheid en industrie. Momenteel schrijft hij bij het NAHI een proefschrift over “Streekverbetering in Nederland 1956–1970”.

Publiceerde onder andere over Humanistisch Opleidings Instituut, Gelderse landbouw, Drentse turfstrooiselindustrie, vakbondsgeschiedenis en over het armoededebat in Drenthe.

e.h.k.karel@let.rug.nl

Prof.dr. P. Kooij (1945) studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, aan welke instelling hij sindsdien in verschillende functies verbonden bleef. Hij promoveerde in 1986 op het proefschrift *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. In 1988 werd hij namens de Vereniging voor Hoger Landbouwonderwijs benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Economische en Sociale Geschiedenis van Stad en Platteland. Sinds 1998 is hij halftijds hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan Wageningen Universiteit en halftijds hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de RUG. Tevens is hij directeur van het NAHI.

p.kooij@let.rug.nl

Dr. A.J. Schuurman (1953) studeerde Nieuwe en Sociaal-Economische Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 1990 op het proefschrift *Materiële cultuur en levensstijl* bij Ad van der Woude. Hij is als universitair hoofddocent verbonden aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de Wageningen Universiteit. Zijn belangstelling gaat uit naar de werking van processen van sociale verandering en de rol van geschiedenis in de hedendaagse samenleving. Hij heeft gepubliceerd op de terreinen van de consumptiegeschiedenis, rurale geschiedenis, historische demografie en theoretische geschiedenis.

Anton.Schuurman@wur.nl

Historia Agriculturae

- 1 *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
- 2 *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
- 3 *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
- 4 *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835*. 1957.
- 5 *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
- 6 *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
- 7 *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
- 8 *Beschreeve Staat van de Meijerije (1794)* door Mr. C. van Breugel. 1965.
- 9 *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage* door T.W. Bieze. 1968.
- 10 *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
- 11 W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
- 12 H. van Zon, *Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouw-historische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
- 13 W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
- 14 J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795*. 1983.
- 15 H. van Zon, *Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
- 16 H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouw-crisisbeleid*. 1985.
- 17 IJ. Botke, *Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806)*. 1988.
- 18 *Noorderlicht*, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. 1988.
- 19 D. Pilat, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.
- 20 W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
- 21 J.L. Van Zanden, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.
- 22 *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*. Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.

- 23 *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland.* Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
- 24 Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse.* 1991.
- 25 P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515.* 1992.
- 26 H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914.* 1993.
- 27 R.F.J. Paping, *"Voor een handvol stuivers": Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.* 1995.
- 28 P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917.* 1998.
- 29 J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw.* 1999.
- 30 P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis.* 2000.
- 31 W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990.* 2000.
- 32 H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de landbouw.* 2002.
- 33 M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte.* 2003.